"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા"નું બીજું પુસ્તક.

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે.

(સચિત્ર જીવનચરિત્ર.)

ભાષાન્તરકર્તા તથા પ્રકાશક
જીવનલાલ અમરશી મહેતા
મેનેજર—"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા"; અમદાવાદ.

કિંમત આઠ આના.

"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા"ના ગ્રાહક માટે અર્ધી કિંમત.

(એજન્ટ પાસેથી લેનારને પોસ્ટેજનો ૦-૧-૦ વધારે.)

"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા"નું બીજું પુસ્તક.

No. 336

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે.

(સચિત્ર જીવનચરિત્ર.)

મરાઠીમાં લેખક

પ્રૉફેસર વાસુદેવ બળવંત પટવર્ધન; બી. એ.

ભાષાન્તરકર્તા તથા પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

મેનેજર—"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા"; અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી. સને ૧૯૧૫. પ્રત ૧૦૦૦.

અમદાવાદ:

ટંકશાળમાં ધિ અમદાવાદ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લીમીટેડમાં

મોતીલાલ સામળદાસે છાપ્યું.

કિંમત આઠ આના.

"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા"ના ગ્રાહક માટે અર્ધી કિંમત.

(એજંટ પાસેથી લેનારને પોસ્ટેજનો ૦-૧-૦ વધારે.)

ગોખલે-સ્મરણાષ્ટક.

(હરિગીત.)

વ્યક્તિ હતી એ દિવ્ય શક્તિની ભરેલી ભાસતી,
જેના બળે આસુરી શકિત દૂરથી પણ ત્રાસતી.
જન્મી દરિદ્રી સ્થિતિમાં, બુદ્ધિબળે વિકસિત થઈ,
દેવા અનેક સ્વદેશીને વિદ્યાધનો ઇચ્છા લહી. ૧

સંસારનાં સુખ સ્વપ્નતુલ્ય ગણી બની ઉચ્ચાશયી,
સેવા અને સ્વાર્પણ વડે વિલસી રહ્યા જનતા મહિં.
સદ્‌ગુણી મૂર્તિ બન્યા, સદ્‌ભાવના પ્રકટી ખરી,
કરી પ્રખર પુરૂષાર્થો વળી, નિજ રૂપની પ્રતીતિ તે પુરી. ૨

નિજ માતૃભૂમિની વધારી કીર્તિ એ શુભ નરવીરે,
પોતે બની આદર્શ, રેલ્યો દેશ ગુણના આકરે.
નર હિંદમાં એ એક એવો શિષ્ટ સાધુ ઉપન્યો,
દેશી અને પરદેશી સૌની દૃષ્ટિમાં ઉત્તમ બન્યો. ૩

ગુરૂના ચરણનું શરણ લઈ, ગુરૂ ભાવ હૃદયે ધારીયા,
ગુરૂમંત્રનું કરી મનન પોતે ગુરૂથી અધિક પ્રકાશિયા.
અધિકાર, કીર્તિ, દ્રવ્ય અથવા ઇતર મોહ–ઉપાધિઓ,
ત્યાગી, બની નિઃસ્વાર્થ, સેવાધર્મ પુરો સાધિયો. ૪

એવા પ્રતાપી હિંદનો તેજસ્વી તારો ખરી પડ્યો,
હતભાગ્ય ! હિંદની જીવનનૌકાનો સુકાની ઢળી ગયો.
બીજા સુપુત્રો હિંદમાતાના થયા ને હજુ થશે,
પણ ગોખલેની તુલ્ય બુદ્ધિ, હૃદયમાં નહિ નિપજશે. ૫

શંકા ધરે છે હૃદય ! 'શાને માટ એ ઉડી ગયો ?'
આ સ્થૂલ દેહ થયો નિરર્થક, દિવ્ય દેહે સ્થિર થયો.
(કે) અહિંની અદાલતમાં, નહિ ઇનસાફ સાચો પામીયો,
તેથી તજી સુઆશ સઘળી, પ્રભુધામમાં સીધાવિયો. ૬

પ્રભુ ! સુણજે તું, રાવ જે જે રેડવા એ આવીયો,
એણે કરેલ પ્રયાસ ભગીરથ માંહિ એ નવ ફાવીયો.
એને બતાવી સિદ્ધ, શક્તિ અમોઘ દઇને પાઠવો,
જેથી અમોને સરલ થાય ઉન્નતિ–પથ કાપવો. ૭

અમદેશના જીવન તણો વિકાસ થાએ સત્વર,
એવો સદાગ્રહ ધારી હૃદયે થાય બીજા તત્પર !
એનું કરેલું કાર્ય વૃદ્ધિંગત કરે ખુબ ખંતથી
એવી શુભેચ્છા એહની પ્રભુ પાર પાડો પ્રીતથી. ૮

ગુ. ગો. દેશાઇ.

ભાષાન્તરકર્તાની-પ્રસ્તાવના.

'સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનું જીવનચરિત્ર ગામે ગામમાં જાણીતું થાય, અને એ જીવનની ઝીણી ઝીણી હકીકત પણ પ્રેમથી વંચાય અને સ્મરાય' એવા અભિલાષથી પાંચ આદર્શ છબીઓ સાથેનું આ જીવનચરિત્ર "જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા"ના ગ્રાહકોને ચાર આના જેટલી જુજ કિંમતે આપવામાં આવે છે. આશા છે કે હિંદુસ્તાનના ચાલુ સૈકાના એક મહાન્ હિતચિંતક મહાપુરૂષના આ જીવનચરિત્રમાંથી સર્વે ગુર્જર વાંચકોને નવો પ્રકાશ મળવા સાથે 'જીવનવ્યવહારને ઉપયોગી થાય તેવો અમૂલ્ય ઉપદેશ મળશે. વિશેષે કરીને વિદ્યાભ્યાસી અને જીવનવ્યવહારમાં પ્રવેશેલા તેમ જ પ્રવેશ કરવા યોગ્ય થયેલા યુવકોને આ જીવનચરિત્ર બહુ અનુકરણીય થયા વના નહિ જ રહે.

જેવા 'કર્મધર્મસંયોગે' મહાત્મા રાનડેનો સંબંધ થઇ સ્વ. ગોખલેનું ઉચ્ચ જીવન ઘડાયું ને આદર્શરૂપ થયું, તેવા જ કોઈ 'કર્મધર્મસંયોગે' આ જીવનચરિત્ર ગુજરાતીમાં તૈયાર થઇ અણધાર્યું જ પુસ્તકમાળાના ગ્રાહકોને સસ્તી કિંમતે આપવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે; તેનો સર્વ યશ 'વસન્ત' પત્રના આદ્ય તંત્રી પ્રોફેસર આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવને આપવો ઘટે છે. કેમકે તેમણે આ ભાષાન્તર કરવાની મને પ્રેરણા કરી નહોત તો હું તે કરી ન શકત એ ચોકસ છે. આ 'કર્મધર્મસંયોગ'ની કથા આ પ્રમાણે છેઃ—

આ ચરિત્રનાયક મહાપુરુષના જન્મદિવસેજ—તા. ૯ મી મેના રોજે—પ્રો. આનન્દશંકરભાઇએ મરાઠી "मनोरंजन" માસિકપત્રમાં આવેલા પ્રો. વાસુદેવ બળવંત પટવર્ધન બી. એ. ના લેખ ઉપરથી આ ભાષાન્તર કરવાની મને પ્રેરણા કરી. તા. ૨૬ મી મેનાં મારી જ્યેષ્ઠ પુત્રીનાં લગ્ન નિરધારેલાં હોવાથી તેની તૈયારી કરવામાં મારે રોકાવાનું હતું, તોપણ પ્રોફેસર સાહેબની પ્રેરણાનુસાર મેં તે કરવાનું સ્વીકારી તેને બીજેજ દિવસે શરૂ કર્યું. આ ચરિત્ર પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની તા. ૨૯ મી મે પહેલાં બહાર પાડવાનો તેમનો વિચાર હોવાથી રાત્રે લખાય, સવારે પ્રેસમાં કંપોઝ થાય ને બપોર પછી પ્રુફ તપાસાય, આ પ્રમાણે સતત એક અઠવાડીઉં કામ ચલાવ્યું. એવામાં મારો દીકરો બહુ સીક થઇ પડયો! એક તરફ લગ્નની તૈયારી કરવાની ને બીજી તરફ આ સખત માંદગી! આથી ભાષાન્તરનું કામ અધૂરેથી છોડી દેવાનો કે ઢીલમાં નાખવાનો કદાચ પ્રસંગ આવત; પરંતુ સ્વ. ગોખલેના સતત ઉદ્યોગી અને કોઇ પણ પ્રકારની અડચણને મચક ન આપતાં હાથમાંનું કામ પાર પાડવાના દૃઢનિશ્ચયી જીવનના તાજા-ચાલુ-સહવાસને લીધે વૃત્તિ શિથિલ ન થતાં ભાષાન્તરનું કામ ચાલુ રહ્યું, ને ઇશ્વિરેચ્છાથી તે મુદતસર સંપૂર્ણ થઈ બહાર પડયું છે.

આવી ગરબડમાં ભાષાન્તર ફરીથી ધ્યાનપૂર્વક તપાસી સુધારવાનો વખત જ ન મળવાથી જે કાંઈ દોષ રહી ગયા હશે તે બીજી આવૃત્તિ વખતે સુધારી લેવાશે. હાલ તો જેવું છે તેવુંજ રજુ કરી સંતોષ માનું છું.

છેવટનો થોડો ભાગ મારા એક ગ્રેજ્યુએટ વિદ્વાન્ મિત્રે કરી આપી જરૂરને વખતે મને મદદ કરી છે તે બદલ તેમનો-તેમના નામનો નિર્દેશ કર્યા વગરજ-હું આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકમાં મુકેલી સુશોભિત છબીઓ "મનોરંજન"ના ઉત્સાહી તંત્રી રા. રા કે. આર. મિત્રે ખાસ ઓછા દરથી છાપી આપવાની કૃપા કરી તેમજ ભાષાન્તર કરવાની પરવાનગી આપી તે બદલ તેમનો પણ આ સ્થળે આભાર પ્રદર્શિત કરવો આવશ્યક છે.

ભાષાન્તરકર્તા.

ઘણીજ સસ્તી—અર્ધ કરતાં પણ ઓછી કિંમતે સુરસ પુસ્તકો
જોઈતાં હોય તો આ જાહેરાત

વાંચી મિત્રોને વંચાવો ને આ સસ્તી પુસ્તકમાળાના ગ્રાહક થઈ તરતજ તેનો લાભ લો.

(પહેલાં બે પુસ્તકો બહાર પડયાં છે ને ત્રીજું છપાય છે.)

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા.

ગ્રાહકો માટેના નિયમો.

૧. **પ્રવેશફીના આઠ આના** મેનેજરને મળેથી ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાશે. પ્રવેશ ફી પહેલા પુસ્તકના વિ. પી. સાથે વસુલ લેવાનું જણાવશે તો તેમ કરવામાં આવશે.

૨. ગ્રાહકને આ માળાનાં તે ગ્રાહક થયા પછીનાં **તમામ પુસ્તકો અર્ધી કિંમતે** આપવામાં આવશે, ને તે લેવા તે બંધાયેલા ગણાશે. (પાછલાં પુસ્તકો ઉપર નવા ગ્રાહકનો હક્ક ગણાશે નહિ.)

૩. વર્ષની અધવચ થનારા ગ્રાહકને વર્ષની શરૂઆતથી ગ્રાહક તરીકે નોંધવામાં આવશે, ને તે વર્ષનાં બહાર પડેલાં પુસ્તકોમાંનાં જે સિલક **હશે** તે બધાં તેને મોકલવામાં આવશે. ગ્રાહકોને પુસ્તકોની કિંમત બદલ **એક વર્ષમાં વધારેમા વધારે રૂપીયા બેથી** વધારે આપવું ન પડે તે માટે એક વર્ષમાં આ માળાનાં ચાર રૂપીઆથી વધારે કિંમતનાં પુસ્તકો કાઢવામાં આવશે નહિ.

૪. આ માળાનું દરેક પુસ્તક આશરે ત્રણથી ચાર ચાર મહીનાને અંતરે બહાર પડશે. નવું પુસ્તક તૈયાર થયેથી **ગ્રાહકોને વિ૦ પી૦ પોષ્ટથી મોકલવામાં આવશે.** વિ. પી. પોસ્ટેજ ગ્રાહકને શીર.

૫. કોઇ ગ્રાહક પુસ્તકનું વિ૦ પી૦ ન રાખતાં પાછું વાળશે તો તેની પ્રવેશફીના આઠ આના ઉપર તેનો હક રહેશે નહિ, ને તેની ફી "ફોરફીટ" કરી તેનું નામ ગ્રાહકમાંથી કમી કરવામાં આવશે. આવી રીતે કમી થયેલાને ફરી ગ્રાહક થવું હશે તો પ્રવેશફી નવા ગ્રાહક તરીકે ફરી ભરવી પડશે.

૬. કોઇ ગ્રાહકને ગ્રાહકમાંથી કમી થવું હશે તો ગ્રાહક થયાને એક વર્ષ પૂરૂં થયા પછી કમી થઇ શકશે. આ પ્રમાણે **કમી થએલા ગ્રાહકની પ્રવેશફીના આઠ આના તેમના ખર્ચે પાછા મોકલવામાં આવશે.** યા છેલ્લા પુસ્તકની કિંમતમાં મજરે અપાશે.

૭. આ માળાના પાંચ વર્ષ સુધી કાયમ ગ્રાહક ચાલુ રહેનારને દર પાંચ વર્ષે **એક રૂપીઓ બોનસ તરીકે** મજરે આપવામાં આવશે.

૮. આ માળાના વર્ષની શરૂઆત ઇસવી સનના અંગ્રેજી વર્ષની શરૂઆતથી ગણાશે.

૯. આ નિયમોમાં પ્રસંગોપાત ફેરફાર કરવાની જરૂર અમને જણાશે તો અગાઉથી ગ્રાહકોને જણાવીને કરવામાં આવશે.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા
મેનેજર; પીરમશાહ રોડ—અમદાવાદ.

'જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા' વિશે બે બોલ.

આ પુસ્તકમાળાનું પહેલું પુસ્તક "હાસ્યમંદિર" બહાર પડયા પછી બીજું પુસ્તક "સૉક્રેટિસનો છેલ્લો સંવાદ" આપવાનું અમે જણાવ્યું હતું. પરંતુ તે દરમિયાન મહાત્મા ગોખલેનું જીવનચરિત્ર બહુ ઉપયોગી લાગવાથી અને તે અણધારી રીતે એકદમ તૈયાર થઈ જવાથી બીજા પુસ્તકરૂપે આપીએ છીએ. સૉક્રેટીસનો સંવાદ ત્રીજા પુસ્તક તરીકે અપાશે.

આ 'પુસ્તકમાળા' વિશે "હાસ્યમંદિર" ની પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તારથી ખુલાસો કર્યો છે એટલે અહીં ફરી તે જણાવવાની જરૂર રહેતી નથી; પરંતુ ગ્રાહકોને ધ્યાનમાં રહે તેટલા માટે તેમને ફરીને એજ વિનંતિ કરવાની કે;—જેમ જેમ ગ્રાહકો વધશે તેમ તેમ અમારી ધારણા પ્રમાણે અમે વધારે સસ્તું વાંચન આપી શકીશું; માટે દરેક ગ્રાહકે એકેક બબે નવા ગ્રાહક મેળવી આપવા તરફ ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાના ગ્રાહકોને હાલ નીચે પ્રમાણેના ખાસ લાભ મળે છે:-

૧ **હાસ્યમંદિર**-કર્તા રા. બ. રમણભાઈ તથા સૌ. વિદ્યાગૌરી; બી. એ.
કિ. રૂ. દોઢ છે તે ગ્રાહકને બાર આને.

૨ **ગોખલેનું જીવનચરિત્ર**-મૂળ લેખક પ્રોફેસર પટવર્ધન; બી. એ.
કિં. આઠ આના છે તે ગ્રાહકને ચાર આને.

૩ **પ્રલ્હાદ-નાટક**-કર્તા સ્વ. ડૉકટર હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ; પી. એચ. ડી.
કિં. દસ આના છે તે ગ્રાહકને પાંચ આને

૪. **બાળ મહાભારત**-કર્તા સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર.
કિં. છ આના છે તે ગ્રાહકને ત્રણ આને.

૫. **બ્રિટિશ રાજ્યની બલિહારી.** (કવિતા) કિં. રૂ. એક છે તે ગ્રાહકને આઠ આને.

આ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાળાના ગ્રાહકને પાંચ પુસ્તકોમાં રૂ. બેનો ઉઘાડો લાભ મળે છે. તેમાંનાં પહેલાં બે પુસ્તકો આ 'પુસ્તકમાળા'નાં છે, ને નં. ૩-૪-૫ નાં 'પુસ્તકમાળા'નાં નથી, પણ ગ્રાહકોમાંથી જેમને તે લેવાં હોય તેમને અર્ધી કિંમતે આપવાની ગોઠવણ અમે કરી છે. છેલ્લાં ત્રણમાંથી જેમને જે જોઇએ તે છુટું એક કે બે પણ મગાવી શકાશે. માટે જે ગ્રાહકોને આમાંનાં જે જે પુસ્તક મંગાવવાં હોય તે મંગાવી લેવાં.

૪. વડોદરાના વિદ્યાવિલાસી ને દેશની ઉન્નતિ માટે હમેશાં ચિંતનકર્તા મહારાજા શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડના રાજ્યાશ્રયની સર્વે તથા ગુજરાતની બીજી દરેક લાઇબ્રેરી આ 'પુસ્તકમાળા'ની ગ્રાહક અવશ્ય થવી જોઇએ, તેમ છતાં હજી બહુ થોડીજ લાઇબ્રેરીઓ ગ્રાહક થઇ છે. માટે દરેક લાઇબ્રેરીના સેક્રેટરી સાહેબને તથા વડોદરાની સેંટ્રલ લાઇબ્રેરીના મે. ડીરેકટર સાહેબને અમે આથી જાહેર વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ આ 'પુસ્તકમાળા'ના ગ્રાહક થઈ આ ઉછરતી યોજનાને મજબૂત ટેકો આપી પગભર કરશે. આવી આશા 'પુસ્તકમાળા' રાખે તેમાં ગેરવાજબી કાંઇજ નથી

તા. ૩ જી જુન ૧૯૧૫.
ના. શહેનશાહનો જન્મદિવસ.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા
મેનેજર-પીરમશા રોડ; અમદાવાદ.

સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે.

હિંદ રૂદન—　　　　　　　　　　**સવૈયા.**

વીશ પચીશ પુરા તુજ જેવા મ્હારે પુત્ર નથી આ વાર,
ત્રીશ ક્રોડ બાળકની માતા આજ રડું આંસુ ચોધાર;
કાશ્મીર, કેપકુમારિ, દ્વારિકા, કટક વચેનાં મ્હારાં બાળ,
કયમ કરી સહશે કઠિન કારમો કાચી વયમાં ત્હારો કાળ ?
કૈક રહ્યાં મુજ કાર્ય અધૂરાં, જે ઉપાડયાં તેં શીર સાટ,
અળગાં કરી એ સઘળાં લીધી, વ્હાલા સ્વર્ગતણી તેં વાટ !
દૈવે નહિં વિચારી દીલમાં, હિંદ સહનશક્તિની વિસાત,
નથી પુરાણું હૃદય હવે આ, આવા સહવાને આઘાત.
તુજ અધ્યયન મનન ગોઠવણી તણી પડી છે મ્હોટી ખોટ,
હકિકત સાથ વિષય લઈ એકજ, વિવિધ રીતે કરતો તું સ્ફોટ;
કાઉન્સીલ માંહી ધુજારા તારા હવે સાંભળીશ કયાં હું કાન ?
મેમ્બર સર્વ તણાં છે આજે તુજ વિણ મુખ થયેલાં મ્લાન.
દાદાભાઈ કહેશે કયારે આવી ખોટ પુરી પુરાય ?
ભલે ભવિષ્યે થશે નરવીરો, હાલ પડી છે મોટી હાય !
હિંદી સેવક મંડળ માથે મુકુટમણીનો થયો નિપાત,
ધન્વંતરી અવતરી મટાડે પોલીટીકલ આ પક્ષાઘાત !
અનુપમ તમસમ પુત્રો મ્હારા ઋષિમુની કૈક થયા કુળભાણુ,
હદ વાળી ગોપાળા વ્હાલા માતૃભૂમિ કીધી જગ જાણ;
ચક્રવર્તી મહારાજા મ્હોટા જયોર્જ સમા થઇને દીલગીર,
સંદેશા પાઠવીયા પોતે, ધન્ય ધન્ય વીરલા મુજ વીર !
શી રીત્યે હું હૃદય સમાવું ? કયમ કરી કરૂં હું રૂદન નિસાર ?
વ્હાલો પુત્ર ગયો વિપતિમાં વિપળ નહીં પડતો વિસાર;
દશરથ, દાદાભાઈ, તિલકે, સયાજીરાવે કરી પ્રયાસ,
પુત્રવિયોગ સમાવ્યો, પણ તું મુને સાંભરે શ્વાસોશ્વાસ !
ઓંકારેશ્વર દહનક્રિયામાં મળ્યા પુરૂષ દશ પનર હજાર,
યુવક હૃદય પીગળવા લાગ્યાં છેવટનું મુખ જોતાં વાર !
તિલકે ભંડારકરે શીખ કરી દીધો ઉત્તમ ઉપદેશ,—
"ભસ્મ ચોળી ગોખલેની થાઓ તેવા, ને દીપાવો દેશ."
વ્હાલા વ્યોમ મહીં વિચરશો ત્રિભુવનમાં નથી તમને જંપ,
ફરા ગમે તે રૂપે ફરકજો, મટાડવા મુજ કાયાકંપ;
નૂતન દેહ ને નૂતન સ્વરૂપે, પણ નહીં જાશો નૂતન પ્રદેશ,
મધ્ય સમુદ્રે રૂદન કરંતી માત મૂકિ છે વીખંતિ કેશ.
પુણ્યરાશિના પ્રબળ પ્રતાપે, દેવ ખુશામત કરે કદાચ,
ત્યાં રહેવાને, તદપિ પ્રયત્ને, ભૂલી જશો નહીં ભારતિમાય !
ભારતભૂમિમાં જન્મ થવાનું દુર્લભ છે એ લખિયા લેખ,
ખરા હોય તો પુનરપિ વળજો ! ભારતએ તો ધરિયો ભેખ.

ચતુર્ભુજ માણકેશ્વર ભટ્ટ.

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનું જીવનચરિત્ર.

ઉપોદ્ઘાત.

મૃત્યુનું મહત્ત્વ.

મૃત્યુના નામસ્મરણથી કોણ કંપતું નથી? કુટુંબ, ગામ, ઈલાકો, દેશ, રાષ્ટ્ર અને સમસ્ત માનવજાતિ: એ સર્વે પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે પ્રસંગોપાત મૃત્યુથી ડરે છે ને તેને નિંદે છે. એક રીતે એ યોગ્ય જ છે. મૃત્યુના જેવું સાહસી, નિષ્ઠુર અને અચૂક ધાડપાડુ બીજું કોઈ નથી! એના હુમલામાંથી બચવાનું એક વ્યક્તિને કે રાષ્ટ્રને-માટે કદી પણ શક્ય નથી. મોટા મોટા જનસમાજ, મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો, મોટા મોટા દેશો, મૃત્યુમુખમાં ગરક થઈ ગયાં છે. સૂર્ય જેવા સૂર્ય ને ગૃહમાલા જેવી પ્રચંડ ગૃહમાલા પણ એના સપાટામાંથી બચવા પામ્યાં નથી! માનવી ધાડપાડુઓને રાજ્યના અમલદારોની બીક હોય છે, અને ક્યારેક ક્યારેક તે તેમના હાથમાં પકડાઈ કરેલાં કર્મોનાં ફળ ભોગવવા જેલજાત્રાએ પણ જાય છે. પરંતુ મૃત્યુ ઉપર કોની સત્તા? તેને કોની દહેશત? સર્વ સત્તા ઉપર તેની સત્તા ને સર્વને જ તેની દહેશત! માનવી ધાડપાડુએ ઉચાપત કરેલી માલમતામાંથી કાંઇક પણ પાછી મળવાનો સંભવ રહે છે. આમાં શું! એક વખત તેના હાથમાં ગયું તે સદાને માટે ગયું જ—તે પાછું મળવાની આશા જ નહિ! ફીનીશન્, ખાલ્ડિઅન્, અસીરીઅન્, વગેરે મોટી મોટી માનવીજાતો હવે ક્યાં છે? જે સુધારા માટે, જે શોધો માટે અને જે સાધનસામગ્રી માટે મનુષ્યો મોટું અભિમાન ધરાવે છે તે સુધારા, તે શોધો, તે સામગ્રી એક વખત કાલ–મૃત્યુ–વશ થઈ એટલે ખલાસ! ગઈ તે ગઈ જ! આથી જ મૃત્યુના નામસ્મરણથી માણસ માત્ર ત્રાસે છે, ગભરાય છે ને કંપે છે. મૃત્યુ એટલે જે કાંઈ અનિષ્ટ, જે કાંઇ અપ્રિય, જે કાંઇ ભયંકર તેનું આદિસ્થાન, એવી મનુષ્યોની કલ્પના બંધાયેલી છે. પરંતુ કોણ જાણે છે કે તેમની આ કલ્પના કેવળ ભૂલભરેલી પણ હશે! મૃત્યુ જેમ અપ્રિયનું આદિસ્થાન છે તે જ પ્રમાણે પ્રિયનું પ્રસાદચિહ્ન પણ હશે! અનિષ્ટનું અને અહિતનું સાહચર્ય મૃત્યુની સાથે હશે તો કદાચિત ઇષ્ટનું અને કલ્યાણનું ઉગમસ્થાન પણ તેમાં જ હશે. જે ગયું તેનું પુનરાગમન સૂચક તે હશે! મૃત્યુ એટલે એક તરફથી અંત ત્યારે બીજી તરફથી આરંભ જ હશે! આમ છે એમ આપણો અનુભવ આપણને કહેતો નથી? ગ્રીકો–રોમનોનો અંત થયો, પણ તેમનો અંત એટલે ટ્યૂટનોનો ઉદયકાળ એમ ઇતિહાસથી જણાતું નથી કે? ગ્રીક રાજ્યો તૂટી ગયાં તો તે ઉપર રોમન સામ્રાજ્યની ઇમારત ટકી રહી. રોમન સામ્રાજ્ય છિન્નભિન્ન થયું–તે નામશેષ થયું–એટલે અર્વાચીન યૂરોપનો જન્મ થયો. આ પ્રમાણે દાદો મરે ને પૌત્ર જન્મે એમ જગતના ઇતિહાસમાં સર્વત્ર થયાં કરે છે. આમ છતાં મૃત્યુના નસીબમાં લોકોની

ગાળો ને શાપ હમેશાં ખાવાનું જ કેમ લખાયું હશે તે કોણ જાણે ! મૃત્યુના હુમલાથી હાનિ થાય છે, અને તે ક્યારેય પણ પુરાતી નથી, એ નિર્વિવાદ છે. મૃત્યુની ઉંડી ખીણમાં જે એક વખત ગરક થયું તે પાછું ઉપર આવવાની આશા છે જ નહિ; એ પણ તેટલું જ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ જ્યાં મૃત્યુને લીધે અંધકાર છવાઈ રહ્યો હોય ત્યાં ફરી પ્રકાશનો પ્રવેશ થવાનો જ નહિ, મૃત્યુએ જે નજર આગળથી લઈ લીધું તેનું દર્શન પુનરપિ થવાનું જ નહિ, એ માત્ર તેટલું જ નિર્વિવાદ છે કે નહિ, તે કોણ કહી શકે ! દિવસનો–સૂર્યપ્રકાશનો અન્ત થાય એટલે પ્રકાશમાં ન દેખાતા તારાઓ ચમકવા લાગે છે. પ્રકાશ બતાવે ને અંધકાર ઢાંકે એવો નિસર્ગનિયમ મશહૂર છતાં તેનો વિપર્યાસ થતો કેટલીક વખતે સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. અજવાળાએ સંતાડવું ને અંધારાએ ઉઘાડું પાડવું–પ્રકાશ ઓઢાડે ને અંધકાર ઉઘાડે–એવો અનુભવ કેટલી વાર થાય છે! આપણી નજર સમીપ હોય ત્યારે જે નથી દેખાતું તે દૂર થતાં જ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ ચમત્કાર છે, પરંતુ તેવું થતું પ્રત્યક્ષ જોવાય છે, એમાં શંકા નથી.

મૃત્યુનાં બે અંગ.

આ ચમત્કાર કરવાનું સામર્થ્ય–આ જાદૂઇકળા મૃત્યુનામાં જેવી છે તેવી બીજા કોઇનામાં પણ નથી. જીવન્ત અવસ્થામાં જે હીલચાલનો, જે બીનાનો, જે વ્યક્તિનો, ગંધ પણ હોતો નથી, તે જ મૃત્યુએ પોતાના નિઃશબ્દ અને નિર્ગંધ, નિર્ગુણ અને નિરાકાર, અનન્તમાં તેને સામેલ કરતાંની સાથે જ પોતાના શબ્દ અને ગંધવડે આખું જગત્ વ્યાપ્ત કરી દે છે! સંસારના મહાસાગરમાં જે નદીઓ, જે વહેળા, જે વોકળા, જે ઝરા લુપ્ત થયા હોય છે તે જ ચોમાસાની શરૂઆતમાં, આઠ મહીના સુધી સૂર્યના પ્રખર તપાની આંચ ખાઇને સુકાઇ–મરી ગયા પછી, આકાશમાં ફરી ગર્જવા–ગડગડવા લાગે છે, અને ફરી પૃથ્વી ઉપર આવીને તેમને નવજીવન આપે છે. આ ઉપરથી એ દેખાઇ આવે છે કે, આપણને જો કે મૃત્યુની એક જ બાજૂ દેખાતી હોય તોપણ તેને બીજી બાજૂ છે, અને દિનમાનને એક કાળું ને બીજું ધોળું, એક પ્રકાશનું ને બીજું અંધકારનું એમ બે અંગ છે, દિવસ ને રાત એમ બે હાથ છે, તે જ પ્રમાણે મૃત્યુને પણ બે અંગ છે. તેના એક અંગમાં ગાઢ અંધકાર છે ને બીજામાં ઝળહળતો પ્રકાશ છે. તેના એક હાથમાં કાજળનું વાસણ છે તો બીજા હાથમાં વીજળીનો દીવો છે. તે પહેલાં પોતાના કબજામાં લીધેલી વસ્તુ ઉપર અતિશય ઘાટું અદૃશ્યનું ઢાંકણું ઢાંકી દે છે, અને પછી પોતાની જાદુઈકળાથી એ અદૃશ્ય ઉપર ચોરફાનસનાં છૂપાં કિરણો નાખી તેનું અદૃશ્યત્વ નષ્ટ કરે છે. અસીરીયન્ ખાલ્ડિયન્ લોકોને મૃત્યુએ લઇ જઈ પોતાની અંધકારપૂર્ણ નગરીમાં સંતાડી મૂક્યા; પરંતુ તેમણે કરેલા જ્યોતિર્ગણિત ઉપર હજારો વર્ષ પછી તેણે જે ઝાંખાં કિરણ પાડયાં તેને લીધે આકાશમાંના તારાગણોનું જ્ઞાન જગતને થયું; અને અર્વાચીન જ્યોતિર્વિદ્યાનો પાયો તૈયાર થયો. કાલવશ થયેલા સર્વે લોકોનું અને રાષ્ટ્રોનું એમ જ છે. જે માણસો અને જે રાષ્ટ્રોના અસ્તિત્વમાં તેમની કિંમત થઇ નહિ, તેને જ તેમના અસ્તિત્વ પછી ખાણમાંથી મળેલા હીરા પ્રમાણે અમૂલ્ય સમજી તે મેળવવા-કબજે કરવા—મનુષ્યો ધમાચકડી કરવા લાગે છે, તેમાં મૃત્યુની મદદ હોય છે. આજના દિવસના કરતાં ગઇ કાલના દિવસ વિષે મનુષ્યને વિશેષ પ્રેમ ઉપજે છે, તેનું રહસ્ય આમાંજ સમાયું હશે કે શું? "એ દિવસ સોનાના હતા" એમ આપણે ગતકાળ વિશે કહીએ છીએ,

તે હવે–ગયા પછી! તે આથમ્યા નહોતા ત્યારે તેમાંનું સોનું કોઇને દેખાતું નહોતું; અથવા તો હમણાં તે જેટલું સોજ્જવલ દેખાય છે તેટલું તો તે વખતે દેખાતું નહોતું જ. હવે જ તે વિશેષ તેજસ્વી કેમ દેખાવું જોઇએ? મૃત્યુના હાથમાંના વીજળીના દીવાનો પ્રકાશ તેની ઉપર પડવાથી જ તેનો રંગ હવે આપણને ચોખ્ખો દેખાવા લાગ્યો હશે કે શું? તેમ ન હોય તો આવો ફરક કેમ પડે? અર્થાત્ મૃત્યુના હાથમાં જેમ સઘળું કાળું કરનારૂં કાજળ છે, તેમજ સઘળું રમણીય કરનારૂં તેજ પણ છે; અને તેના યોગે જે દેખાતું નહોતું તે તે દેખાડે છે.

મૃત્યુને લીધે જ મનુષ્યની ખરી કિંમત થાય છે.

રાષ્ટ્રો કે સમાજના સંબંધમાં આ જેટલું સત્ય છે તેના કરતાં પણ વ્યક્તિના સંબંધમાં અધિક અંશે સત્ય છે. મનુષ્યના જે ગુણો જીવન્ત અવસ્થામાં ઘણું કરીને આપણા લક્ષમાં આવતા નથી, તે, તે કાલવશ–મૃત્યુશરણ–થયા પછી સ્પષ્ટપણે આપણા ધ્યાનમાં આવે છે, અને પછી તે માટે આપણને અફસોસ થાય છે. અવિભક્ત કુટુંબમાં રહેનારાં માણસોને આવો અનુભવ હમેશાં થાય છે. આંખમાં ન સમાતી પણ મહેનતુ વહુના મરણ પછી તેની ખરી યોગ્યતા સમજી તેના ગુણની પારાયણો કરતી રોતી બેસનારી સાસુ ઘણાના જોવામાં આવી હશે! તેમ જ માથે વડીલનું છત્ર હોય ત્યારે તે છત્રના આશ્રયનું મહત્ત્વ જેના સ્વપ્નમાં પણ આવેલું ન હોય, તેની આંખો તે વડીલનું છત્ર નાશ પામતાંવેંત જ ઊઘડે છે, અને પછી જ ઘરમાં વડીલની યોગ્યતા કેટલી હતી તે તેને સમજાય છે. મિત્રો મિત્રોમાં, સગાં સંબંધીઓમાં આ સ્થિતિનો અનુભવ થાય છે. એટલું જ નહિ, પણ કેટલેક વખતે તો જીવતાં જેનો એક સરખો છળ કર્યો હોય–જેને પજવવામાં કે હેરાન કરવામાં કચાશ રાખી ન હોય–તેણે કરેલા ઉપકારની ઓળખાણ તેના મૃત્યુ પછી થવાથી, તેના સ્મરણથી અને અનુતાપથી આખી જીંદગી સુધી આંસુ પાડતાં બેઠેલાં લોક ઘણાના જોવામાં આવ્યાં હશે! જન્મારાના હાડવેરીને મૃત્યુએ જીવજાન દોસ્ત બનાવ્યાનું પણ ક્યાંક ક્યાંક નજરે પડે છે. વ્યક્તિના ખાનગી દાખલાઓમાં આવાં દૃષ્ટાન્ત ઘણા મળી આવે છે.

વ્યાક્તના લૌકિક વ્યવહારમાં પણ આવાં દૃષ્ટાન્તો અનેક મળી આવે છે. કોઇ પણ દેશનો ઇતિહાસ વાંચતાં તેમાં જેને આજ દેશશત્રુ કહીને શૂળીએ ચડાવવામાં આવે, બાળીને ભસ્મ કરવામાં આવે, કે ફાંશીએ લટકાવવામાં આવે, તેને જ કાલે મહાન્ દેશભક્ત ગણી પત્થરનાં કે ધાતુનાં પૂતળાં બેસારી દેવની પેઠે તેની પૂજા કરાય છે, એવા દાખલા મળ્યા વગર રહેશે નહિં. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં તો આવાં દૃષ્ટાન્તો કેટલાં બધાં છે. જીવનની બળતી જ્યોતિએ જેના ખરા સો ટચના ગુણ દૃષ્ટિગોચર થવા નહિ દીધા તેના તે ગુણ મૃત્યુના ઘોર અંધકારે પ્રકાશમાં આણ્યા છે, અને તેની ખરી સ્થિતિ આખા જગતમાં જાહેર કરવાનું શ્રેય મૃત્યુએ મેળવ્યું છે. ઘણે પ્રસંગે પહેલાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા મનુષ્યના પણ ખરેખરા ગુણ અને ખરેખરી કામગીરી–યોગ્યતા–તેના મૃત્યુ પછી જ સમજાય છે. જે જાહેરનામા (ઢંઢેરા)–ને હિંદુસ્તાનનો 'સુવર્ણપટ' કહે છે, તે ૧૮૫૭માં પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે તેમાંના ઉચ્ચ તત્ત્વનું, ઉદાર ધ્યેયનું, સમદૃષ્ટિનું અને ન્યાયનીતિનું પુરસ્કર્તૃત્વ તે વખતના મુખ્ય પ્રધાનને જ મળ્યું

હતું. પરંતુ મૃત્યુએ ખરી હકીકત બાહેર પાડીને તેનું ખરૂં શ્રેય પરલોકવાસી વિક્ટોરીઆ મહારાણીનું મહારાણીને આપ્યું; અને એ રાજકારણી સ્ત્રીના ખરા હૃદયની ઓળખાણ હિંદુસ્તાનની પ્રજાને કરાવી. પરલોકવાસી ગોપાળરાવ ગોખલેના સંબંધમાં પણ તેમ "નહિ બને એમ શા ઉપરથી કહેવાય? તેમના ઘણાખરા ગુણાવગુણ લોકોને- સામાન્ય જનસમૂહને અગોચર હતા તે હવે-તેઓ આ લોક છોડીને ગયા પછી—સમજાશે કે સમજાવા લાગ્યા છે. હિંદુ, મુસલમાન, યાહુદી, પારસી, જૈન, લિંગાયત, સ્માર્ત, વૈષ્ણવ, દેશી ખ્રિસ્તી, અને ઍંગ્લો ઇંડિયનઃ સર્વેને ગોપાળરાવના મૃત્યુથી પોતાને ભારે હાનિ થઇ, એમ લાગવા માંડયું છે, એ નિઃશંક છે. પરંતુ ગોપાળરાવ જીવતા હતા ત્યારે તેમને સર્વેએ એક સરખી રીતે પોતાના ગણ્યા હતા કે? તેમ હોત તો મરણની પાંચ સાત દિવસ પહેલાં જ 'અમે તમારો જીવ લઇશું' એવી ધમકીના પત્રો તેમને કેમ મળ્યા હોત? તેમ હોત તો ચાર પાંચ વર્ષ ઉપર તેમને પીસ્તોલથી ઉડાવી દેવાનો પ્રયત્ન થયેલો કહેવાય છે, તેમ શા માટે થાત! અર્થાત્ ગોપાળરાવ જેવા રાજમાન્ય અને લોકમાન્યની પણ ખરી ઓળખાણ તેમની હયાતીમાં કોઇને થઇ નથી. નિદાન, હયાતીમાં તે જોઇએ તેટલે અંશે પડી નથી. તે ગયા, મૃત્યુએ તેમને આપણામાંથી ખેંચી લીધા, તેમની જગા ખાલી પડી, ત્યાર પછી જ તેમની ખરી યોગ્યતા અને ખરી કિંમત આપણને પણ સમજાય, એમાં ના કોણ કહેશે? મૃત્યુએ તેમના જીવન પર જે નવો પ્રકાશ પાડયો છે, તેના અનુરોધથી તેમના જીવનચરિત્રમાંની કેટલીક બાબતોનું અવલોકન કરવું અને તેથી જે કાંઇ નિષ્પન્ન થાય તે છેડે બાંધી લેવું એટલું જ હવે આપણા હાથમાં રહ્યું છે!

પ્રકરણ ૧ લું.

કુટુંબની પૂર્વપીઠિકા.

ગોખલેનું કુટુંબ.

ગોખલેના કુટુંબનું મૂળ વતન કોંકણ પ્રાંતમાં રત્નાગિરી જીલ્લામાં, ચિપળૂણ તાલુકામાં, ગુહાગર પેટામહાલમાં વેળણેશ્વર નામનું નાનું ગામડું છે. મહારાષ્ટ્રમાં જેટલાં ગોખલેનાં કુટુંબો છે, તે તમામનો સંબંધ વેળણેશ્વરના ગોખલેની સાથે લાગતો જણાય છે. ગોખલેનું કુટુંબ મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલું છે. મહારાષ્ટ્રમાંના સરદારોમાં રાસ્તેનું નામ સર્વને જાણીતું છે. આ રાસ્તે તે મૂળના ગોખલે. શાહૂમહારાજની કારકીર્દિમાં એમના મૂળ પુરુષનો ઉદય થયો. તેનો વ્યવહાર ચોખ્ખો ને પૈસાટકા સંબંધનું વર્તન રાસ્ત જોઇ, શાહૂમહારાજે તેમને ગોખલેના 'રાસ્તે' બનાવ્યા હતા; એવું સાંભળવામાં છે. ગોખલેના કુટુંબમાં ખાસ કરીને વ્યવહારમાં

રાસ્તપણું વિશેષ હતું, એટલું આ ઉપરથી અનુમાન બાંધવાને અડચણ નથી. આ ' રાસ્તપણું ' જેમ શાહૂમહારાજની કારકીર્દિમાં રાસ્તેના મૂળ પુરુષનામાં વિશેષપણે દેખાઇ આવ્યું તેમ જ એ ગુણ આ કુટુંબની બીજી શાખામાંના એક પુરુષનામાં બીજે સમયે દેખાઇ આવે તો તેમાં નવાઇ શું ? તેનું બી તે કુટુંબમાં જ છે એટલે વચ્ચે વચ્ચે તેને અંકુર ફૂટે જ. દાદા પરદાદાના શારીરિક કે માનસિક વિશેષ ગુણ તેના પૌત્ર–પ્રપૌત્રમાં પ્રાદુર્ભૂત થયાનું શાસ્ત્રજ્ઞોને અવગત છે જ.

પિતૃવંશ. વેળણેશ્વરના ગોખલે અને ગોપાળરાવ ગોખલેના પૂર્વજો મૂળના એક જ હોય, તોપણ વેળણેશ્વરથી ગોખલે વંશની શાખાઓ જુદે જુદે વખતે જુદે જુદે સ્થળે ગઈ, અને એ પ્રમાણે તેમનો વંશ આખા મહારાષ્ટ્રમાં ફેલાયો. ગોપાળરાવ જે શાખાના ગોખલે તે શાખાના સ્થાપક મૂળ પુરુષ બાળાજી મહાદેવ ગોખલે હતા. ગોપાળરાવના કુટુંબની હસ્તક જે ગામનું મુખીપણું– 'ખોતી '– હાલ ચાલુ છે, તે ગામ અને તે કુટુંબ બાળાજી મહાદેવ ગોખલેએ સ્થાપ્યાં હતાં. ગોપાળરાવ તામનમળાના ગોખલેમાંના. તામનમળા એ ગામ ચિપળૂણથી આશરે દસેક મૈલ દૂર છે. ગોપાળરાવના દાદાના દાદા બાળાજી મહાદેવ ગોખલે પ્રથમ તામનમળા આવ્યા. કિંબહુના આ ગામ તેમણે જ વસાવ્યું, અને એ ગામની " ખોતી " (મુખીપણું) ના હક્ક સંપાદન કર્યા. પોતાનું મૂળ વતન છોડીને બીજી જગાએ જવું, ત્યાં જઇ નવું ગામ વસાવી નવા હક્કો મેળવવા, અને મેળવેલા હક્ક જીવ જાય તોપણ છોડવા નહિ, એ કામ જેવું તેવું નથી. અમેરિકા ખંડમાંની ગીચ ઝાડી તોડીને ત્યાં નવાં ગામ, નવાં શહેરો, નવાં સંસ્થાનો અને છેવટે નવું ને સંપન્ન રાષ્ટ્ર નિર્માણ કરનાર યૂરોપીઅન લોકોનું સ્મરણ કરાવનારા આવા પ્રસંગો મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં પુષ્કળ છે ! યૂરોપખંડમાં ચાલતા ધર્મચ્છલ અને રાજકીય પરિસ્થિતિથી કંટાળી પોતાનું જીવન વિસ્તીર્ણ સમુદ્રને સ્વાધીન કરનારા, અને તેની મદદવડે નવીન જ મળી આવેલા અમેરિકા ખંડમાં જઇ, ત્યાંનાં જંગલોને રમ્ય ઉપવનનું અને સંપન્ન નગરીઓનું સ્વરૂપ આપનારા લોકને ખરેખર ધન્ય છે ! તેમનું પરાક્રમ અતુલ. પરંતુ તેથી ઓછા પ્રમાણમાં પણ તે જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં બન્યાનું ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જાણે છે. મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાંના આવા પ્રસંગો શોધીને તે નવી પેઢીની પ્રજાની જાણ માટે કોઇ પ્રસિદ્ધ કરે તો મહારાષ્ટ્રમાં કર્તબગારી કેવી હતી ને હજી કેવી છે તે નવી પ્રજાના સમજવામાં આવે; અને પાછલાના દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી આગળનામાં સ્ફૂર્તિ પણ આવે. ઉંચું હોય તેને પાડવામાં દેખાતા કર્તૃત્વના કરતાં, નવું બાંધવામાં પ્રગટ થતું કર્તૃત્વ ખરેખર ઉચ્ચ પ્રતિનું છે. આવું કર્તૃત્વ એક સમયે મહારાષ્ટ્રમાંના પુરુષોમાં સર્વત્ર હતું. નાનાં નાનાં ગામડાં ગોઠડાંથી માંડીને મોટા રાજ્ય સુધીમાં પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે સર્વત્ર કર્તૃત્વવાન પુરુષો હતા; અને તે પોતપોતાનામાં જ બાથંબાથા ન કરતાં બહાર પડી, નવીન ઇમારત ઉપાડી પોતાની કર્તૃત્વશક્તિનો ઉપયોગ દેશના કામમાં કરતા હતા ' 'શું કરવું,' 'ક્યાં જવું,' એવી જપમાળ જપનારા આ દેશના જુવાનોએ બાળાજી મહાદેવ ગોખલે જેવા એક સામાન્ય પુરુષ પાસેથી પણ ઘણું શીખવાનું મળે તેમ છે. ગોપાળરાવ ગોખલેમાં ચાલુ

સંસ્થાઓનું સંશોધન કરીને તેમાં નવો નવો ઉમેરો કરવાની, અને નવીન સંસ્થા નિર્માણ કરી તે ચલાવવાની શક્તિ હતી. વિઘાતક ખટપટના કરતાં વિધાયક ઉદ્યોગ તરફ જ તેમના મનની પ્રવૃત્તિ રહેતી. તેનું બીજ તેમના દાદાના દાદાની કર્તબગારીમાં હતું એમ કહી શકાશે નહિ? પરિસ્થિતિ જોઇને તેને અનુરૂપ પોતાની બુદ્ધિનો અને સામર્થ્યનો વ્યય નવાં કાર્યો કરવામાં બાળાજી મહાદેવ ગોખલેએ કર્યો. પોતાનું મૂળ વતન છોડી નવું ગામ વસાવ્યું અને ત્યાં નવો સંસારવ્યવહાર જમાવ્યો; ગોખલે વંશનો નવો રોપ વાવીને તેને ઉછેર્યો. તેની આ કામગિરી અને ગોપાળરાવ ગોખલેની ગયાં પચીસ વરસની કામગિરી એમાં સાધર્મ્ય પુષ્કળ છે. મૂળબીજ એક હોઈ તેનો વિકાસ નવી પરિસ્થિતિમાં નવો થયો, એવા જ એ સાધર્મ્યની મીમાંસા કરવાને શું હરકત છે?

બાળાજી મહાદેવ ગોખલેના ચિરંજીવ ભાસ્કર બાળાજી ગોખલે, તે ગોપાળરાવના દાદાના બાપ. ભાસ્કરરાવના ચિરંજીવ શ્રીધરપંત તે ગોપાળરાવના દાદા. આ બેઉ સંબંધી અહીં વિસ્તૃત માહિતી આપવાનું ખાસ કાંઇ પ્રયોજન નથી. શ્રીધરપંતને ચાર દીકરા હતા. તેમાંના અંતાજીપંત અને કૃષ્ણરાવ એ પ્રથમની સ્ત્રીના. કૃષ્ણરાવને ચાર મહીનાના મૂકીને જ તેમનાં માતુશ્રી મરણ પામ્યાં, એટલે શ્રીધરપંતે બીજી વખત લગ્ન કર્યું. બીજી વખતનાં સ્ત્રીથી પણ તેમને બે દીકરા થયા. પહેલા જયરામપંત અને બીજા માધવરાવ. નમાયા થઇ પડેલા બંને ભાઇઓ—અંતાજીપંત ને કૃષ્ણરાવ—છેવટ સુધી એકદિલથી સાથે જ રહેતા. તેમના પિતાના મનનું વલણ સ્વાભાવિક રીતે જ નવી સ્ત્રીના દીકરા તરફ વિશેષ રહેતું. પણ આ બેઉ ભાઇઓએ તે બાબત મનમાં આણી નહિ કે ધાસ્તી રાખી નહિ. અંતાજીપંત ને કૃષ્ણરાવ એ બે ભાઇઓને ગાઢ પ્રેમ હોવાથી ગોપાળરાવને અંતાજીપંત વિષે અત્યંત પૂજ્યભાવ હતો; અને અંતાજીપંતના ઘરનાં માણસો પ્રત્યે છેવટ સુધી તેમનું લક્ષ હતું.

માતૃવંશ.

ગોપાળરાવના માતૃવંશ વિશે જોઇએ તેટલી માહિતી હજી મળી નથી. ખરેખરી રીતે પિતૃવંશનું જેટલું મહત્ત્વ, તેટલું જ માતૃવંશનું છે. છોકરાનું ચરિત્ર બરાબર સમજવા માટે માની ને બાપ બંનેનાં ચરિત્રની—છેવટે પ્રકૃતિ સ્વભાવની માહિતીની આવશ્યકતા છે. પરંતુ માતૃવંશ વિશે ઘણે ભાગે તેટલી કાળજી આપણામાં કોઈ રાખતું નથી. ગોપાળરાવના ચરિત્ર ઉપર તેમના માતૃવંશ વિશેની માહિતીથી ખચિત વિશેષ અજવાળું પડી શકત. ગોપાળરાવનામાં જે જે ગુણોનો આગળ વિકાસ થયો તે તમામ તેમના પિતૃવંશમાંથીજ મળી આવવા જેવા નથી. ઓજ અને માર્દવનું જે રમ્ય સંમેલન ગોપાળરાવનામાં થયું હતું, તેની મીમાંસા બરોબર થવા માટે કૃષ્ણરાવ, શ્રીધરપંત, ભાસ્કરપંત ને બાળાજીપંતના ચરિત્રનું જ્ઞાન અવશ્ય જરૂરનું છે જ; પરંતુ તે સાથે તેમની મા, દાદી વગેરેનાં ચરિત્ર જાણવાની પણ જરૂર છે. પરંતુ હાલ તો એ માહિતી મળી શકી નથી.

ગોપાળરાવના મોસાળનું ગામ કોતળુક. એ ચિપળૂણ તાલુકામાં જ તામનમળાથી

फर्ग्युसन कॉलेज, पुना.

प्रोफेसर गोपाळ कृष्ण गोखले.

THE MANORANJAN PRESS,
BOMBAY.

આશરે આઠેક મૈલ છેટે છે. ગોપાળરાવના દાદા (માના બાપ) ભાસ્કરપંત ઓક. એ કોતળુક ગામના ખોત (મુખત્યાર) હતા. ભાસ્કરપંતને ત્રણ દીકરા—ગણેશપંત, નિળોપંત ને હરિપંત—હતા. દીકરી એક વાલુબાઈ તે કૃષ્ણરાવ ગોખલેનાં પત્ની ને ગોપાળરાવનાં મા. તેમનું સાસરીનું નામ સત્યભામાબાઈ.

પૂર્વજોના વિશેષ ગુણસ્વભાવ.

ગોપાળરાવના બેઉ તરફના વડીલ સામાન્યતઃ નીરોગી અને શરીરે સુદૃઢ હતા. તેમના દાદા કૃષ્ણરાવના પિતા ૭૭ મે વર્ષે મરણ પામ્યા. કૃષ્ણરાવના ભાઈ અંતાજીપંત ૮૩ વર્ષની ઉંમરના મજબૂત બાંધાના હાલ હયાત છે. આ ઉપરથી તેમની શરીરપ્રકૃતિ કેવી હતી તેની કલ્પના થઈ શકશે. માતૃવંશ તરફના દાદાના મરણ સમયની ઉંમર જાણવામાં આવી નથી; પરંતુ તે તરફનાં માણસો પણ અલ્પાયુષી નહોતાં, એમ જણાય છે. ગોપાળરાવના બેઉ મામા ૬૦–૬૦ વર્ષના થઇને મરણ પામ્યા હતા.

બેઉ વંશમાંના માણસોના કેટલાક સ્વભાવવિશેષ ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે. પિતૃવંશ તરફનાં માણસો ઘણે ભાગે ટેકીલાં ને સ્વાભિમાની હતાં. તેમનું સ્વાભિમાન જાજ્વલ્ય ને સ્વભાવ સાધારણપણે માની બીજાના ઓશિયાળા કે દબાયલા રહેવું એ તેમને પસંદ પડતું નહિ. બનતા સુધી પોતાની જ કર્તબગારી ઉપર પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવો એવી તેમની ટેકીલી પ્રકૃતિ હતી. સ્વાભિમાન, ટેક અને સ્વાવલંબન એ પિતૃવંશના ખાસ વિશેષ ગુણ હતા, તો માતૃવંશ તરફનાં માણસોમાં દિલદારપણું વિશેષ હતું. સાત્ત્વિકવૃત્તિ અને મનનું મોટાપણું એ ગુણ માતૃવંશની મંડળીમાં વિશેષ હતા, એમ સમજાય છે. ગોપાળરાવના ચરિત્રમાં જે ગુણો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેનું યથાર્થ આકલન થવા માટે તેમના પિતૃવંશના અને માતૃવંશના ઉપરના ગુણ ધ્યાનમાં રાખવા જોઇએ.

માબાપ.

ગોપાળરાવના પિતા કૃષ્ણરાવ ને માતુશ્રી સત્યભામાબાઇ સંબંધી જે માહિતી હાલ મળી છે તે ઉપરથી ગોપાળરાવનો સ્વભાવ અને તેમના મનની ઘટના સમજવામાં ઘણી મદદ મળશે, એમ લાગે છે. કૃષ્ણરાવ નાનપણમાં ભારે તોફાની ને સાહસી હતા. તે એટલા કે તેમના તોફાની અને તામસીપણાને લીધે તેમને ગામનાં માણસો “વાઘોબા” કહેતા. તે સમય અંગ્રેજી અમલની શરૂઆતનો હોવાથી આજની પેઠે શિક્ષણની સગવડો થઈ નહોતી. કૃષ્ણરાવને ભણવા માટે કોંકણ છોડીને કોલ્હાપુર જવું પડયું હતું. કોલ્હાપુર ને ગોખલે કુટુંબનો સંબંધ ઘણો જુનો જણાય છે. કૃષ્ણરાવના કાકા કોલ્હાપુરમાં મામલતદાર હતા. આથી તામનમળાથી કૃષ્ણરાવ ભણવા સારૂ કોલ્હાપુર ગયા, અને ત્યારથી તેમનો કોંકણ સાથેનો સંબંધ લગભગ તુટયા જેવો જ થયો. તે કદી કદી કોંકણમાં જતા આવતા, તોપણ તેમનું શિક્ષણ અને આગળ ઉદ્યોગ ધંધો કોલ્હાપુર સંસ્થાનમાં થવાથી તે કોલ્હાપુર સંસ્થાનનના જ રહેવાશી થયા.

કૃષ્ણરાવ કોલ્હાપુરમાં જે નિશાળમાં ભણતા તે જ નિશાળમાં પ. વા. ન્યા. મૂ. રાનડે પણ ભણતા. રાનડે અને કૃષ્ણરાવ ગોખલે એ સહાધ્યાયી હતા એવું તે વખતે કોઇને કંઈ લાગવાનું કારણ નહોતું; પરંતુ આજ એ કર્મધર્મસંયોગ ઘણોજ મજાનો લાગે છે. ગોપાળરાવના આધિભૌતિક જન્મનું પિતૃત્વ જેમને પ્રાપ્ત થવાનું હતું તે કૃષ્ણરાવ, અને ગોપાળરાવના આધ્યાત્મિક જન્મનું ગુરૂસ્થાન—પિતૃત્વ જ કહેવાય–જેમને પ્રાપ્ત થવાનું હતું તે રાનડે એક નિશાળમાં, એક વર્ગમાં, એક ગુરૂ પાસે, એકઠા ભણે આ યોગાયોગ કેટલો વિલક્ષણ છે! પોતાની સાથે ભણનાર આ કૃષ્ણનો એક દીકરો ભવિષ્યે પોતાની કીર્તિ—નામના અને રાષ્ટ્રીય કુલવ્રત ચાલુ રાખનાર, પોતાની પરંપરા વધાસ્નાર, પોતાનો શિષ્ય થશે, એવું તે વખતે માધવને લાગ્યું હશે કે? પોતાના પુત્રના ઐહિક આયુષ્યનો ઓઘ સર્વાંશે બદલવાને આ માધવ કારણરૂપ થશે, એવું સ્વપ્ને પણ કૃષ્ણને લાગ્યું હશે કે? પરંતુ તેમના ચિત્તમાં પણ નહોતું, તે જ્યારે બની આવ્યું ત્યારે કૃષ્ણ અને માધવના સહાધ્યાયિત્વ વિષે ગતકાલ તરફ પાછા ફરી જોતાં આપણને ભારે નવાઇ લાગે છે; અને કાળના અનંત વંટોળીઆમાં અમસ્થાં જ જે ચીંથરાં પવન ઉપર ઊડતાં હોય એમ બહુ છેટેથી અને તૂટક રીતે દેખાતું, તે જ એક બીજા સાથે બહુ નિકટપણે સંધાયેલાં હતાં એમ આપણને ખાત્રી થાય છે. આ યોગાયોગ કેવળ યદચ્છાથી ઘડાઈ આવ્યો હશે?

કૃષ્ણરાવની સ્થિતિ પૈસા સંબંધી સારી નહોતી. માધવરાવ રાનડેના પિતા કોલ્હાપુરમાં ખાનગી કારભારી હોવાથી તેમના વિદ્યાભ્યાસમાં અડચણ આવી નહિ. વળી માધવરાવ તીવ્ર બુદ્ધિના ને અભ્યાસી હતા. કૃષ્ણરાવનું શિક્ષણ અનેક કારણોથી જલદી જ બંધ પડયું. તેમને તુરત જ નોકરીમાં જોડાવું પડયું, અને કાકાનો વશીલો હોવાથી તે તેમને સહેજે મળી પણ ગઈ. તે કાગલમાં કારકુનીમાં જોડાયા. તેમનું ઘણુંખરૂં જીવન કાગલમાં જ ગયું.

કૃષ્ણરાવનું કામ ચોખ્ખું ને સ્વભાવ ટેકી હતો. તેમને કારણ વગર કોઇ એક અક્ષર પણ કહે તો તે સહન થતું નહિ. આવે પ્રસંગે તે પોતાના ઉપરીની પણ શરમ રાખતા નહિ. એક વખતે તેમના ઉપરી તેમના કામની તપાસણી માટે આવેલા, ને પાંચ દસ માણસની રૂબરૂ કાંઇક વધારે પડતું બોલ્યા. પોતાનું કામ બરાબર હોવા છતાં ઉપરી વધારે પડતું બોલે, ને તે વળી ઘણા માણસોની સમક્ષ, તે કૃષ્ણરાવથી સંખાયું નહિ. તે વાઘની પેઠે ઘુરકીને ઉપરીના ઉપર ધસ્યા. પાસેનાં માણસોએ તેમને ઝાલી રાખી શાન્ત કર્યા, એ વાત જુદી! પરંતુ આ પછીથી તેમના ઉપરીની તેમની ઉપર જે સારી લાગણી થઈ, તે છેવટ સુધી કાયમ હતી. તેમના ટેકીલા સ્વભાવને લીધે તેમની ઉપર તેમના ઉપરીનો અતિશય વિશ્વાસ બેઠો હતો.

કૃષ્ણરાવની સ્ત્રી સત્યભામાબાઈ મોટા મનનાં અને સત્ત્વશીળ હતી. એ સ્વભાવે ઘણી ગરીબ ને દેવભોળી હતી. કદી કોઇને વધારે પડતું બોલવું કે ખરાબ જવાબ દેવો એ તે

સમજતી જ નહોતી. પોતાનું કામકાજ મુંગે મોઢે કર્યા કરવું, પોતાનો સંસારવ્યવહાર બડબડાટ કર્યા વગર ચલાવવો, અને બ્રાહ્મણાદિને સંતુષ્ટ રાખી આ મનુષ્યજન્મનું સાર્થક કરવું, એટલું જ તે જાણતી હતી. કોઇનું કાંઈ વધારે ઓછું હોય તો પેટમાં રાખવું, અને કોઇની સાથે બોલાચાલી ન કરતાં થતા આઘાત શાન્તપણે સ્હેવા, બને ત્યાં સુધી સર્વની સાથે સભ્યતાઇથી વર્તવું, એવી તેની વૃત્તિ હતી. તે વખતના જમાના પ્રમાણે તેમને કક્કાનુંએ જ્ઞાન નહોતું, પરંતુ તેમની સ્મરણશક્તિ બહુ વિલક્ષણ હોવાનું કહે છે. તેમની પતિનિષ્ઠા કેવી હતી એ એક નાનકડી વાત ઉપરથી જણાશે. કૃષ્ણરાવ મરણ પામ્યા પછી આ સાધ્વી સ્ત્રીએ તેમનું એક ધોતીઉં પોતે મરતાં સુધી પોતાની પાસે સાચવી રાખ્યું હતું. આ વાત ક્ષુલ્લક લાગે છે, પરંતુ સત્યભામાબાઇની સાત્ત્વિક નિષ્ઠાની, પતિ વિશેના પૂજ્યભાવની, અને તેમની સામાન્ય ધાર્મિક વૃત્તિની આ મજબૂત સાક્ષી છે!

પોતાનાં પૂજ્ય માણસોની કોઇ વસ્તુ આ પ્રમાણે સંઘરી રાખવાની પદ્ધતિ હાલમાં જો કે બહુ નજરે પડતી નથી, પરંતુ પતિના મૃત્યુ પછી તેના વિરહદુઃખનું વર્ણન કરનારાં કાવ્યો લખે કે તેના ગુણાનુવાદ ગાવા માટે ગ્રન્થ લખે તોપણ આ સાદી બાબતથી સાદા, સરળ ને પ્રેમાળ હૃદયનું જે ચિત્ર આંખ આગળ ખડું થાય છે તે એ કાવ્યો કે ગ્રન્થોથી થવાનું નહિ. પતિપ્રત્યેની નિષ્ઠાથી તેની હલકામાં હલકી વસ્તુનું પણ જે મૂલ્ય વધે છે, તે રૂપીઆથી કે મહોરોથી આંકી શકાતું નથી. આવા અસ્ફુટ પ્રેમની મહત્તા જાતિઅનુભવથી જ: સમજી શકાય તેવી છે. વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળાને આ બાબત ગમે તેવી હલકી અને ગાંડાઈ ભરેલી લાગે; પરંતુ પ્રેમાળ હૃદયને અત્યંત ઉંડી અને પવિત્ર મનોવૃત્તિની આ સાક્ષ અત્યંત પૂજ્ય લાગવી જોઇએ. અને ગોપાળરાવને તેવી લાગતી હતી પણ ખરી. તેમણે પણ પોતાની માએ પૂજ્યભાવથી સાચવી રાખેલું પોતાના વડિલનું ધોતીઉં તેટલા જ પૂજ્યભાવથી સંભાળી રાખ્યું હતું.

કૃષ્ણરાવ ને સત્યભામાબાઈ એ બન્ને તેમના વડિલોના પ્રમાણમાં અલ્પાયુષી જ મરણ પામ્યાં હતાં એમ કહેવું જોઇએ. કૃષ્ણરાવના પિતા ૧૮૮૯ ની સાલ સુધી જીવતા હતા, અને મરણ વખતે તેમની ઉંમર ૭૭ વર્ષની હતી; પરંતુ કૃષ્ણરાવની જીંદગી માત્ર ૪૨ વર્ષમાં જ ખલાસ થઈ. કારકુનીથી આરંભ કરીને કૃષ્ણરાવ પોતાના કામની ચોખવટથી અને હોંશીયારીથી કાગલના ફોજદાર સુધી પહોંચ્યા હતા. તે સન ૧૮૭૯ ની સાલમાં મરણ પામ્યા. કૃષ્ણરાવના પિતાની પ્રકૃતિ ઘણે ભાગે નીરોગી હતી, તોપણ વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમને દમનો રોગ થયો હતો. તે પ્રમાણમાં જોતાં કૃષ્ણરાવને બહુ અલ્પાયુષ્યમાં જ રોગે ઘેરી લીધા. ચાળીશી પુરી થતાં પહેલાં જ તેમને મધુમેહનો વિકાર લાગુ થયો હતો, અને આગળ બહુમૂત્રનો વિકાર થતાં તેથી જ તે મરણ પામ્યા. કૃષ્ણરાવનો સ્વભાવ તેમના વડિલ પ્રમાણે ખર્ચાળુ હોવાથી તેમણે પૈસો બીલકુલ એકઠો કર્યો નહોતો.

કૃષ્ણરાવની હકીકત ઉપરથી તે અને તેમનાં પત્નીના કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય ગુણ છેવટે

માબાપના વિશેષ ગુણ.

લક્ષમાં રાખવા એ ઠીક છે. કૃષ્ણરાવ **દૃઢનિશ્ચયી, સ્વાભિમાની, પ્રામાણિક,** અને પ્રસંગ આવે કોઇની પરવા ન કરનારા **ટેકદાર** હતા. તેમના સ્વભાવમાં કંઇક તામસીપણું હોવાથી તેનું નાનપણનું નામ "વાઘોબા" મોટપણે પણ કેટલેક પ્રસંગે અન્વર્થક થતું. **સત્યભામા**બાઈ **ગરીબ, મહેનતુ, સત્ત્વશીળ, નિષ્ઠાવન્ત,** અને **પ્રેમાળ** હતાં. તેમની **સહનશીળતા** ને **ધાર્મિકવૃત્તિ** ભારે હતી. તેમની સમજ પ્રમાણે પૂજ્ય માણસો વિષે તેમનાં મનમાં આદર અતિશય રહેતો. આ દમ્પતીના આ ગુણોનું મિશ્રણ તેમના પુત્રમાં બેમાલુમ રીતે કેવું થયું હતું તે આગળના તેમના જીવનવૃત્તાન્ત ઉપરથી જણાઈ આવશે.

પ્રકરણ ૨ જું.

જન્મ અને વિદ્યાભ્યાસની શરૂઆત.

જન્મ.

કૃષ્ણરાવ **કાગલ**માં હતા તોપણ **સત્યભામાબાઈ** સુવાવડ માટે **તામનમળા** જ જતાં એમ જણાય છે. માત્ર **ગોપાળરાવ**ના પ્રસંગે તે પોતાને પિયેર–**કોતળુક**–હતાં. ત્યાં **ઓક**ને ઘેર એટલે તેમના મોસાળમાં **ગોપાળરાવ**નો જન્મ તા. ૯મી મે સન ૧૮૬૬ના રોજ થયો. જન્મ વખતે આ બાળક ભવિષ્યમાં આખા **ભરતખંડ**ના ભૂષણરૂપ થશે એમ કોઇને પણ લાગ્યું હશે ? **કોંકણ**ના એક ખૂણામાં આવેલું નાનકડું ગામડું ! પરંતુ આજ એ ગામડાની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડી જ કહેવાશે ! **ભરતખંડ**માં ખૂણે ખોચરે આવાં નરરત્નો કેટલાંએ ધૂળમાં ઢંકાઈ રહ્યાં હશે ! એ જ્યાં સુધી જગતની નજરે ચડયાં નથી, અને ધૂળમાંથી બહાર નીકળી શક્યાં નથી, ત્યાં સુધી તે હોય કે ન હોય એ સરખું જ !

પરંતુ **કોતળુક**માં જન્મેલું આ રત્ન આ દેશના સદ્‌ભાગ્યે ધૂળમાં પડી રહ્યું નહિ ! સુવાવડ આવ્યાને બે જ મહિના થયા એટલે આ રત્નને લઈ તેની માતા **તામનળા** ગઇ, અને ત્યાં ચાર પાંચ મહિના રહીને પછી પોતાના પતિ પાસે **કાગલ** આવી. એક રીતે આ ઉત્તમ જ થયું ! આગળ સુધરેલા જગત્ ઉપર પોતાનો યશરૂપી સુગન્ધ ફેલાવનાર આ દિવ્ય પુષ્પ શરૂઆતના થોડાક મહિના ગામડાની વન્યસૃષ્ટિના ખોળામાં રમતું રહ્યું એ ઉત્તમ જ થયું. તેને લીધે વનવગડાની સુન્દર સૃષ્ટિનું કુદરતી સૌન્દર્ય અને માધુર્ય તેમના શુદ્ધ અન્તઃકરણમાં ભળ્યું હશે. સ્વભાવની સાદાઇરૂપી પાણી તેના સ્વભાવના પાયામાં પુરેપુરૂં ભર્યું હશે. શહેરમાંના કપટકલુષથી દૂષિત થયા વિનાની વાતાવરણમાંના વાસ્તવ્યથી નિર્વ્યાજ

સરલતાનું તેના જીવનરસ સાથે સંમિલન થયું હશે. કોણ જાણે આગળ આ બાળકને શહેરમાંનાં–રાજધાનીમાંનાં–પરદેશમાંનાં વિવિધરંગે રંગાયેલાં અને કૃત્રિમતાના વિવિધ પ્રકારે શણગારાયેલાં ઉપવનોમાં મહાલવાનો પ્રસંગ આવવાનો છે માટે પ્રથમથી જ પોતાની છાપ તેની ઉપર પાડવી કે જેથી બહારના રંગનો અને કૃત્રિમ રીતે ચઢાવેલા ઢોળનો ગમે તેટલો સંપર્ક થાય, તોપણ તેનું મૂળનું શુદ્ધ સ્વરૂપ લુપ્ત ન થાય. ભવિષ્યની આવી ઉચ્ચતમ લાગણીથી જ કુદરતે પોતાના આ લાડકા બાળકને તેના જીવનની શરૂઆતના સાત આઠ મહિના પોતાના ખોળામાં રમાડયું હશે ! ગમે તેમ હો, પણ જીવનની શરૂઆતના સાત આઠ મહિના પછી ગોપાળરાવ કોંકણમાંથી છુટયા, ને કાગલમાં આવ્યા, તે ઘણાં વર્ષો ત્યાં જ રહ્યા. લગભગ દસવર્ષની ઉંમર થતાં સુધી તે કાગલમાં જ રહ્યા હતા. તેમનો મરાઠી વિદ્યાભ્યાસ ત્યાં જ થયો. તે વખતના તેમના શિક્ષક અને સહાધ્યાયી કોણ કોણ હતા તે જણાયું નથી.

માના ગુણની અસર–પાપભીરૂતા.

ગોપાળરાવની મા અતિશય પાપભીરૂ હતી; અને તેનો આ ગુણ નાનપણમાંજ ગોપાળરાવનામાં ઉતર્યો હતો. તે મરાઠી નિશાળમાં ભણતા તે વખતની એક વાત સાંભળવામાં આવી છે તે ઉપરથી આની પ્રતીતિ થાય છે. તે ત્રીજા કે ચોથા ધોરણમાં હતા ત્યારે ગણિતનો એક દાખલો ઘેરથી ગણી લાવવા શિક્ષકે વર્ગના છોકરાઓને લખાવ્યો. બીજે દિવસે જોતાં વર્ગમાંના ઘણા ખરા વિદ્યાર્થીઓને તે દાખલો આવડયો નહોતો; માત્ર ગોપાળરાવનો ખરો હતો. આથી મહેતાજીએ તેમને પહેલો નંબર આપ્યો, ને તેમનાં વખાણ કરી શાબાસી આપી, બીજા વિદ્યાર્થીઓને ઠપકો આપ્યો. મહેતાજીએ પોતાનાં વખાણ કર્યાં તે સાંભળતાં ગોપાળરાવને રોવું આવ્યું । તે ડસકાં ભરવા લાગ્યા, ને તે કેમે કર્યા રહે નહિ ! મહેતાજીને કે બીજા છોકરાઓને આનું કારણ સમજાયું નહિ. છેવટ મહેતાજીએ ગોપાળરાવને પોતાની પાસે બોલાવી મમતાથી પૂછ્યું, “ગોપાળ, તું કેમ રૂવે છે ? તને શું થયું છે ? તારો દાખલો ખરો છે, તું પહેલે નંબરે આવ્યો છે: આ જોઈ બીજા છોકરાને રોવું આવે, પણ કેમ રૂવે છે ? તને કાંઈ થાય છે ? છાનો રહે–રોઈશ મા.”

પણ મહેતાજીના આ મમતા ભર્યા સાન્ત્વનથી તેમનું રોવું ઘટવાને બદલે ઉલટું વધી પડયું. અને તે મહેતાજીને પગે પડીને બોલ્યા, “મારે પહેલો નંબર નથી જોઇતો ! એ જગાએ મારાથી બેસાતું નથી. ખરી રીતે તે નંબર મારો નથી ! મારી પાટીમાંનો દાખલો ખરો છે, પણ તે મેં ગણેલો નથી. ઘેર બીજા પાસે તે ગણાવ્યો હતો. મેં છેતરપીંડી કરી હતી. હું શાબાસીને લાયક ન છતાં મને મળે છે, તે મને જોઇતી નથી. મારાથી તે સંભળાતી નથી. મારી ઉપર દયા કરો, ને મને આ લબાડી માટે માફ કરો.”

ગોપાળરાવના ડસકાં અને તેની સાથે સાથે જ તેમના મોઢામાંથી નીકળતી આ હકીકત, તેમને થતો ભારે પશ્ચાત્તાપ, એ ‘સઘળું જ વિલક્ષણ’ હતું. ખરેખર એ વખતે સર્વેને આ વિલક્ષણ લાગ્યું.

બીજાને પુછીને દાખલા કરી જનારા વિદ્યાર્થીઓ નિશાળોમાં થોડા હોતા નથી. તેમાં ખોટું લાગવા જેવું શું છે? વર્ગમાંના છોકરાઓને ગોપાળના આ વર્તનની નવાઈ લાગી. તેઓ ઘડીવાર ચકિત થયા. તેમને ગોપાળનું રોવું કેવળ ગાંડાઈ ભરેલું લાગ્યું કે કોણ જાણે. એમ લાગે એવા શિક્ષકો પણ ઘણા છે. ગોપાળરાવની આ રીતભાતથી હસનારા ને તેમને 'રોતલ' કહેનારા છોકરા તેમના વર્ગમાં ઘણા હશે. આજ પણ આવી બાબત માટે છોકરા છોકરામાં મશ્કરી જ થશે. પરંતુ બાળસ્વભાવની સરળતા ને હૃદયની કોમળતા જે સમજે છે, તે આવી બાબતની મશ્કરી કદી નહિ કરે. મહેતાજીના લક્ષમાં ગોપાળના રોવાનું રહસ્ય આવ્યું કે નહિ કોણ જાણે! આજ આ વિશે વિચાર કરતાં, આ બનાવમાં ગોપાળરાવની નૈતિક પવિત્રતાનું રહસ્ય સમાયેલું છે, એમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારને લાગ્યા વિના નહિ જ રહે. ગોપાળને રોવું શા માટે આવ્યું? પોતાને દાખલો ગણતાં ન આવડ્યો ને બીજાની પાસે ગણાવ્યો તે માટે? કે દાખલો ખરો ન આવડવા માટે શિક્ષકે બીજા છોકરાઓને સારી પેડે ઠપકો દીધો તે માટે? ઉપર ઉપરથી જોનારને એમ લાગશે કે ગોપાળરાવની માત્ર આ ગાંડાઈ જ છે. મહેતાજીએ કરવા આપેલો પાઠ પોતાને ન આવડે તો બીજાને પુછીને કરી જવો, એ સરળ છે; આળસુ છોકરાની પેઠે 'મને આવડતો નથી' એમ કહીને છુટી પડવું એ જ ખરાબ છે. લેસન બરાબર કરી લાવનાર છોકરાને મહેતાજી શાબાસી આપે અને લેસન ન કરી લાવનારને ઠપકો દે એ પણ બરાબર જ છે. તો પછી ગોપાળરાવે રોવું શા માટે? ગોપાળરાવને જે રોવું આવ્યું તે આમાંની કોઈ પણ બાબતને માટે નહિ, પણ નીતિની અત્યંત કોમળ ભાવનાને લીધે. તત્ત્વપંથની જુદી જુદી વિચારશ્રેણિઓ વાંચીને, કાયદામાંના શબ્દચ્છલોનો અને નાઠાબારીઓનો અભ્યાસ કરીને 'કામ થવાનું કારણ, પછી માર્ગ ગમે તે ભલે લેવો પડે!' એ મંત્રના જપ અને પુરસ્કરણથી જગતના અખાડામાં મનને ઘડી મજબૂત બનાવ્યું હોત—તે "ઉસ્તાદ" બન્યા હોત—તો નીતિની આ કોમળ ભાવના તેમના મગજમાં ઉદ્‌ભવવા પામી જ ન હોત! પરંતુ તેમની ન્યાયબુદ્ધિ અને સદ-સદ્‌ભાવના સ્વયંભૂ—જન્મની સાથે જ પ્રાપ્ત થયેલી—માના દૂધની સાથે જ તેમના જીવન-પ્રાણમાં મળી ગયેલી—હોવાથી તેમને બીજાને પુછીને દાખલો ગણી જવો, ને તે પોતે જ કર્યો છે એમ ગણાવવું અને તેની શાબાસી પોતે લેવી, એ અન્યાયનું—ચોરી જેવું—જૂઠાણું—છે, એમ લાગ્યું; અને એવું પાપ પોતાનાથી થયું છે, એ માટે મુગ્ધ શુદ્ધ હૃદયના એ બાલકને અત્યંત ખરાબ લાગ્યું. 'જે શ્રેય—ફળ પોતાનું નથી તે પોતે લેવું એટલે ચોરી—પાપ,' એવી તેની દૃઢ ભાવના બંધાયલી હતી. 'મેં દાખલો ગણી આણ્યો છે, પણ તે બીજાને પુછીને ગણ્યો છે' એમ પહેલાં જ તેણે મહેતાજીને કહ્યું હોત, કે કહેવાનું તેને સુઝયું હોત, અને તે જણાવ્યા પછી—જાણ્યા પછી પણ મહેતાજીએ તેને શાબાસી ને પહેલો નંબર આપ્યો હોત, તો તે માટે તેને ખોટું લાગત નહિ. પરંતુ 'દાખલો પોતે જ કર્યો છે' એવી સમજ મહેતાજીની પંડે થવા દીધી, અને તે ખરેખરી રીતે બીજાએ કરેલો છતાં પોતે બીજાનો નંબર પડાવી લીધો, એ તે બાળકના કોમળ કાળજાને ખાવા લાગ્યું; અને પ્રખર નીતિદેવતાએ ઉત્પન્ન કરેલો તીવ્ર મનસ્તાપ તેનાથી સહેવાયો નહિ. તે ડસકાં મારફત બહાર નીકળ્યો; અને મહેતાજીને તથા છોકરાઓને અચંબામાં નાખવાને કારણરૂપ થયો.

ન્યાયાન્યાયબુદ્ધિનો આ અત્યંત સૂક્ષ્મ કાંટો, નીતિભાવનાની આ અલૌકિક કોમળતા, અને અત્યંત તીવ્રપણે મનને વ્યાપી નાખનારી આ પાપભીરૂતા, આટલી નાની ઉંમરમાં અને આવી પરિસ્થિતિમાં કેટલાં બાળકોમાં મળી આવશે ? ગમે તે પ્રકારે ઉંચો નંબર મેળવ્યો, કે મહેતાજીનો ઠપકો ન મળ્યો એટલે થયું, એવી જ વૃત્તિ ઘણાંખરાં છોકરાંની હોય છે; તેવી આ બાળકની નહોતી, એ જ તેનું વિશેષત્વ. બીજાથી જુદો પાડનારો તેનો આ જ ગુણ. આને લીધે જ આ છોકરો અનન્યસાધારણ અને અદ્વિતીય હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. બાળક ગોપાળનામાં દશ્ય થયેલી આ પાપભીરૂતા નામદાર ગોપાળરાવનામાં છેવટ સુધી તેવી જ ટકી રહી હતી—કદાચ વધારે જ વધી હતી. તેમના આયુષ્યક્રમમાંના કેટલાક ગૂઢ બનાવોનું અને અગમ્ય લાગણી બાબતોનું રહસ્ય આમાંથી જ મળી આવવા જેવું છે. 'અમુક પ્રસંગે નામદારે એમ કેમ કર્યું ?' એવા સવાલ પ્રામાણિકપણે પુછનારા તે નામદારના ઇષ્ટમિત્રોમાં અને મહારાષ્ટ્રમાંના બીજા ઘણા છે. એવાઓને તેમના સવાલનો જવાબ તે નામદારના નાનપણની ઉપર આપેલી આ એક સામાન્ય વાત ઉપરથી ઘણે ભાગે મળશે. આ પાપભીરૂતા અને કેવળ બીકણપણું એમાંનો ભેદ ઘણાઓ સમજતા નથી. સંસારમાંના રમણ-રગડામાં અપરિપક્વ સ્થિતિમાં જ સપડાયાથી, કે પ્રપંચ—વ્યવહાર—ના પેચ ઉકેલવા જેટલું મનોબળ ન હોવાથી કે લાલચની સોબતથી લાલચુ બન્યાથી, કે પાપપુણ્યના મિશ્ર મોજાંથી ભરેલા ભવસાગરમાં માત્ર પુણ્યના જ જોરે જીવનનું વહાણ ચાલવાનું નથી, તેને પાપની સહાયતા પણ જોઇએ છે, એવા ભમાવનારા તત્ત્વના ભોગ થવાથી, આપણામાંના ઘણાઓની નીતિભાવના અને ન્યાયાન્યાયબુદ્ધિ બુઠી થઇ ગયેલી હોય છે; અને આપણે આપણા આચરણની લૌકિક બાજુ અને નૈતિક બાજુ એમાં ભેદ પાડતા નથી, એવા થઇએ છીએ. સારા ખોટા—ગમે તેવા સાધનવડે પોતાનો દાવપેચ સાધવાનો પ્રયત્ન કરનારને અને જગતમાં એમ જ કરવું જોઇએ, એમ દૃઢપણે કહેનારને ઉપરની પાપભીરૂતા એટલે કેવળ બીકણપણું જ લાગે છે. પણ **પાપભીરૂતા પવિત્ર—મંગલ હોય છે, અને બીકણપણું દુર્બલતાદર્શક હોય** છે. એકમાં દિવ્ય સાવધાનતા દેખાય છે, તો બીજામાં લૌકિક દુર્બળતા પ્રકટ થાય છે.

અંગ્રેજી શિક્ષણની શરૂઆત.

કાગલની મરાઠી શાળાનો અભ્યાસ પુરો થયા પછી ગોપાળરાવ ને તેમના મોટા ભાઇ ગોવિંદરાવ એ બન્નેને અંગ્રેજી ભણવા સારૂ કોલ્હાપુર મૂક્યા હતા. ગોવિંદનું લક્ષ પહેલાંથી જ અભ્યાસ તરફ બહુ નહોતું. તથાપિ બન્નેનો અંગ્રેજી અભ્યાસ કોલ્હાપુરમાં ચાલુ હતો તે સમયના તેમના સહાધ્યાયીઓ તરફથી ઘણી માહિતી મળશે એવી અપેક્ષા હતી; પણ તે અદ્યાપિ સફળ થઇ નથી. પ્રો. વિજાપુરકરને આ બન્ને ભાઇઓનું ઓળખાણ બહુ નાનપણથી હતું. ગોપાળરાવ પાંચ ને વિજાપુરકર આઠ વર્ષના હતા ત્યારથી એક બીજાનું ઓળખાણ થયું હતું; તથાપિ વિજાપુરકર મરાઠી કે અંગ્રેજી કોઇ પણ શાળામાં ગોપાળ-રાવના સહાધ્યાયી નહોતા, તેથી સહાધ્યાયીઓને જ જે માહિતી હોઇ શકે તે તેમને નથી. આ બેઉ ભાઇઓ કોલ્હાપુરમાં ભણતા હતા ત્યારે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી કેટલીક બાબતો

બનેલી હોવી જોઇએ. બન્ને ભાઇઓનું પરસ્પરનું વર્તન, વર્ગમાંના બીજા છોકરાઓ સાથેનો સંબંધ, શાળાના શિક્ષકો, તેમના શિક્ષણ અને આચરણની ગોપાળરાવ ઉપર થયેલી અસર વગેરે સંબંધી માહિતી હજી મળી શકી નથી. તે મળી હોત તો નિસર્ગદેવતાએ પોતાના ખોળામાં રમાડી શહેરની હવામાં મોકલેલા આ નાનકડા રોપાનું આગળ જતાં જે મહાન્ વૃક્ષ થયું તેમાં તેના મૂળના જોરનો કેટલો હિસ્સો હતો અને નાનપણના માળીઓએ કરેલી મહેનતનો કેટલો હિસ્સો હતો, એ મુકરર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું તો બની શકત.

કૃષ્ણરાવનું મૃત્યુ.

અંગ્રેજી શાળાનો અભ્યાસ અધેંપધોં થયો એટલામાં જ આ બેઉ બાળકો ઉપર દુર્દૈવનો કોપ થયો. સન ૧૮૭૯ માં કૃષ્ણરાવ માંદા પડયા, અને બહુ-મૂત્રના દરદથી માત્ર ઍંતાળીસમા વર્ષે જ તેમના જીવનનો અંત આવ્યો. સાધારણ ગરીબ સ્થિતિના કુટુંબ ઉપર ઘર ચલાવનાર મુખ્ય પુરુષનું મરણ એટલે આકાશ તુટી પડયા જેવું જ ! સત્યભામાબાઈ એકલાં. પાસે વધારે પૈસા ન મળે. બે દીકરા પણ તેનું શિક્ષણ હજી પુરૂં થયું નહોતું. તે સિવાય ચાર નાની દીકરીઓ. આ નબાપાં છોકરાંની સંભાળ ઉઘાડી પડેલી બિચારી સત્યભામાબાઈ એકલી કેવી રીતે રાખે? છોકરાનું ભણતર પુરૂં શી રીતે કરાવે ? માથા ઉપરનું છત્ર અચાનક ઉડી જવાથી તેમને હવે આધાર ક્યાં મળે ?

કૃષ્ણરાવના સગા ભાઇ અંતાજીપંત કોંકણમાં જેમ તેમ ઘર સંભાળીને રહેતા હતા. તેમને આ ભ્રાતૃવિયોગ અસહ્ય જ થયો. તોપણ તેમણે આ પ્રસંગે શોક સમાવીને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું. વિષ્ણુ પરશરામ નામના એક ગૃહસ્થની મદદથી કૃષ્ણરાવની પાછળ તેમના મોટા દીકરાને કાગલકરે પંદર રૂપીઆની કારકુનની નોકરી આપી. ગોપાળની કોલ્હાપુરમાં ભણવાની સગવડ થઈ, અને સત્યભામાબાઈ તથા છોકરીઓને અંતાજીપંતે પોતાને ગામ તેડી જઇ પોતાને ઘેર રાખી. આ પ્રમાણે ઉંમરના તેરમા વર્ષે ગોપાળ અને અઢારમા વર્ષે ગોવિંદ નબાપા થયા.

મોટાભાઈની કાળજી.

અંતાજીપંત કૃષ્ણરાવના સગા ભાઇ. તે બે ભાઇઓમાં જુદાઇ જરા પણ નહોતી એ ખરૂં; તથાપિ અંતાજીપંતની કે કૃષ્ણરાવની સાંપત્તિક સ્થિતિ બહુ સારી નહોતી. ગામની ખોતી–મુખીપણા–માં તેમનો ફક્ત એક પૈસા જેટલો હિસ્સો હતો. તેટલા ઉપર તે જેમ જેમ કરીને કોંકણમાં ગુજરાન ચલાવતા. પરંતુ ગોપાળને ભણવા સારૂ પૈસા તેનાથી મોકલી શકાતા નહોતા. અર્થાત્ ગોપાળના શિક્ષણનો બધો ભાર ગોવિંદ ઉપર–ગોપાળરાવના 'મોટા ભાઇ' ઉપર–પડયો, ને તે તેણે ઘણા પ્રેમ તથા હોંશથી ઉપાડી લીધો. તેનું પોતાનું ધ્યાન ભણવા તરફ પ્રથમથી જ નહોતું, તેથી તેને નોકરી લેવી પડી તે માટે કાંઇ જ લાગ્યું નહિ. પરંતુ ગોપાળ કાળજીથી અભ્યાસ કરનારો છે, તેને શીખવાની હોંશ છે, તેની ઉપર શિક્ષકોની લાગણી છે, તે આશાવન્ત છે, એમ તે સમજ્યા હતા. અને પોતાનું શિક્ષણ પુરૂં ન થયું તો ખેર, પણ ગોપાળરાવનું તો પુરૂં કરવું જ, એવો મોટાભાઇએ પોતાના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય

स्व. गोखलेनी कुंवारी कन्याओ

काशीबाई. गोदुबाई.

The Manoranjan Press,
BOMBAY.

गोविंद कृष्ण गोखले.

(स्व. गोखलेना मोटा भाई-विद्याभ्यासना सहायक.)

કર્યો. વંશપરંપરાગત મોટાઇનું બી તેમનામાં હતું. તેમનો ગોપાળરાવ ઉપર પ્રેમ પણ તેવો જ હતો. અંતાજીપંત ને કૃષ્ણરાવની જોડીનો નમુનો ગોવિંદ—ગોપાળની આંખ આગળ પહેલાંથીજ હતો. તેથી અંતરના પ્રેમને બળવાન બનાવ્યો અને ગોપાળને પુરેપુરો વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, એટલું જ પોતાનું ઇતિકર્તવ્ય મોટા ભાઇને લાગવા માંડયું. મોટા ભાઈ ફક્ત અઢાર વર્ષના—છોકરવાદ ઉંમરના હતા; છતાં તેમના પ્રેમ અને મોટા મને પુખ્ત અનુભવી ગૃહસ્થના કરતાં વધારે ઉત્સાહ અને નિશ્ચય તેમનામાં ઉત્પન્ન કર્યાં. ગોપાળનું ભણતર પુરૂં થતાં સુધી ગોવિંદને પોતાના સુખનો કે શાન્તિનો વિચાર પણ સુઝયો નહિ. તેમને માસિક પંદર રૂપીઆ ફક્ત મળતા હતા. તેમાંથી તે પોતાનું તમામ ખર્ચ નભાવીને ગોપાળને દર મહીને આઠ રૂ. મોકલતા. ભાઇના ભવિષ્ય માટે કેટલી કાળજી! મોટાભાઇએ આ વખતે આટલી કાળજી—ચિંતા રાખી ન હોત, નુકસાન વેઠયું ન હોત, કર્યો તેવો સ્વાર્થત્યાગ કર્યો ન હોત, તો કોણ જાણે ગોપાળરાવનું શિક્ષણ ત્યાંથીજ પુરૂં થયું હોત, ને આ અભાગી હિંદુસ્તાનનું કેટલુંએ નુકસાન થયું હોત! પણ તેમ થવાનું નહોતું જ. ગોપાળના હાથે જે મહાન્ કામો થવાનાં હતાં, તેની ઝાંખી કલ્પના પણ તે વખતે તેમના મોટા ભાઇને નહિ હોય, તોપણ કેવળ ભ્રાતૃપ્રેમને લીધેજ તેમણે પોતાના ભાઇ ગોપાળ માટે જ સમજીને જે કાંઈ કર્યું તેનો ભારે ઉપકાર ગોપાળ ઉપર તો થયો જ—તે કદી ભૂલ્યા નહોતા—પરંતુ આખા હિંદુસ્તાન ઉપર પણ તેમણે ઉપકારનો ભારે બોજો લાદ્યો છે, એમાં કોણ ના કહેશે?

ગરીબાઇના દર્શનનો દાખલો.

મોટાભાઇ પોતાના પેટમાંથી કાઢીને પોતાના વિદ્યાભ્યાસ સારૂ પૈસા મોકલે છે એની ગોપાળને પણ સારી પેઠે સમજ—કિંમત હતી. ગોપાળ તેર વર્ષની ઉંમરનું બાળક હતું, પરંતુ તે પણ નાની ઉંમરમાં પોતાની ગરીબાઈ સમજીને વર્તતા. પોતાનું માસિક ખર્ચ આઠ રૂપીઆ ઉપર ન થાય તે માટે તેઓ બહુ જ કાળજી રાખતા. તેલનું ખર્ચ ઠરાવ્યા કરતાં વધારે ન થાય તેટલા સારૂ મ્યુનીસિપાલિટીના ફાનસ પાસે બેસીને તે કેટલીક વખત અભ્યાસ તેમજ બીજું કામ કરતા. આવી રીતે સરસ્વતીદેવીની ઉપાસના કર્યા પછી તે પ્રસન્ન કેમ ન થાય?

તે સમયના ઘણાખરા મોટા માણસોના જીવનચરિત્રમાંથી આજ બોધ મળે છે. તેમના વિદ્યાર્થીઅવસ્થાના દિવસો ગરીબાઇના કડક સપાટામાં ગયા હતા, તેથી જ તે આટલી બધી યોગ્યતાએ પહોંચ્યા હશે કે કેમ? મહિને વીસ વીસ–પચીસ પચીસ રૂપીઆ ફક્ત પોતાના રોજના ચાલુ ખર્ચ સારૂ મગાવનારા વિદ્યાર્થીઓ આજ કાલ દરેક કૉલેજમાં હોય છે. પાલક સંસારનું ગાડું ગમે તેમ ચલાવે, પોતાના સુખનો ને કેટલીક વખતે તો જરૂરીઆત ચીજોનો પણ ત્યાગ કરે, અને છોકરાના ખર્ચ માટે વીસ વીસ–પચીસ પચીસ રૂ. દર મહિને મોકલે; અને છોકરાઓ સીનેમા જોવામાં, ચાહ કૉફી, કોલ્ડડ્રીંક ઢીચવામાં અને નાટકશાળામાં 'વન્સમોર' ની તાળીઓ પાડવામાં દંગ થઈ મહાલે, આવું બહુએ બને છે! વડિલો સ્વાર્થત્યાગ કરે છે, પણ તેનું પરિણામ શું? છોકરાનો સ્વાર્થ અને પરમાર્થ એ બન્નેનો ત્યાગ–ભોગ! **આ દેશના તરૂણ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ગોપાળરાવના તે વખતના વર્તનની નકલ કરશે? પોતાની નજર આગળ તે દાખલો રાખશે?**

ગોપાળરાવ મોજી વિદ્યાર્થીમાંના નહોતા. તે પોતાની ગરીબી સમજતા, ને પોતાના મોટાભાઈ પોતા માટે ઘણું કષ્ટ વેઠે છે; કાળજી રાખે છે, ને અડચણો ભોગવે છે, માટે આપણે પણ બને તેટલો ઓછો ભાર તેમની ઉપર નાખવો, એ વિષે તે હમેશાં કાળજી રાખતા. તે જે વીશીમાં જમતા ત્યાં જમવાના બે દર હતા. એક સાડાચારનો ને બીજો ચાર રૂ. નો. સાડાચાર રૂપીઆ આપનારને દહીંદૂધ મળતું, ને ચારવાળાને દહીંદૂધ મળતું નહિ. ગોપાળરાવ બીજા વર્ગમાં જમતા. આવા ભોજનનો ગોપાળરાવને કેટલો કંટાળો આવતો હશે! બીજાઓ સુગ્રાસ અન્ન ખાય ને પોતાને તે ન મળે, એ જોઇ તેમને પોતાની ગરીબાઈ માટે કેટલું લાગતું હશે! પણ તે તેમણે કદી બહાર જણાવા દીધું નથી. આવી ગરીબાઇ છતાં તે કદી કોઈ સાથે લાચારીથી વર્ત્યા નથી. ગોખલે કુટુંબમાંનો તેમના વડિલોનો સ્વાભિમાન અથવા માનીપણાનો ગુણ તેમનામાં આ ઉંમરે પણ હતો.

એક વખતે વીશીમાં જમતી વખતે બોલતાં બોલતાં "દહીં લાવ રે-દહીં" એમ કહી તેણે વીશીવાળાને બૂમ પાડી. વીશીવાળાને શું? તેનામાં માણસાઈ થોડીજ હોય છે? ધુરકીને તેણે જવાબ આપ્યો, "ચાર રૂપરડી આપે છે ને વળી દહીં ખાવા માગે છે! દહી ખાવું હોય તો સાડાચાર રૂપીઆ પડે છે!" પોતાની ભૂલ ગોપાળરાવના સમજવામાં આવતાં તે શરમીંદા જેવા થયા. પણ સ્વભાવ રહ્યો માની, એટલે "વધારે પૈસા લે પણ દહી આપ" એમ કહી તેમણે તે વખતે દહી લીધું. તે વખત ગયો; પણ વીશીવાળાના શબ્દોથી પોતાનું અપમાન થયા જેવું તેમને જે લાગ્યું હતું તે કાંઇ મનમાંથી ગયું નહોતું. તે વિષે મનમાં ટોચાવા લાગ્યું. ફક્ત આઠ આના માટે ઘણા માણસમાં આવું અપમાન થવા ન દેવું એવું તેમણે નક્કી કર્યું, અને બીજાજ દિવસથી તેમણે વીશીવાળાને કહી દીધું કે, "હું સાડાચારના દરમાં જમીશ. મને આજથી તે દરનું પીરસતો જજે."

આ પ્રમાણે વીશીવાળા તરફથી થતું અપમાન દૂર કર્યું; પણ આઠ આના વધારે તેને આપવાના તે આપવા કેવી રીતે? મોટા ભાઈ તરફથી આઠ રૂપીઆ આવે તેમાં બધું પતાવવાનું તે માટે તેમણે એક યુક્તિ કાઢી. તે ચાર રૂપીઆમાં જમતા ત્યારે (ખાડા) પડેલા દિવસના પૈસા કાપતા નહિ. પણ બીજા જમનારા પડેલા દિવસના પૈસા કાપીને હિસાબ ચુકવતા. સાડાચારના દરમાં જમવા લાગ્યા ત્યારથી તેમણે પણ પડતર દિવસના પૈસા કાપવા એવું ઠરાવ્યું; અને તેમ કરીને ભોજનખર્ચ ચારની ઉપર જવા ન દીધું. **દિવસ ન પડે તો રજાના દિવસે ઉપવાસ કરે,** વીશીમાં જમવા જાય નહિ; અને ગમે તેમ કરીને પણ ચાર રૂપીઆનો મેળ કરવા દિવસ પાડે. આમ કરીને પણ 'ચારમાં જમનાર ને વળી દહીં માગનાર' એમ વીશીવાળાને કહેવા જેવું રાખ્યું નહિ.

આ વાતમાં ગોપાળરાવના બે ત્રણ ગુણ દેખાઇ આવે છે. એક તો તેમનો માની સ્વભાવ; બીજો દૃઢ નિશ્ચયી-ઉપવાસ કરવા પડે તો કરવા, પણ હલકું જમણ જમું છું એવું સાંભળવું નહિ-અને જે છે તે પરિસ્થિતિમાંજ જુદી જુદી બાબતોનો મેળ કરવો. આ ત્રણ ગુણનો તેમનામાં આગળ ઘણો વિકાસ થયો હતો; પરંતુ તે બાળપણમાંજ બીજ રૂપે

તેમનામાં હતા. પોતાની ગરીબાઇ, ભોજનખર્ચ માટે ચાર રૂપીઆ કરતાં એક બદામ પણ વધારે ખર્ચવાની અડચણ—ચારમાં જમે છે એવું સાંભળવામાં લાગતું અપમાન—અર્થાત્ સ્વભાવનું માનીપણું, એ એક બીજાથી વિસંગત બાબતનો તેમણે મેળ મેળવ્યો, અને પડત દિવસના પૈસા કાપવાનો તોડ કાઢી સ્વાભિમાન સાચવ્યું, ને પોતાનું ખર્ચ પણ વધવા દીધું નહિ.

બીજી એક આવીજ મઝાની વાત છે. તેમાં પણ ગોપાળરાવના સ્વભાવનું માનીપણું દેખાઈ આવે છે. એક દિવસે તેમના વર્ગમાંના—કદાચ દૂરનો સંબંધી હશે—એક શ્રીમંત છોકરાએ નાટકમાં આવવા તેમને ઘણો આગ્રહ કર્યો. ગોપાળરાવે ઘણું કર્યું પણ તેણે માન્યું નહિ, એટલે ગોપાળરાવ કબૂલ થયા, ને બેઉ નાટકમાં ગયા. નાટકમાં જતી વખતે બન્નેની ટીકીટો પેલા છોકરાએજ લીધી હતી. બીજે દિવસે એ છોકરાએ ગોપાળરાવ પાસે તેમની ટીકીટના પૈસા માગ્યા ! ગોપાળરાવ આથી એકદમ ચકિત થયા. તે નાટક જોવા ગયા ત્યારે એમની કલ્પના એવી હતી કે તેની ટીકીટ એ છોકરો પોતાના ખર્ચે લેવાનો છે. કેમકે તે સારો શ્રીમંત હતો, અને વળી ગોપાળરાવની ઇચ્છા ન છતાં તે આગ્રહ કરીને તેમને તેડી ગયો હતો. અર્થાત્ તેણે બન્નેની ટીકીટના પૈસા આપવા એવું દેખીતુંજ હતું. પરંતુ ગોપાળરાવની કલ્પના ખોટી પડી, ને તેણે પૈસા માગ્યા. પૈસા કાંઇ બહુ નહોતા—ફક્ત બે આના ! પરંતુ ગોપાળરાવને મન તે ઘણા હતા. તેમણે તુર્ત તેને તો પૈસા આપી દીધા, પણ પછી ફીકર થઈ પડી કે હવે આખો મહિનો કેમ કરવું ? છેવટે એટલા પૈસા દીવાના તેલમાંથી બચાવવાનું તેમણે નક્કી કર્યું, અને તેટલા દિવસ ગોપાળરાવે રસ્તા ઉપરના દીવાના પ્રકાશથી પોતાનો અભ્યાસ કર્યો. ગોપાળરાવ પોતાની ગરીબાઈ બહુ સારી પેઠે સમજતા હતા, અને ખર્ચ વધારીને પોતાના મોટા ભાઇને વધારે ત્રાસ આપવો ન પડે તે માટે તે એટલી તો કાળજી રાખતા કે ખર્ચ ઘટાડવાના હેતુથી તેમણે આગળ જતાં વીશીમાં જમવાનું છોડી રસોઈ હાથે કરવા માંડી.

'મારા પક્ષનો વિશ્વાસઘાત કરવાનું મને કહેશો નહિ.'

કૃષ્ણરાવના મૃત્યુ પછી સત્યભામા બાઇ ને તેમની નાની છોકરીઓ કોંકણમાં અંતાજીપંત પાસે રહ્યાનું પ્રથમ જણાવ્યું છે. આ બન્ને ભાઈ રજામાં કોંકણમાં જઇ પોતાના સંબંધીઓને મળી આવતા. એજ પ્રમાણે એક વખત તેઓ ત્યાં ગયા હતા ત્યારે હોળીનો તહેવાર આવ્યો. ગોવિંદ ને ગોપાળ ગામના લોકોની સાથે ' સુરપાટી ' (આટીપાટી) ની રમત રમવા ગયા. ભેરૂ વહેંચી લીધા, તેમાં ગોપાળ એક તરફ ને ગોવિંદ બીજી તરફ એવી વહેંચણી થઈ. ગોપાળરાવની બાજુ પાટી સાચવવાની હતી, ને ગોવિંદરાવની બાજુ પાટીમાંથી છુટી જવાની હતી. ગોવિંદરાવને ગોપાળરાવની પાટીમાંથી જવાનું હતું. રમત બરાબર રંગમાં આવી ત્યારે ગોવિંદરાવે ગોપાળરાવને કહ્યું, " ગોપાળ, હું મોટો છું, ને તું મારો નાનો ભાઇ છે, માટે તું મને તારી પાટી ઉપરથી ધીમેથી જવા દે."

આ સાંભળતાં નાનાભાઇએ કહ્યું, "મોટાભાઇ, તમે કહેતા હો તો હું દા મુકીને ચાલ્યો જાઉં; પણ મારા પક્ષના લોકોનો વિશ્વાસઘાત કરવાનું મને કહેશો નહિ!"

આ વાત તામનમળાના લોકોને હજુ પણ સાંભરે છે!

આમાં ગોપાળરાવના સ્વભાવમાંનું કાંઇક વિશેષત્વ દેખાઇ આવે છે. તેમનું ઇમાનીપણું અથવા સરલ વર્તનની આવડ,-વડિલના સંતોષાર્થે પોતાના સુખને કે મરજીને એક કોરે મુકી દેવાની તત્પરતા, અને બોલાચાલી ન કરતાં-વધારે પડતું બોલ્યા વિના-પોતાના સિદ્ધાન્તને સંભાળવાની હથોટી: એ ત્રણે ગુણ નામદારના આગળના ચરિત્રમાં વિકસેલા કોઇને પણ દેખાઇ આવશે. સુરપાટીની રમતની ક્ષુલ્લક બાબત, પણ તેમાંએ **અન્યાયનું આચરણ કરવું નહિ, ભારે પડતું બોલવું નહિ, પણ પોતાનો સિદ્ધાન્ત છોડવો નહિ,** એ તેમની વૃત્તિ હતી. એજ ભવિષ્યે રાજકાર્યમાં તેમને બહુ ઉપયોગી થવાની હતી.

મેટ્રિકનું પરિણામ.

ગોપાળરાવનું અંગ્રેજી સ્કૂલનું શિક્ષણ ૧૮૮૧ માં પુરૂં થયું. તે સાલમાં તેઓ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેઠા ને પહેલેજ સપાટે પાસ થયા. તે આ વખતે પંદર વર્ષના હતા. પરીક્ષાનું પરિણામ જણાવાનો દિવસ જેમ જેમ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ ગોપાળરાવના મનમાં ગડમથલ થવા લાગી. મુંબઇમાં પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડતાંની સાથેજ કોંકણમાં ગોપાળરાવને તેની ખબર આપવાનું મુંબઇના એક માણસે કબુલ્યું હતું. એ પરિણામ ફલાણે દિવસે પોતાને જણાવું જોઇએ એવી ગોપાળરાવે ગણત્રી કરી હતી. એ પ્રમાણે તે દિવસે વાટ જોઇને બેસી રહ્યા. સાંજ સુધીમાં કાંઇ ખબર ન આવી ત્યારે માત્ર તે દિવસે ચિંતાતુર થયા; અને મનમાં કળકળ થવા લાગી. પોતે નકી પાસ થવાના એમ તેમને લાગતું હતું. પરંતુ પોતાની એ સમજ ખોટી ઠરવા જેવું થવાની બીકથી તેમને ખરાબ લાગવા માંડ્યું. તે કોઇને કાંઇ કહ્યા વગરજ-કોઇની સાથે એક અક્ષર પણ બોલ્યા વિના-ઘરમાંથી બહાર જઇ એકાન્તમાં છાનામાના ફરવા લાગ્યા. 'હું પાસ થયો હોત તો આજ સાંજ સુધીમાં જણાતજ; તે ન જણાયું એટલે ખચીત નાપાસજ થયો હઇશ,' એમ તેમને લાગવા માંડ્યું. તેમના મનમાં ભારે કોલાહલ મચી રહ્યો. પોતાનો ઉપયોગ શો? મોટાભાઇને દુઃખ દઇને માત્ર તેને ભારરૂપ થવાને હું કારણ થાઉંછું, એવા વિચારે તેમના મનની શાન્તિ રહેવા ન દીધી. પોતે નાપાસ થયાની એક કાલ્પનિક બીનાથી તેમને દુનિયા ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન થયો, અને જીવીને પણ શું કરવાનું? એવો સવાલ તેમના મનમાં વારે વારે ઘોળાવા લાગ્યો. આ વખતે કદાચ તેમણે પોતાના જીવને જોખમકારક કાંઇક કરી દીધું પણ હોત! એટલામાં સુભાગ્યે તે પાસ થયાની ખબર તેમને ખોળતી ખોળતી તેમની પાસે આવી, અને માથે ઉભેલો અનર્થ ટળ્યો!

કોમળ મનનાં બાળકોને પરીક્ષામાં પાસ કે નાપાસ થવાની વસ્તુતઃ ક્ષુલ્લક લાગતી બાબતનું કેટલું મહત્ત્વ લાગે છે અને તેમનો જીવ તે ઉપર કેવો તળમળે છે ને ઉપરની

હકીકતથી સારી પેઠે જણાય છે. આ પ્રસંગે કોઇક કોઇક વિદ્યાર્થી આત્મઘાત કરીને મરણશરણ થયાના બનાવ પણ બને છે. જ્ઞાનાર્જન એક બાજુએ રહે છે, ને પરીક્ષામાં પાસ થયા એટલે જાણે મોક્ષપદ મળ્યું એવી વિદ્યાર્થીઓની ભાવના થવામાં હાલની પરીક્ષાની પદ્ધતિજ કારણભૂત છે. એટલુંજ નહિ પણ સારા અભ્યાસી-મહેનતુ-છોકરા પર તેનું પરિણામ અનર્થકારી થાય છે, એ પણ દેખીતું છે. ગોપાળરાવના સ્વભાવમાંના એક વૈગુણ્યની ચમક આ બનાવમાં હોવાથીજ તે અહીં આપ્યો છે. ઉતાવળીઆપણું-વિચાર આવ્યો એટલે બસ, પછી ધીરજ ન રહે! એવો કાંઇક વિલક્ષણ ગુણ તેમના સ્વભાવમાં હતો. એક વિચાર મગજમાં આવ્યો કે તેમાંજ તે ગરક થઇ જવાના! તેમને તે વગર તે વખતે બીજું સુઝેજ નહિ. સાંજ સુધીમાં પરીક્ષાનું પરિણામ પોતાને જણાવું જોઇએ તે જણાયું નહિ-ખબર આવી નહિ એટલે થયું! પોતે નાપાસ થયા એ ચોકસ! તેમાં શંકાજ શી? આ પ્રમાણે એક પછી એક ભયંકર અને અનિષ્ટ વિચારની ધમાલ તેમના મનમાં મચી રહી. આ ઉતાવળીઆપણાને કબજે રાખવા ગોપાળરાવે આગળ જતાં ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો; અને તેને લીધે લૌકિક તથા સાર્વજનિક વ્યવહારમાં ઉતાવળીઆપણાથી તેમના હાથે વધારે ઓછું કાંઇ નથી થયું, એ વાત જુદી છે!

આ વાતમાંજ બીજું એક રહસ્ય છે. જે વખતે જે કામ તેમના હાથમાં હોય તે વખતે તેજ કામમાં ગોપાળરાવનું બધું મગજ રોકાયેલું રહેતું. તે સાધ્ય થયું તો ઇશ્વર મળ્યો-ઇતિકર્તવ્યતા થઇ-એમ તેમને લાગતું. તે સાધ્ય ન થાય-ફોગટ જાય-તો થઈ રહ્યું, બધું વ્યર્થ ગયું. જન્મ વૃથા ગયો અને જીવવું પણ વૃથા થયું, એવુંજ તેમના મનને એકદમ લાગતું. હાથમાંનું કામ એટલે તે વખતપુરતું જાણે તેમનું જીવન જ! આનો પૂર્વ રંગ આ વાતમાં દેખાઇ આવતો જણાય છે.

બાળપણમાં દેખાયલો અંકુર.

અહીં સુધી આપેલી હકીકતમાં ગોપાળરાવનામાં મોટપણે જે વિશેષ ગુણ દેખાઇ આવવાના હતા તેનાં બી વાચકોને મળી આવશે. **તીવ્ર પાપભીરૂતા ને ન્યાયાન્યાયબુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા** એ નાનપણમાંજ ગોપાળરાવનામાં હતાં આ ઉંમરે એટલે પંદર વર્ષની અંદરજ તેમનો માની સ્વભાવ પ્રકટ થવા લાગ્યો હતો. **મનની દૃઢતા** ને પોતાની પરિસ્થિતિ જોઇને આગળ પગલું ભરવાની વૃત્તિ, વગેરે જે ગુણના અંકુરો નાનપણમાં ફુટયા હતા, તેનો નિર્દેશ પાછળ થઈ ગયો છે. અહીંથી હવે તેઓ કૉલેજમાં દાખલ થવાના હતા. કૉલેજમાં જવાની સાથેજ છોકરાના જીવનમાં નવીન મન્વંતર શરૂ થાય છે. નાનપણના કેટલાક ગુણ વધે છે, તો કેટલાક લુપ્ત થાય છે. કેટલાકનું રૂપાન્તર થાય છે તો કેટલાક નવાજ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે ગોપાળરાવના જીવનમાં એ કેવી કેવી રીતે થયું તે સંક્ષેપમાં તપાસવાનુંજ પ્રકૃત લેખકનું કાર્ય છે.

પ્રકરણ ૩જું.

કૉલેજમાં.

સન ૧૮૮૧ ના ડિસેંબરમાં તે સાલની મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાનું પરિણામ જણાયું, ને ૧૮૮૨ ના જાન્યુઆરીમાં કોલ્હાપુરમાં રાજારામ કૉલેજમાં ગોપાળરાવ પી૦ ઇ૦ ના કલાસમાં દાખલ થયા. કલાસમાં છોકરા બહુ નહોતા. ફક્ત પચીસની લગભગ હતા. આથી કલાસમાંના છોકરાઓને અન્યોન્ય ઓળખાણ થવામાં અડચણ નહોતી. આ વખતે ગોપાળરાવના જે સહાધ્યાયી હતા તેમના તરફથી તેમની તે વખતની રહેણીકરણી, સ્વભાવ, અભ્યાસ, સામાન્ય વર્તણુક, અને વૈયક્તિક તથા લૈકિક અભિરૂચિ વગેરે વિશે માહિતી મળશે તો તેનો સારો ઉપયોગ થશે. કૉલેજનાં ચાર વર્ષ તે છોકરાની જીંદગીમાંનાં અત્યંત મહત્ત્વનાં, અત્યંત રમણીય, અત્યંત સ્મરણીય અને અત્યંત ક્રાંતિકારક હોય છે. આ વર્ષોમાંનું તેમનું આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક આયુષ્યક્રમણ રોજ નવું ને રોજ જુદું થાય છે. રોજનાં સ્વપ્ન નવાં, દૃશ્ય નવાં, અનુભવ નવા, મનોરથ નવા, આશાઓ નવી, નિરાશા નવી, અડચણો નવી, આનંદ નવો, દુઃખ પણ નવાં: એકંદરે સર્વજ રોજ નવું નવું હોય છે. દરરોજ નવી દૃષ્ટિ ને નવા દેખાવ. આજ અમુક જોયું તે કરવા જેવું લાગે તો કાલે અમુક વાંચ્યું તેનો અમલ કરવાની ઇચ્છા થાય. આજ નેપોલિયનના વિચારે મન દંગ થઇ રહે તો કાલે સ્ટીફન્સનથી દંગ થાય. આજ એક કવિના કાવ્યમાં મશગુલ થઇ જવાય તો કાલે એક તત્ત્વવેત્તાની સાથે વાદવિવાદમાં ગર્ક થવાય. આજ સાંભળેલા એક ભાષણથી માથું ફરી જાય તો કાલે નજીકની વનશ્રીના અવલોકન માટે જવાનું મન થાય, આજ અભ્યાસનું ને રમતગમતનું વખતપત્રક ઠરાવવું તો કાલે આખી રાત જાગરણમાં કાઢવી: આવી આવી કંઇક મઝા આ વર્ષોમાં હોય છે! તે કહેવાથી સમજાય તેવી નથી. આ દિવસોમાં કરેલા વિચાર ને બાંધેલા મિનારા દેખાવમાં જેટલા સુન્દર હોય છે, તેટલાજ તકલાદી—એકદમ ઢસળી પડનારા ઠરે છે. ઘણીક વખતે આ દિવસોમાંના એકાદ પ્રસંગને લીધે જીંદગીનું સ્વરૂપજ બદલાઇ જાય છે. રાષ્ટ્રના વીર, ધીર, યોદ્ધા, મુત્સદી, કવિ, વક્તા, શાસ્ત્રવેત્તા, તત્ત્વવેત્તા, સર્વે અહીં તૈયાર થાય છે. આ અવસ્થામાં છોકરાં ઉપર જે છાપ પડે છે તે એકદમ જતી નથી. ગોપાળરાવના જીવનમાંના આ ત્રણ વર્ષની માહિતી એટલા માટેજ વિશેષ મહત્ત્વની અને તેમના ચરિત્રનું યથાર્થ આકલન થવા માટે આવશ્યક છે. પરંતુ તે હજી બહુ મળી આવી નથી. પ્રો. વિજાપુરકર આ વર્ષે પી. ઇ. માંજ ફરી રહ્યા હતા, અને ગોપાળરાવ પ્રવેશક પરીક્ષા મેટ્રિકમાં પાસ થઇને નવાજ દાખલ થયા હતા. આથી એ બેઉનો ભેટો અહીં થયો. ગોપાળરાવના મોટા ભાઇને અને વિજાપુરકરને સારૂં ઓળખાણ હતું. પહેલાંનું આવવું જવું ને કલાસમાં વિદ્યાર્થીઓ ઓછા હોવાથી વિજાપુરકરનો ને ગોપાળરાવનો અહીં સ્નેહ સંધાયો.

કૉલેજના શિક્ષણની શરૂઆત.

સામાન્યતઃ કોઇપણ સમયે છોકરાનાં કૉલેજમાંનાં વર્ષો મહત્ત્વનાં હોય છેજ! પણ ગોપાળરાવ કૉલેજમાં હતા તે વખતે એ વર્ષને વિશેષ મહત્ત્વ મળવાનું મહારાષ્ટ્રમાં એક બીજું કારણ ઉપસ્થિત થયું હતું. પ. વા. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપલૂણકરની લેખમાલા સાત આઠ વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થતી હોવાથી મહારાષ્ટ્રમાં એક નવો પક્ષ તૈયાર થતો હતો. રા. સા. રાનડે, રા. બ. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ, કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપલૂણકર, વગેરે ગૃહસ્થોના ઉદ્યોગથી વ્યાખ્યાનોદ્વારા કે લેખોદ્વારા અને પ્રત્યક્ષ હીલચાલથી લોકશિક્ષણનું જે કાર્ય થતું હતું તેનુંજ એક અનપેક્ષિત ફળ પ. વા. ચિપલૂણકરના લેખોથી પરિપક્વ થયું હતું. અને સ્વતંત્ર કે પોતાનીજ દૃષ્ટિથી હિંદુસ્તાનની સ્થિતિનો અને સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય પ્રશ્નોનો વિચાર કરનારો એક વર્ગ તૈયાર થતો હતો. સન ૧૮૭૨ થી ૧૮૮૨ સુધી જે જુવાન વિદ્યાર્થીઓ કૉલેજમાં આવી ગયા હતા, તેમના મનમાં દેશની અવનત સ્થિતિ અને તેના પ્રાચીન વૈભવ વિશેનો દારુણ વિરોધ ઠસ્યો હતો. 'છે તે' ને 'જોઇએ તે' એમાંનું જમીન અસ્માન જેટલું અંતર; વિચાર કરનારાને જીવંત દૃષ્ટિના જુવાનોને સ્પષ્ટપણે કદાચિત તીક્ષ્ણપણે–પ્રતીત થયું હતું. 'છે તે' સ્થિતિ એમ ને એમ રહેવાને ચાલવા દેવાથી હિંદુસ્તાનનું ભવિષ્ય શું થશે, તે વિશેની ભયંકર કલ્પના તેમને દુઃસહ થઈ પડી હતી, આખા મહારાષ્ટ્રના વાતાવરણમાં દેશાભિમાનનો પવન ફૂંકાઈ રહ્યો હતો. કૉલેજમાં ભણતા બહુ વિદ્યાર્થીઓ આ પવનના સપાટામાં થોડા કે વધારે અંશે આવ્યા હતા. તેમાં પણ જે ઉદાર મનના અને દિલદાર વૃત્તિના, ઉત્કટભાવનાને તેજસ્વી કલ્પના શક્તિવાળા હતા, તેમના વિચાર ઉપર એની છાપ વધારે જોરથી પડી. તે નવરાશના વખતે આપણા દેશને લોકની સ્થિતિનો વિચાર કરીનેજ માત્ર બેસી રહેતા નહિ. ચાલતી અધોગતિ અટકાવવા કે છેવટે તેનો પૂર વેગ ઓછો કરવા માટે આપણે પોતે કાંઇક પણ કરવું જોઇએ, એમ તેમને લાગતું તેમના એ વિચારો હળવે હળવે દૃઢ થવા લાગ્યા. તેના તેજ વિચારો ફરી ફરીને જુદા જુદા પ્રસંગે અને જુદે જુદે વખતે મનમાં ઘોળાઈ ઘોળાઇને ચોકસ થતા હતા–બંધાયા હતા–કેટલાક તો તેનાથી પણ આગળ વધ્યા હતા, તેમણે સરકારી નોકરીમાં દાખલ ન થતાં કાંઈ પણ સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ કરવો એવો નિશ્ચય કર્યો. કેટલાકોએ આ બધા અનર્થોનું મૂળ જનસમાજનું ગાઢ અજ્ઞાન છે એમ વિચારી તે દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇંગ્રેજી શિક્ષણ વિના લોકોની આંખો ઉઘડવાની નથી, તેમને આત્મજ્ઞાન ને આત્મપ્રત્યય તે વગર થવાનાં નથી, અને દેશનો હ્રાસ થતો અટકવાનો નથી. માટે આપણને જે આવડતું હોય તે પોતાના બન્ધુઓને શીખવવું ને સકલ જનસમાજને સુશિક્ષિત બનાવી દેવો, એવી તેમની ધારણા થઈ. પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવો એજ તરવાનો, દેશને તારવાનો ઉપાય છે, એવા વિચારથી પોતાનું જીવન દેશને અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કરી પ. વા. ગોપાળરાવ આગારકર અને ટિળક એમણે પ. વા. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપલૂણકર ને પ. વા. માધવરાવ નામજોશીની મદદથી પુનાની 'ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ'ની સ્થાપના કરી. તે વખતે સરકારી નોકરી મેળવવાનું હાલની પેઠે નહોતું. સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવું એટલે જીંદગી સુખમાં અને એશઆરામમાં ગાળવાનું મળે અને લક્ષ્મીના ગળામાંનું

તે વખતનું મહારાષ્ટ્રનું વાતાવરણ.

તાવીત બનવા જેવું હતું. ભારે પગાર ને ભારે અધિકાર તે વખતના ગ્રેજ્યુએટો પદવીધરોની પીઠ પકડતા એમ કહીએ તોપણ ચાલશે. આ માર્ગ ઐહિક દૃષ્ટિએ જોતાં સર્વોપરી ડહાપણ-ભર્યો ને રાજમાન્ય તેમજ લોકમાન્ય છતાં પણ તે છોડી દઈ આ મંડળીએ પોતાનું જીવન લોકશિક્ષણ માટે અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, ને તે પ્રમાણે શરૂઆત પણ કરી દીધી. માત્ર સ્કૂલની શરૂઆત કરવાથીજ તેમના કર્તૃત્વશાલી અન્તઃકરણને સંતોષ થયો નહિ. તેમણે મરાઠીમાં "**કેસરી**" ને અંગ્રેજીમાં "**મરાઠા**" એ પત્રો પણ કાઢયાં. આ પ્રમાણે લોકોમાં વિદ્યાનો ને સામાન્ય જ્ઞાનનો પ્રસાર ઝપાટાબંધ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. આ નવા સાહસથી આખું મહારાષ્ટ્ર ગર્જી રહ્યું! આ મંડળીનું દેશાભિમાન લોકોનાં મન પરાણે પોતાની તરફ વાળવા લાગ્યું, અને સર્વત્ર તેમના વિશે આદર ને અભિમાન ફેલાયાં.

એટલામાં 'કેસરી' ની ફલાંગ ફરી ગઈ કે ધાર્યા કરતાં જુદી જ જગાએ ગઇ! મર્દાઇના જોમને લીધે આગળ પાછળનો વિચાર જોઇએ તેટલો ન રહ્યો, ને 'બર્વે પ્રકરણ'-નો કેસ મુંબઇ હાઇકોર્ટમાં શરૂ થયો. આમાં આગરકર ને ટિળક એ બે આરોપી હતા.

ટિળક-આગરકર કેસ.

નવીજ ઉદ્‌ભવેલી દેશાભિમાની સંસ્થા ઉપર ને દેશકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરૂષોપર આવી પડેલું આ સંકટ મહારાષ્ટ્રના તમામ લોકોને પોતાની ઉપરજ આવ્યા જેવું લાગ્યું. આખું મહારાષ્ટ્ર આ જુવાન દેશાભિમાની વીરોનું આપ્ત-સંબંધી થયું; અને તેમને સારૂ, તેમને છોડવવા સારૂ, પોતાની બાજુ હાઇકોર્ટમાં બરાબર રીતે તેમનાથી રજુ કરી શકાય તે સારૂ, મહારાષ્ટ્રમાં ઉઘરાણું-ફંડ-થવા લાગ્યું. આ કેસનો કોલ્હાપુર સાથે ઘણો નિકટ સંબંધ હતો. ત્યાંના રાજકુટુંબમાંના પુરુષો પ્રત્યેની લાગણીને લીધેજ બેઉ દેશભકતો સંકટમાં સપડાયા હતા. તેમને માટે માધવરાવ નામજોશીને વખતોવખત કોલ્હાપુરની ખેપો કરવી પડતી, અને તેથી 'ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ,' 'કેસરી' ને 'મરાઠા' એ સંસ્થાઓ ચલાવવાનું કામ શિક્ષણથી કોલ્હાપુરનાજ થયેલા શ્રીયુત વામનરાવ આપ્ટે ઉપર પડયું હતું. આ સર્વ કારણોને લીધે ૧૮૮૨-૮૩માં જે મહારાષ્ટ્રીય તરૂણ વિદ્યાર્થીઓ કોલ્હાપુરની કૉલેજમાં હતા તેમનાં એ વર્ષો એક પ્રકારે અપૂર્વ હતાં. આ વખતની લોકવૃત્તિ ને વાતાવરણ વીજળીના જેવાં થઈ રહ્યાં હતાં. શરીરમાં વીજળીનો પ્રવાહ દાખલ થતાં જેમ શિરાઓમાંનું લોહી ઉછળવા માંડે છે તેમ મહારાષ્ટ્રમાં જુવાન લોહી આ વખતે ઉછળી રહ્યું હતું. કોલ્હાપુરની કૉલેજમાંના જુવાનો ઉપર તો આ મોજાંએ ઘણી અસર કરી. ગોપાળરાવ તે વખતે ઘણે ભાગે બીજી પંચાતમાં પડતા નહિ. કયાંક ભાષણ કરે, વર્તમાનપત્રમાં લેખ લખે કે તેવીજ બીજી પંચાત કરે, પછી પરીક્ષાના અભ્યાસ તરફ દુર્લક્ષ થાય, તેની ફીકર નહિ, એવી કેટલાકની પદ્ધતિ હોય છે તેમાંના ગોપાળરાવ નહોતા. તે પોતાના અભ્યાસમાંજ મશગુલ, જે કામ હાથમાં લીધું તે ઉપરજ બધું લક્ષ રાખવું, બીજું કાંઇ કરવું નહિ, એવી તેમની અવ્યભિચારી વૃત્તિ હતી. પરંતુ તેમને પણ દેશાભિમાનનાં ઉછળી રહેલાં મોજાંએ છેક કોરા રહેવા દીધા નહિ!

ટિળક-આગરકરના આ કેસ સાથે કોલ્હાપુરનો અનેક કારણોથી બહુ નિકટનો સંબંધ હોવાથી કોલ્હાપુરની કૉલેજમાંના વિદ્યાર્થીઓએ દેશાભિમાની પુરુષો માટે મહારાષ્ટ્રમાં

જે ફંડ થતું હતું તેમાં પોતાનાથી બનતી મદદ કરવાનો ઠરાવ કર્યો, અને તે માટે શેક્સપિઅરકૃત "ભ્રાંતિકૃત ચમત્કાર"(Comedy of Errors) એ નાટક તૈયાર કરીને તેનો પ્રયોગ કરવાનું નક્કી કર્યું. આ નાટકની જે ઉપજ થાય તે રાજારામ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ તરફની મદદ તરીકે એ ફંડમાં આપવાની હતી. ગોપાળરાવ આ યોજનામાં સામેલ થયા તે બે કારણથી. એક તો સ્વતંત્ર રીતે તેમાં પૈસા ભરવાની તેમની અશક્તિ, અને બીજું આગરકર ને ટિળક વિશે તેમના મનમાં ઘણી માનની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ હતી. આ લાગણી આવે પ્રસંગે કોઇપણ પ્રકારે—અર્થાત્ એમના બચાવના ફંડને મદદ કરીને—દર્શાવવી, એ તેમને ઇષ્ટ લાગ્યું. આથી તેઓ એ નાટકની યોજનામાં સામેલ થયા. આ નાટકમાં તેમને સંન્યાસિનીનો પાટ ભજવવાનો હતો, ને તે તેમણે સારી રીતે ભજવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. મહારાષ્ટ્રમાંની તે વખતની ધમાલનું બીજું જે કાંઇ પરિણામ ગોપાળરાવ ઉપર થયું હોય તે ખરૂં; પણ ટિળક-આગરકર વિશે પૂજ્યબુદ્ધિ આને લીધે તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થઇ, અને તે દર્શાવવા સારૂ અભ્યાસ વિના બીજી કોઇ બાબતમાં માથું ન મારનાર—બીજી કોઇપણ બાબતથી છેક અલિપ્ત રહેનાર—ગોપાળરાવ પણ નાટકમાં વેશ લેવા તૈયાર થયા હતા, એટલું તો નક્કી જાણવામાં છે.

ગોખણીઓ ગોપાળ!

ગોપાળરાવને પી. ઇ. ની પરીક્ષા માટે ઇંગ્રેજી વિષયમાં જે પુસ્તકો શીખવા પડયાં તેમાં સર વૉલ્ટર સ્કૉટનું 'રોકબી' (Rokeby) નામનું કાવ્ય હતું. ગોપાળરાવ કેવી તૈયારી કરતા તેની કલ્પના હમણાં તેમના સહાધ્યાયીઓ તેમની મસ્કરી કરે છે, તે ઉપરથી થઇ શકે છે. અભ્યાસી—મહેનતુ છોકરાની પાછળ પડવાની અનભ્યાસી છોકરાઓની ટેવ અનાદિકાળથી ચાલતી આવી છે. મહેનતુ છોકરાની ઠઠ્ઠા મસ્કરી કરવી, તેનું સહેજ પણ ભોળપણ જાણવામાં આવે એટલે તેની મજાક કરવી, તેને બનાવવો, અને બધાએ મળીને ખીખી હસવું એવું ઘણું બને છે, એ સર્વના જાણવામાં હશેજ. તેમાં પણ ગોપાળરાવ જેવો મસ્કરી ન સમજનારો સરળ મનનો છોકરો તેવાઓને મળે એટલે તો તેમને વળી ઓર મઝા પડે! તેમને શિકાર મળ્યા જેવો આનંદ થાય, અને તેને ખીજવવાનો તેમનો ઉદ્યોગજ થઇ પડે! રાજારામ હાઇસ્કૂલમાં શું કે કૉલેજમાં શું, બન્ને જગાએ ગોપાળરાવનો સ્વભાવ એવી ઠઠ્ઠાખોર ટોળીને ફાવતું આવે એવો હતો. તે પોતે કોઇની પંચાત કરતા નહિ, એટલે બીજા કોઇ તેમ કરતા હશે એવી કલ્પના પણ તેમને નહોતી. પોતાની આસપાસનાં સૌ સરળ, પ્રામાણિક અને વિશ્વાસુ છે એમજ તેમને લાગતું. બને તેટલો પોતાનો અભ્યાસ પાકો કરવાની તેમની રીત હતી. અર્થાત્ જે અંગ્રેજી પુસ્તકો તેમને પરીક્ષા માટે વાંચવાનાં હોય તે તેઓ એટલાં તો ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા, ને એટલીવાર વાંચતા કે તે બધાં તેમને મોઢે થઇ જતાં. તેમની આ તૈયારી છોકરાઓ જાણી ગયા હતા તેથી તેઓ મઝાની ખાતર તેમની પાસે પુસ્તકમાંના અમુક ભાગ ઝપાટાબંધ મોઢે બોલાવતા!

પી. ઈ. માં તેમને 'રોકબી' વાંચવાનું હતું એ ઉપર કહ્યું જ છે. એક વિદ્યાર્થી આવીને મજાકની ખાતર ગોપાળરાવને પુછે કે, "કેમ ભાઈ; આ 'Brake' શબ્દ

સ્કૉટમાં ઘણીવાર આવે છે; તે ક્યારેક ક્રિયાપદ હોય છે ને ક્યારેક નામ હોય છે તે સમજવાની પંચાત થઈ પડે છે. તને સાંભરે છે કે તે ક્યાં ક્યાં આવ્યો છે ?"

"હો," ગોપાળરાવ એકદમ જવાબ આપેઃ "જો હું બોલી જાઉં છું." આમ કહેતાની સાથે તેઓ લાઇનોની લાઇનો ફડાફડ મોઢે બોલવા મંડે !

બીજો આવીને કહે, "ગોપ્યા 'Guerden' શબ્દ ક્યાં આવ્યો છે રે ?"

"ત્રીજા સર્ગમાં." ગોપાળરાવ ઝપાટાબંધ જવાબ આપીને જેમાં એ શબ્દ આવતો હોય તે ભાગ તડાકાબંધ બોલવા મંડે !

એટલે ત્રીજો આવીને પુછે, 'There' શબ્દ વાક્યની શરૂઆતમાં આવ્યા પછી એ તે વાક્યમાં આવેલો યાદ છે કે ?"

ગોપાળરાવનો ઉત્તર તૈયાર જ !

"ઠીક, તારી આટલી બધી તૈયારી છે તો કહે જોઇએ બે 'There' વચ્ચે એક શબ્દ છે તેવું એકાદું સ્થળ !"

ગોપાળરાવ થોડુંક યાદ કરીને તેવું પણ વાક્ય કહે, આટલે પછી પુછનારાની જે ફજેતી થાય અને જે હાસ્ય થઈ રહે તે વર્ણવી શકાય નહિ; તે તો અનુભવથી જ સમજાય.

કૉલેજમાંના છોકરામાં ગોપાળરાવ નાના હોવાથી તેમના સ્વભાવમાં છોકરવાદ ઘણી હતી; અને નાના બચ્ચા જેવા જ તે હઠીલા હતા. તેમની પાઠશક્તિ જેવી તેજસ્વી હતી, તેવા તેના વિચાર ઉંડા નહોતા. એને લીધે વર્ગમાંના છોકરા તેને 'ગોખણીઓ ગોપાળ' કહીને ચીડવતા, અને તે પણ ખૂબ ચીડાતા! 'માત્ર મુખપાઠ જ કરે, અર્થના નામે તો શૂન્ય' એવું ધ્વનિત કરીને કોઈ ચીડવવાના હેતુથી તેમને પૂછતું કે, "ગોપ્યા, ૨૫મા પાનામાં 'But' શબ્દ કેટલીવાર આવ્યો છે રે ?"

ગોપાળરાવના લક્ષમાં તેનો મશ્કરીનો હેતુ આવે નહિ ને ભોળપણથી જ આવા પ્રશ્નનો પણ જવાબ શબ્દ ગણીને આપવાનો પ્રયત્ન કરે.

આટલું કબૂલ કરવું જોઇએ કે આ બધી ઠટ્ટા મઝા માટે, કૌતુક માટે, પ્રેમગર્ભ હતી; પરંતુ ગોપાળરાવને તે મશ્કરી કરે છે એમ ભાગ્યે જ સમજાતું. તે ભોળાભાવથી બધા પ્રશ્નોના જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરતા, અને કોઇક જવાબ ખોટો પડે તો ગુસ્સે થતા, એથી મંડળી વધારે ને વધારે જ તેમની પાછળ લાગતી.

તેમની મરજી વિરૂદ્ધ સહેજ પણ થાય તો તે ગુસ્સે થઈ જતા, એવું ઘણી વખત બનતું. કોઈ વખતે તો ક્ષુલ્લક બાબત ઉપરથી પણ તે એટલા બધા ગુસ્સે થતા કે મારામારી

સુધી વાત જતી–તેમની ને તેમને ખીજવનારાની વચ્ચે હાથચાલાકી પણ ચાલતી ! છેવટે ગોપાળરાવ ત્રાસીને ત્યાંથી જતા રહે ! વિશેષતઃ 'પોતાને અમુક વિષય ફલાણાના જેટલો સારો આવડતો નથી' એમ તેમને લાગતું હોય તે માણસ આવીને "અરે જા રે ! તું શું એમાં મારી બરોબરી કરવાનો છે ?' એવું કહે એટલે થયું ! ગોપાળરાવને બહુ જ ખોટું લાગે. તે લાલચોળ થઈ જાય, ને ત્યારથી એવી સખત મહેનત કરવા મંડે કે પેલાના કરતાં સરસ થતા સુધી છોડે નહિ ! અમુક વિષય પોતાના કરતાં બીજાને સારો આવડે છે, પોતાને તેવો આવડતો નથી, એ વિચાર તેમનાથી સહન થતો નહિ; તે સાધ્ય કરી લેતાં સુધી તેમને ચેન પડતું નહિ. માત્ર અભ્યાસમાં જ શું પણ રમતમાં એ પણ એમ જ! ક્રિકેટ, ટેનિસ, શેતરંજ, ગંજીફો, વગેરે તમામ રમતો પોતાને સારી પેઠે આવડે છે, એમ સિદ્ધ થવું જોઈએ! પોતે અમુક કામમાં બીજાથી પછાત છે એવું કહેવરાવવાનો પ્રસંગ તેમને સહેવાતો નહિ. તેમનું આ સમયનું ચીડીઆપણું, હઠીલાઈ, ત્રાસિકપણું એ સર્વે, પાછળ તેમના ઉતાવળીઆપણાનો ઉલ્લેખ થયો છે તેનું જ એક નવું રૂપાન્તર હતું. તેમના સ્વભાવની આ ખોડ છેવટ સુધી ઓછા વધતા પ્રમાણમાં કાયમ હતી. ખાનગી વર્તનમાં આ બાબતનો અનુભવ ઘણાને થયો છે. આગળ ઉપર તેમને આ સમજાયું હતું અને તે દૂર કરવાનો–છેવટે કમી કરવાનો–તે પ્રયત્ન કરતા. એટલું જ નહિ પણ તે ઘણી વખત ઉતાવળીઆપણાથી બનેલા બનાવનું નિરાકરણ કરવાનો પણ પાછળથી પ્રયત્ન કરતા. અમુક "કાગળ હમણાં જ ટપાલમાં નાખજે." એમ નોકરને કહીને ગોપાળરાવ કામમાં વળગે કે બહાર જાય ને પછી જુએ તો કાગળ ટેબલ ઉપર પડયો હોય એટલે તે ઘડીએ તો નોકર ઉપર ખૂબ ગુસ્સે થાય. નોકરને ઘણો ઠપકો દે. પણ પાછળથી તેમને જ પસ્તાવો થાય કે 'બિચારા નોકરને મેં બહુ વધારે પડતું કહ્યું!' તુરત જ નોકરને બોલાવે ને કહે, "ગંગારામ, તને મેં ઘણું કહ્યું તે માટે મને ખોટું લાગે છે. પણ તું આવી બેદરકારી કેમ કરે છે ?" આવું હમેશાં બનતું. નાનપણનો 'ગોપૂ' મોટપણના 'નામદાર ગોપાળરાવ'-માં ઘણે અંશે કાયમ હતો.

ડેક્કન કૉલેજમાં ટપાલનો કાગળ.

ગોપાળરાવ ૧૮૮૨માં પી. ઈ. ની પરીક્ષામાં પાસ થયા, ને ૧૮૮૩ના જાન્યુઆરીમાં આગળના અભ્યાસ માટે–એટલે તે વખતની ફર્સ્ટ બી. એ. ના અભ્યાસ માટે પુનાની ડેક્કન કૉલેજમાં દાખલ થયા. કોલ્હાપુરની કૉલેજમાં તે વખતે આ વર્ગ નહોતો. તેમના કોલ્હાપુરના સહાધ્યાયીઓમાંના શ્રીયુત પટવર્ધન, કરમરકર ને પ. વા. કુલકર્ણી એ પણ તેમની સાથે ડેક્કન કૉલેજમાં દાખલ થયા હતા. ત્યાં ખાસ કરીને વિશેષ કાંઈ બન્યું નથી. પણ એક ગમ્મતભરી વાત કાને આવી છે.

એક દિવસે ટપાલવાળાએ 'ગોખલે'ની અટકનો એક પત્ર કૉલેજમાં આપ્યો. પછી થોડે દિવસે તે પત્રની તપાસ ટપાલખાતા તરફથી થઈ. એ પત્ર ગોપાળરાવનો નહોતો, ને ગોપાળરાવને તે બાબત ખબરે નહોતી. પણ તપાસ કરવા માટે કૉલેજના વસતિગૃહના સુપરિન્ટે-

ન્ડેન્ટ ઉપર ટપાલ ખાતા તરફથી લખાણ આવ્યું. કૉલેજમાં પોસ્ટ ખાતામાંનો એક નોકર રજા લઇને શીખતો હતો તે આ તપાસનું સ્વરૂપ સમજી ગયો. એ પત્ર ઇન્કિવાયરીનો હોઈ ટપાલનો સિપાઈ પોતાનું કામ બરાબર કરે છે કે નહિ, તેની ખાત્રી માટે ટપાલખાતાના અધિકારીએ જ ગમે તેવું નામ લખીને રવાના કર્યો હતો. 'અમુક નામનો માણસ તમારે ત્યાં છે? ને તેને અમુક દિવસે એક પત્ર મળ્યો છે?' એ વિશે પોસ્ટ ખાતાની તપાસ શરૂ થઈ, ત્યારે જણાયું કે એ નામનો ગોખલે કોઈ કૉલેજમાં નહોતો. હવે કરવું શું? ટપાલવાળો વૃદ્ધ ઘણા દિવસનો જુનો હતો. 'એ નામનો વિદ્યાર્થી અહીં નથી' એવો જવાબ લખી મોકલે તો પેલા ટપાલના સિપાઇનું પેટ ફુટે-રોજી તૂટે છે. છેવટે એવો વિચાર થયો કે ગોપાળરાવ ગોખલે એમ લખી આપે કે, "એ પત્ર મારો સમજીને મારા મિત્રોએ લીધેલો-તેમને મારા આખા નામની માહિતી ન હોવાથી તેમ થયું-અને તે મને મળતાં જ મારો નથી એમ સમજી મેં ટપાલની પેટીમાં પાછો નાખી દીધો હતો. પછી તેનું શું થયું તેની મને ખબર નથી." વસતિગૃહના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે આ પ્રમાણે લખી આપવા ગોપાળરાવને જણાવ્યું, ને ગોપાળરાવે તે બિચારા વૃદ્ધ ટપાલવાળાની દયા ખાઇને તેમ લખી આપ્યું.

આ વાત અહીં આપવાનું ગોપાળરાવના કેટલાક ભક્તોને ઠીક નહિ લાગે, એવી બીક છે. તથાપિ આ વાત ખરી છે, ને તેમના તે વખતના સ્વભાવનો ગુણદોષ દર્શાવનારી છે. તેમનું હૃદય સહેજમાં દ્રવનારૂં હતું, અને કેવળ અમૂર્ત નીતિતત્ત્વના જોરે દ્રવેલા હૃદયની પ્રેરણા કેટલેક વખતે તેમનાથી દાબી શકાતી નહોતી. ખરૂં જોતાં તેમણે જે લખીઆપ્યું તે શબ્દશઃ સત્ય હતું એમ કહેવાશે નહિ; તથાપિ સ્થૂલરૂપે તેમાં કંઇક સત્ય હતું. ટપાલના સિપાઇએ ગોખલેના નામનો કાગળ કૉલેજમાં આપ્યો હતો, એ તો ખરૂં જ. તે નામનો ગોખલે કૉલેજમાં હતો કે નહિ એની તપાસ કરવાનું તેના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. જી. કે. ગોખલે હતા, કે જી. ડી. ગોખલે હતા તે તરફ તેનું લક્ષ ગયું નહિ. પણ તેટલા ઉપરથી તેણે તે પત્ર જેનો તેને પહોંચાડયો નથી એમ સિદ્ધ થતાં તેને નોકરીમાંથી પાણીચું પકડાવાની બીક હતી. તેણે પોતાનું કામ કર્યું નહોતું, એમ તો નહિ જ. પણ તે જેટલી ચોકસાઇથી કરવું જોઇએ તેટલી ચોકસાઇથી કર્યું નહોતું, એટલું જ. 'ઘરડો થયેલો-ઘેર તેનાં કચ્ચાં બચ્ચાં હશે, બરતરફ થશે તો તેના શા હાલ થશે?' આ હૃદયદ્રાવક વિચાર આગળ લખી આપવાના મજકુરમાં શબ્દશઃ સત્ય તપાસવાનું ગોખલેને સુઝયું જ નહિ. આમાં પરદુઃખની માત્ર કલ્પનાથી જ વિહ્વલ થનારી અનુકંપાની જ તેમના મન ઉપર છાપ પડી હતી એ ઉઘાડું છે. સત્યવક્તાનો ધર્મનો કાંટો હાથમાં લઇ તોળી જોતાં આમાં તેમની ઉપર અસત્યવિધાનનો દોષ આવે છે, એ ઉઘાડું જ છે. પરંતુ આવી પરિસ્થિતિમાં તેમનું આ વર્તન રાસ્ત-યોગ્ય કહેવાય કે નહિ એ ઠરાવવાનું ઘણું મુશ્કેલ નથી લાગતું? માણસની કૃતિ ગમે તેવી ક્ષુલ્લક હોય, તોપણ તેના મૂળમાં રહેલા કારણની કે પ્રેરણાની જાળ એટલી સંકીર્ણ હોય છે, અને તેમનું પરસ્પર તારતમ્ય ઠરાવવાનું એટલું દુષ્કર હોય છે, કે છેવટે કૃતિ કરતી વખતે તેમના હૃદયમાં જે પ્રેરણા પ્રબળ થઇ, અને જે કારણ તેનું નિમિત્તરૂપ થયું, તે ઉપરથી એ કૃતિ સારી કે ખોટીનો નિર્ણય કરવો પડે છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુએ ગોખલેની ઉપરની કૃતિને કયા વર્ગમાં

મૂકવી? તે ગમે તે વર્ગમાં મૂકાય, પણ આ ઉપરથી તેમના સ્વભાવનો એક મુખ્ય ગુણ આપણી આગળ પ્રકટ થયો છે, એટલું તો સત્ય. તેમનું હૃદય બહુ જ કુણું-એકદમ દ્રવનારૂં હતું; અને તેમની કૃતિ ઉપર જે તે વખતે મનમાં પ્રબળ થયેલી પ્રેરણાની છાપ પડતી. ઘણીક વખતે તેમનું વર્તન વખતના ગુણ કે તત્કાલ પ્રેરણાને અનુસરીને થતું. કૉલેજમાં હતા ત્યારે તો તેમ થતું એટલું સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આ વરસની બીજી છ માસિકની શરૂઆતમાં કોલ્હાપુરની કાલેજમાં ફર્સ્ટ બી. એ. નો વર્ગ નીકળ્યો. તુર્ત જ કોલ્હાપુરના વિદ્યાર્થી ગોખલે, કરમરકર, ને કુલકર્ણી પાછા કોલ્હાપુર ગયા. માત્ર પટવર્ધન પુનામાં રહ્યા. કોલ્હાપુર ગયા પછી ફરીને પહેલાની મંડળી જામી ને ગોખલે જેવું પાત્ર તેમને મળ્યું! પછી પુછવું શું? ફરીને ગોખલેની પાઠશક્તિની પરીક્ષા શરૂ થઈ! ને તેઓ પણ નવીન નવીન કસરતો—એ સ્મરણશક્તિની કસરત જ—કરી બતાવવામાં કદી પાછા હઠયા નહિ! આ વખતે એડમંડ બર્કનું ‘ રિફ્લેકશન્સ્ ઑન્ ધિ ફ્રેંચ રેવોલ્યૂશન્ ’ (ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિ વિશે કેટલાક વિચાર) એ પુસ્તક તેમને વાંચવાનું હતું. આ પુસ્તક અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઘણા ઉંચા નંબરે મુકાયલું છે. વિશેષતઃ રાજનીતિની સાત્ત્વિક મીમાંસા તરીકે તેની અત્યંત પ્રશંસા થાય છે. તેની ભાષા પ્રૌઢ, દમામદાર, પ્રમાણશુદ્ધ અને સર્વાંગસુન્દર હોઈ, વિચારસરણી મુદ્દાસરની, સુસંગત ને સપ્રમાણ હોવાથી ઇંગ્લિંડના કૉન્ઝર્વેટિવ મતનું રાજકીય બાબતમાં તે એક ‘ બાયબલ ’ જેવું થઈ પડયું છે—એક વખતે તો તેમ હતું. હિંદુસ્તાનની રાજસભામાં ને રાજકાર્યોમાં ભવિષ્યે મોટો કાર્યભાગ ઉપાડનાર આ હજી ગર્ભસ્થ મુત્સદ્દીને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં આ પુસ્તકનું અધ્યયન કરવાનો યોગ પ્રાપ્ત થાય, એ ખરેખર મોટું સુભાગ્ય જ! હમેશની ટેવ પ્રમાણે ગોપાળરાવે આ પુસ્તકની એટલી તો પારાયણો કરી કે તે ઘણુંખરૂં તેમને મુખપાઠ થઈ ગયું! અને જ્યાં જાય ત્યાં તેનો ભાગ મનમાં મનમાં બોલતા હોય! કૉલેજની ‘ ડિબેટિંગ ક્લબ ’ માં દર અઠવાડીએ તે બોલવા ઉભા થાય ત્યારે વીસ વીસ પચીસ પચીસ લાઇનોના ઉતારા મોઢે બોલી જાય અને ‘ વાહરે ગોખણીઆ બહાદુર વાહ! ’ એમ કહી બીજાઓ તેની મશ્કરી કરે! આમાં પણ તેમને સંતોષ એ થતો કે, આવી રીતે બીજા કોઇને ઉતારા મોઢે આવડતા નથી, ને મને આવડે છે! કોઇ પણ કામમાં બીજા કરતાં ચઢીઆતા થવું એ તેમની આકાંક્ષા તેટલા પુરતી આથી પૂર્ણ થતી; અને તેથી તે પોતાના મનથી સંતોષ માનતા.

૧૮૮૩ ના નવેંબરમાં તેમની ફર્સ્ટ બી. એ. ની પરીક્ષા થઈ. પરીક્ષાનું પરિણામ ડીસેંબરમાં જણાયું. ગોપાળરાવ પાસ થયા ને આગળ બી. એ. માં જવાનો વિચાર થયો. બી. એ. માં કેટલાક વિષય આવશ્યક—ફરજીયાત—ને કેટલાક પસંદગીના—ઐચ્છિક હોય છે. તેમની ગણિતમાં ગતિ પ્રથમથી સારી હતી, માટે ગણિત લઇને જ બી. એ. માં જવું એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો, અને તે સારૂ મુંબઇની એલફિન્સ્ટન્ કૉલેજમાં જવાનો તેમનો નિશ્ચય થયો. એ કૉલેજમાં તે વખતે ગણિતના પ્રોફેસર હૉર્થર્નથ્વેટ નામે હતા. તે પોતાના વિષયમાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલા અધ્યાપક હતા.

૧૮૮૪ ના જાન્યુઆરીમાં ગોપાળરાવ એલફિન્સ્ટન્ કૉલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાં તેમના સહાધ્યાયીઓમાંના પ્રો. કર્વે હતા. અહીં રહ્યા તે દરમ્યાન તેમના ધ્યેયમાં, અભ્યાસની પદ્ધતિમાં કે સ્વભાવમાં જાણવા જેવો મોટો ફેરફાર કાંઈ થયો નથી. તે ગણિતના પ્રોફેસના વહાલા વિદ્યાર્થીઓમાંના એક હતા, એટલું જ ત્યાંના શિક્ષણ વિશે સમજાયું છે. રીત પ્રમાણે વર્ષ આખરે તેઓ પરીક્ષામાં બેઠા ને બીજા વર્ગમાં પાસ થયા. તેઓ બીજા વર્ગમાં આ પહેલી જ વખત પાસ થયા હતા.

વિદ્યાર્થી અવસ્થાના કર્તવ્યનું ધોરણ.

કૉલેજ અને સ્કૂલમાંના શિક્ષણક્રમની ઉપરની હકીકત ઉપરથી એક વાત સિદ્ધ થાય છે તે એ કે સ્કૂલમાં કે કૉલેજમાં ગોપાળરાવ પહેલા નંબરના બુદ્ધિમાન કે ઉત્તમોત્તમ વિદ્યાર્થી તરીકે આગળ પડતા નહોતા. વિષય એકદમ સમજી જવો, તેને તુર્ત જ પોતાનો કરી લેવો, અને એક વખત એક વિષયને પોતાનો કરી લીધા પછી તેને સ્મૃતિમાંથી ખસવા ન દેવો; એ અદ્વિતીય હોંશિયારીનાં જે લક્ષણ છે તે તેમનામાં વિશેષ અંશે નહોતાં. તેમની સ્મરણશક્તિ પણ મૂળની લોકોત્તર હોય એમ દેખાતું નથી. તેમની પાઠશક્તિ જબરી, મહેનત જબરી, એટલું માત્ર ખરૂં! આથી સર્વ વિદ્યાપીઠમાં પહેલો નંબર મેળવનાર અદ્વિતીય બુદ્ધિમાન તરીકે વિશ્વવિદ્યાલયના દફતરમાં તેમનું નામ નોંધાયેલું નથી. તે છેક ‘ઢ’ જેવા નહોતા, તેમ અત્યંત તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના કે અલૌકિક સ્મરણશક્તિવાળા પણ નહોતા. પણ આ બેના વચલા વર્ગના એટલે અભ્યાસથી–મહેનતથી ઉંચે નંબરે આવનારા વિદ્યાર્થી તરીકે ગોપાળરાવ જાણીતા હતા. વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઉંચામાં ઉંચા નંબરે આવનારા કે અમુક વિષયમાં બીજાના કરતાં વધારે માર્ક મેળવનારા વિદ્યાર્થીઓને મળે છે તેવાં પારિતોષિક તેમને બહુ મળ્યાનું જાણવામાં નથી. બી. એ. ના વર્ગમાં માત્ર એક વખત તેમને વીસ રૂપીઆની એક સ્કૉલરશીપ મળ્યાનું જણાય છે. એકંદરે–સાધારણ રીતે તેજસ્વી બુદ્ધિના ને મહેનતુ વિદ્યાર્થીની કોટિમાંના તે હતા. તેમના બધા શિક્ષણક્રમમાં તે પોતાના શિક્ષકની કે પોતાના સોબતીની નજર આગળ સારી પેઠે તરી આવ્યા જ નથી. આવ્યા કહેવાય તો માત્ર પુસ્તકોમાંના લાંબા લાંબા ઉતારા મુખપાઠ બોલી બતાવી પોતાની બરોબરીના વિદ્યાર્થીઓને માત્ર છક કરી દેવામાં જ!

આને લગતી જ બીજી બાબત એ કે અભ્યાસ વગર બીજી બાબતમાં બીલકુલ માથું ન મારવું. તેમને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં દેશભક્તિનો ઉમળકો આવ્યો નહોતો. કદાચ આવ્યો હોય તોપણ વિદ્યાર્જનના મુખ્ય કામમાં તેમણે વ્યત્યય કે અડચણ બીલકુલ આવવા દીધી નવી. એટલું જ નહિ પણ એ સિવાય બીજું કાંઈ સાર્વજનિક સ્વરૂપનું કામ કરવું ને છેવટે કાંઈ નહિ તો દેશ સંબંધી બડબડ કરવી એ તેમને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં આવશ્યક લાગ્યું નહોતું. તેમને એ અવસ્થામાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનું કે મતસ્વાતંત્ર્યનું અભિમાન ઉછળી આવ્યું નથી; તેમ જ પોતાના વિચાર વર્તમાનપત્રમાં કે સભામાં જણાવવામાં નહિ આવે તો આખા દેશને હાનિ થશે ને આગેવાન તમામ લોક ખાડામાં પડશે, એમ

પણ તેમને કદી લાગ્યું નથી! એ બાજુનાં દ્વાર હજી તેમના હૃદયમાં ખુલ્યાં જ નહોતાં, એમ કહેવામાં હરકત નથી! જે કામ હાથમાં હોય તેમાં જ સર્વાંશે મંડયા રહેવું, તે સિવાય બીજી તરફ જોવું નહિ-બીજાનો વિચાર ન કરવો-એ તેમની અવ્યભિચારી વૃત્તિ હતી, અને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિદ્યાર્જન સિવાય બીજું કાંઈ પણ કરવાનો વિચાર તેમણે મનમાં આણ્યો નથી. ટિળક-આગરકરની મદદના ફંડ માટે કરેલા નાટ્યપ્રયોગમાં તેમણે એક પીત્રનું કામ કર્યું હતું તે માત્ર આ બીનાને અપવાદરૂપે છે.

બી. એ. થતા સુધીમાં દેખાયલા ગુણદોષ.

ગોપાળરાવના કૉલેજમાંના શિક્ષણનો આરંભ થતા પહેલાં તેમનામાં કયા કયા ગુણોના અંકુર દેખાતા હતા તે પ્રથમ જણાવ્યું છે. પાપભીરૂતા, ન્યાયાન્યાયબુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા, માની સ્વભાવ, ગરીબાઇની ને પોતાના માટે મોટા ભાઈ કેટલું સહન કરે છે તેની સમજ, દૃઢ નિશ્ચય ને કોઇનું મન દુઃખવ્યા વિના પોતાના સિદ્ધાન્તને સંભાળવાની ઇચ્છા, વગેરે ગુણોનાં મૂળ બીજ પ્રથમના પ્રકરણમાં દેખાઈ ગયાં છે. તે જ પ્રમાણે ઉતાવળીઆપણું એ તેમના સ્વભાવનો નાચક ભાગ-દોષ જ કહીએ-બીજરૂપે તેમનામાં પહેલાંથી જ હતો. કૉલેજમાં આવ્યા પછી જે ગુણ વિશેષ દેખાયા, તેમાં 'ગુણદોષ'નું મિશ્રસ્વરૂપ ધારણ કરનાર ભોળપણ, વિશેષે કરીને કેવળ દોષરૂપ જ ગણાતું ચીડીઆપણું, ત્રાસિકપણું, હઠીલાપણું, એ એક તરફથી વિશેષ હતાં, તો બીજી તરફથી મહેનત કે પરિશ્રમ કરવાની વૃત્તિ ને ટેવનો ગુણ વધારે ખીલ્યો કે વધ્યો. મહત્ત્વાકાંક્ષાનો સ્ફુટ ઉદય આ અવસ્થામાં જ થયો કહેવાય. પોતે કોઇથી ઉતરતા ગણાવું નહિ, ફલાણાને ફલાણું આવડે છે, મને આવડતું નથી એવું થવા ન દેવાની પ્રબળ ઇચ્છા, અને હૃદયની કોમળતા-સહેજ દ્રવનારી અનુકંપા એ ગુણો વિકાસ પામ્યા. દેશભક્તિ કે દેશાભિમાન વગેરેનો ઉદય હજી તેમનામાં બહુ થયો નહોતો. દેશ માટે કષ્ટ ભોગવનારા દેશભક્તો વિશેની પુજ્યબુદ્ધિ ડોકીઆં કરતી હતી. તોપણ તેમના હૃદયની ઇચ્છા પોતે મોટા થવું-ઝળકવું-ઐહિક વૈભવમાં ચડવું-એટલી જ હતી; તેમના જેવા થવાની લાગણી તેમનામાં જન્મી નહોતી. ૧૮૮૪ ની સાલમાં ગોપાળરાવ ૧૮ વર્ષના હતા. પોતે આટલી નાની ઉમરમાં બી એ. થયા તે વિશે તેમને પંડને જ નવાઈ લાગતી ને તેથી મનમાં સમાધાન થતું. લોકો પોતાને સારો કહે, પોતાની પ્રશંસા થાય, એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા આજ સુધી તેમનામાં ઉત્પન્ન થઈ નહોતી.

વડિલ માણસો માટે તેમનામાં આદર બુદ્ધિ કેટલી હતી તે પણ અહીં સમજાયુ. કૃષ્ણરાવને ચાર મહિનાના મુકીને તેમની માતા મરી જવાથી તેને ધવરાવવા માટે એક બાઇને રાખી હતી. પોતાના વડિલને જેણ ધવરાવી મોટા કર્યા ને જીવિતદાન દીધું એ જ પોતાની જીવદાત્રી, એ ન હોત તો પિતા ન હોત, ને પિતા ન હોત તો પંડે પણ ન હોત, એમ તેમને લાગવા માંડયું; અને પોતે કોંકણમાં ગયા પછી એ બાઇને ઘેર જઈ તેને પગે પડયા. કાકા અંતાજીપંતના દેખતાં બહુ હસતા બોલતા કે રમતા નહિ. આ પ્રમાણે વડિલો પ્રત્યેનો આદર ભાવ ઉંમરે આવતાં વર્તનમાં પ્રકટ થવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

કર્તવ્યપ્રદેશમાં પ્રવેશ.

ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ-માં શિક્ષક.

બી. એ. થયા પછી શું કરવું તે વિશે એકદમ નિશ્ચય ન થયો. એક વાર લાગ્યું કે, ઈજીનિયરીંગ કૉલેજમાં જઇને એલ્. સી. ઈ. થવું; તેને અનુકૂળ બીના તે ગણિતમાં હોંશિયાર હતા એ હતી. એક વાર થયું કે, વિલાયત જઈ સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા આપવી; આ વિચારને ઉમરની અનુકૂળતા હતી. ત્રીજો વિચાર કાયદાનો અભ્યાસ કરીને એલ્ એલ્. બી. થવું, એવો થયો. આ વિચારની મદદ માટે નોકરી સાથે અભ્યાસ કરવાની સગવડ હતી. આવી અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં ગોપાળરાવ ઇજીનિયરીંગ કૉલેજમાં જઈ બેસવા લાગ્યા. ત્યાં દસ પંદર દિવસ હાજરી પુરાવી, તેટલામાં ડેક્કન કૉલેજમાં ' જ્યુરિસ્પ્રુડન્સ 'નો વર્ગ નવોજ શરૂ થયો. તેથી પુનામાંજ રહીને એલ્ એલ્. બી. ની પહેલી પરીક્ષામાં બેસ-વાની સગવડ થઈ. ગોપાળરાવનો નિશ્ચય એકદમ થઇ ગયો. ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલની નોકરી લેવી ને ' જ્યુરિસ્પ્રુડન્સ'ના ક્લાસમાં હાજરી આપવી. આ ગોઠવણમાં તેમના પહેલાના સહાધ્યાયી શ્રીયુત ગણપતરાવ પટવર્ધન સામેલ થયા. બન્ને ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલમાં શિક્ષક તરિકે રહ્યા. ગ્રેજ્યુએટ શિક્ષકોને તે વખતે એ સ્કૂલમાં પાંત્રીસ રૂપીઆનો પગાર મળતો. પછી વર્ષ આખરે તેની પુરતી માટે બીજા ૧૨૦ રૂ. મળવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે કાયદાનો અભ્યાસ ને શિક્ષકની નોકરી એ બન્ને સાથે તેમણે શરૂ કર્યા.

ગોપાળરાવ સ્કૂલમાં પ્રથમ ચોથા ધોરણને ને પછી પાંચમા ધોરણને અંગ્રેજી શીખ-વતા. શરૂઆતમાં શિખવવાનું બરાબર ફાવતું નહિ, એમ કહે છે. પણ તેમની મહેનત અનહદ. જે પાઠ છોકરાને શિખવવાનો હોય તે એવી રીતે ઘેરથી તૈયાર કરી જતા કે આખો તેમને મુખપાઠ હોય! આથી વર્ગમાં પુસ્તક ઉઘાડ્યા વગર મોઢેથી જ તે પાઠ શિખવતા. ગ્રે કવિનું ' Elegy ' નામનું કાવ્ય તેમને એક વખત શિખવવું પડયું હતું. ત્યારની ગમ્મત કહે છે કે, ગોપાળરાવ એક પછી એક એમ એક સરખી લાઇનો મોઢેથી બોલતા જાય ને વિદ્યાર્થીઓને કહે કે, "અહાહા! કેવી સુન્દર લાઇનો છે! કેવી મધુર ભાષા છે! શબ્દરચના કેવી ચમત્કારક છે!" મોઢે બોલે ને આ રીતે કાવ્યની પ્રશંસા કરતા જાય! છોકરા તો ટગમગ ટગમગ તેમના મોં સામું જોઈ જ રહે! તેમને પોતાના શિક્ષક આ કાવ્ય ઉપર આટલા બધા ફીદા કેમ થયા છે, તેનાં આટલાં બધાં વખાણ કેમ કરે છે, તે સમજાય છે નહિ. ચોથા પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને ઇંગ્રેજી કાવ્ય ને ભાષણની ખૂબી ક્યાંથી સમજાય?

આ જ વર્ષ એટલે ૧૮૮૫ ની સાલમાં ગોપાળરાવે અંગ્રેજી ભાષા ઉપર મહેનત

અંગ્રેજી ભાષાનો ખાસ અભ્યાસ.

કરવાનું મન ઉપર લીધું; અને ઉત્તમોત્તમ ગ્રન્થ મુખપાઠ કરવાનો ઝપાટો ચલાવ્યો. મિલ્ટનનાં કાવ્યો–વિશેષે કરીને 'પૅરૅડાઇઝ લૉસ્ટ' (Paradise Lost), બર્કનાં, ગ્લૅડસ્ટનનાં ને જૉન બ્રાઇટનાં ભાષણો, વગેરે મોઢે કરવાનો ને બોલવાનો ક્રમ શરૂ કર્યો. બર્કનું 'Reflections on the French Revolution' તેમણે પહેલાંજ મોઢે કર્યું હતું. પછી તેનાં બીજાં પુસ્તકો પણ મોઢે કર્યાં. વિશેષે કરીને વૉરન હેસ્ટિંગ્સની ઇંગ્લીશ પાર્લામેન્ટ આગળ લંડનમાં તપાસ ચાલતી હતી ત્યારે બર્ક સાહેબે હિંદુસ્તાન વિશે અને વૉરન હેસ્ટિંગ્સે કરેલાં કૃત્યો વિશે કેટલાક દિવસ–કેટલાક મહિના જ કહેવાય–ભાષણો આપ્યાં, તે આ ને આ પછીના વર્ષમાં ગોપાળરાવે મોઢે કર્યાં. મોઢે કરવામાં એમની રીત એવી હતી કે, બોલતાં એક પણ ભૂલ પડવી ન જોઇએ! તે વખતે તેઓ સદાશિવપેઠમાં વિષ્ણુના દેવળ પાસે રહેતા હતા. ત્યાં પાડોસમાંના એક ગૃહસ્થના હાથમાં પુસ્તક આપીને ગોપાળરાવ તેની પાસે બોલી જતા. દરેક ભૂલે એકેક આનો દંડ આપવાની શરત કરીને ગોપાળરાવ બોલવા મંડતા, ને બહુધા બીનચૂક બોલી જતા! કેટલીકવાર ગોપાળરાવની ને પાડોસની મંડળીની એવી શરત થતી કે, 'અમુક પાનાં એક દિવસમાં મોઢે થાય કે?' ગોપાળરાવ તે કરવાનું બીડું તુરત ઝડપે ને આખી રાત જાગીને તેટલાં બધાં પાનાં મોઢે કરી નાખે! તે ઘણી વખતે સવારે ઉઠીને કોઇક એકાન્ત જગાએ જતા, ને ત્યાં જેટલું મોઢે કરવાનું હોય તેટલું કરીને પાછા નવ સાડા નવે ઘેર આવતા.

આ પ્રમાણે ગોપાળરાવે ત્રણ ચાર વર્ષ અંગ્રેજી ઉપર મહેનત લીધી, તેથી અંગ્રેજી ભાષા તેમની જીભ ઉપર ઉત્તમ પ્રકારે રમી રહી. પહેલાં પહેલાં તો ઘણી વખત એમ થતું કે, તેમના વિચારો કરતાં તેમની ભાષાજ વધારે સુન્દર હોય! એ ઉપરાંત અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોનું વાંચન ને તેમાંથી ચુંટી કાઢેલા લેખોનો મુખપાઠ, સ્કૂલમાં શિખવવાના પાઠ ને લેખકોના ગ્રંથોનાં પારાયણો તો હમેશાં ચાલુ હોય જ! બીજી તરફ 'જ્યુરિસ્પ્રુડન્સ' નો અભ્યાસ પણ ચાલતો.

હાઇસ્કૂલમાંના દેશપાંડે ને ગોપાળરાવે મળીને એક 'પબ્લિક સર્વિસ એક્ઝિબિશન કલાસ' કાઢયો હતો. તેમાં તેઓ એક પછી એક વારા ફરતી શિખવતા. કારણ, સ્કૂલના પાંત્રીસ રૂપીઆ ઉપરાંત વધારે પૈસા મેળવવાની તે વખતે તેમની ઇચ્છા, ને આવશ્યકતા પણ હતી. 'પબ્લિક સર્વિસ ક્લાસ'ની ઉપજમાંથી ગોપાળરાવના ભાગે પાંત્રીસ–ચાળીસ રૂ. આવતા. એક મહિને તેમના ભાગે ત્રેંતાળીસ રૂપીઆ આવ્યા, ત્યારે તેમને જે અપૂર્વ આનંદ થયો તે તેમનું મનજ જાણે! નાનપણથી ગરીબાઇમાં દિવસો કાઢેલા, ગણ્યાગાંઠ્યા પૈસા હાથમાં આવે, ને તે બહુ કરકસરથી વાપરવાના! હવે માસિક રૂ પાંત્રીસ સ્કૂલના પગારના મળે ને તે ઉપરાંત તેટલાજ–આ વખતે તો ત્રેંતાળીસ રૂપીઆ–આ ક્લાસના આવ્યા; ત્યારે 'અહો હો! આપણને કેટલા બધા પૈસા મળ્યા!' એવું તેમને લાગ્યું! આ વખતે તેઓ પોતાની ખર્ચી માટે ૧૫–૨૦ રૂપીયા રાખીને બાકીના બધા મોટાભાઇને મોકલી આપતા.

આ પ્રમાણે ૧૮૮૫ ની સાલ ખલાસ થઇ. ' જ્યુરિસ્પ્રૂડન્સ ' ની પરીક્ષા ગોપાળરાવે તથા પટવર્ધને આપી; ને બેઉ તેમાં ફતેહમંદ થયા. પછી એલ્‌એલ્‌. બી. ની ' ટર્મ ' હાજરી-મુંબઈમાં ભરવાની હતી. તે સારૂ પટવર્ધન મુંબઈ જઇને રહ્યા. ગોપાળરાવ પુનામાં રહીનેજ એલ એલ્‌. બી.ની તૈયારી કરવા લાગ્યા. શ્રીયુત ગોવિંદરાવ કેલકર તે વખતે પુનાની હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા. તે અને ગોપાળરાવ મળીને વર્ગને દિવસે મુંબઇ પાછા આવતા. આ રીતે ૧૮૮૬ માં પુનામાં રહીને ગોપાળરાવ એલ્‌એલ. બી.ની ' ટર્મ ' ભરતા-કાયદાનો અભ્યાસ કરતા.

ટિળક–આગરકરની અસર.

પરંતુ બાહ્યતઃ આ બે વર્ષ જેમ તેમના જીવનમાંનાં ધમાલનાં ને કામથી ભરપૂર ગયાં તે જ પ્રમાણે તેમના આધ્યાત્મિક જીવનમાં પણ આ વર્ષ ધીમે ધીમે ભારે પરિવર્તનકારક થયાં હતાં. તે વખતે ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલમાંનું વાતાવરણ, એ વાડો–હવેલી ને તેની આસપાસની જગા એ તમામ જાણે મંત્રેલાં હોય તેવું થયું હતું! તે સમયના મહારાષ્ટ્રમાં જેમણે કાંઇક પણ નવીન કાર્ય કરી બતાવ્યું હતું. નવીન જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરી હતી, દેશાભિમાની લાગણીથી પ્રેરિત થઇને જેમણે નજર આગળના ચળકાટ મારી રહેલા ઐહિક વૈભવને–અધિકાર–સંપત્તિને-લાત મારી હતી, ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ, કેસરી, મરાઠા, ચિત્રશાળા, કિતાબખાના, આર્યભૂષણ છાપખાનું એ સંસ્થાઓ–તેમાંની કેટલીક પોતે ને કેટલીક પોતાની દેખરેખ નીચે ચલાવી બતાવીને બધાનાં મોંમાં આંગળીઓ ઘલાવી હતી, મૃત્યુ, જેલજાત્રા, વગેરે દુર્ઘટ પ્રસંગ માથે આવે તોપણ જે અંગીકૃત કાર્યોથી ડગમગ્યા નહોતા, અને જેમણે જાતે સ્થાપેલી ને જાતિપ્રયાસથી પ્રસિદ્ધ કરેલી સ્કૂલને નવીજ ' ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાઈટી ' ની સ્થાપના કરી તેને સ્વાધીન કરી હતી, લોકશિક્ષણના કાર્યની પ્રગતિ વ્યાપક ને વિસ્તૃત પાયા ઉપર કરવાની જેમની ખટપટ અહર્નિશ ચાલુ જ હતી, એજ્યુકેશન કમિશન તરફથી જેમણે વાહવાહ–શાબાસી મેળવી હતી, એવા આપ્ટે, આગરકર, ટિળક પ્રભૃતિ પુરુષના સંચારથી ને શ્વાસોચ્છ્‌વાસથી ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલની ઈમારત ને તેની આસપાસની હવા પવિત્ર થઇ હતી. ને તેને લીધે આખા મહારાષ્ટ્રની પદવી કંઇક અંશે પણ વધી હતી. આવા વાતાવરણમાં અને આવી વિભૂતિઓના સહવાસમાં પગારદાર શિક્ષક તરીકે રહ્યા પછી પણ ગોપાળરાવ જેવા કોમળ હૃદયના ને સંસ્કારક્ષમવૃત્તિના યુવાનના અંતરંગમાં ઉથલપાથલ થયા સિવાય કેમ રહે? છેવટે અહીંના જાદુની થોડે ઘણે અંશે પણ અસર તેમના મન ઉપર ન થાય એ અશક્ય જ હતું. વળી તેમાં પણ તેઓ કૉલેજમાં હતા ત્યારેજ ટિળક–આગરકર વિશે તેમના મનમાં આદર, આશ્ચર્ય ને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયાં હતાં; તેથી તેમનો નિકટ સહવાસ થયા પછી મનના મૂળ રંગમાં સહેજ પણ ફેરફાર થવો એ અપરિહાર્ય હતું. આ બે વર્ષમાં તેમનો ટિળક–આગરકર સાથેનો પરિચય ઠીક વધ્યો. તેમના કહેવાથી તેઓ ક્યારેક કેસરી–મરાઠામાં લખતા પણ ખરા. કેસરીમાં ' વર્તમાનસાર ' લખવાનું કામ તેમણે કેટલાક દિવસ કર્યું હતું, એમ કહેવાય છે. દેખવામાં ક્ષુલ્લક લાગતું આ કામ પણ ગોપાળરાવે ઘણી ચોકસાઇથી ને કાળજીપૂર્વક કર્યું હતું. પણ તેમનું વલણ મરાઠીના કરતાં ઇંગ્રેજી તરફ વિશેષ હતું. ઈંગ્રેજી બોલવામાં ને લખવામાં

નામના મેળવવાની મહાત્વાકાંક્ષા આ જ વર્ષમાં તેમનામાં ઉદ્‌ભવેલી હોવાથી 'મરાઠા'માં ઈંગ્રેજી લખવાનું તેમને વધારે પસંદ પડતું. અને તે વખતના એટલે ૧૮૮૬-૮૭ ની સાલના 'મરાઠા'માં તેમની કેટલીક લેખમાલાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, એમ સમજાય છે. તેમાંની એક લેખમાલા વિશે આજ આપણને નવાઇ લાગે તેવું છે 'યૂરોપમાંનું સર્વરાષ્ટ્રીય મહાયુદ્ધ-General War in Europe' એ નામની તેમની એક લેખમાલા તે વખતે 'મરાઠા'માં પ્રસિદ્ધ થયાની, ને તે બહુ લોકપ્રિય થયાની દંતકથા તે સમયના લોકોને મોઢે સાંભળી છે.

આ સર્વ હકીકત ઉપરથી એટલું તો નિર્વિવાદ રીતે ઠરે છે કે ૧૮૮૫-૮૬ ની સાલમાં ગોપાળરાવ ઉપર ટિળક-આગરકરનું ઘણું વજન હતું. તેમના શબ્દને તે ઘણું માન આપતા. વિશેષત: શ્રીયુત ટિળક વિશે તેમને વિશેષ આદર હતો, અને ટિળકનું તેમની ઉપર વધારે વજન હતું, એમ પણ કહેવાય છે.

ગોપાળરાવ સ્વભાવના ભોળા, સરલ ને 'જે જેવું દેખાય તેવું જ હોય' એમ સમજી ચાલનારા હોવાથી ટિળક વિશે તેમને તે વખતે વિશેષ આદર ઉત્પન્ન થયો હોય તેમાં નવલ નથી. પરંતુ ટિળક ને આગરકર એ બેમાંથી કોનું વધારે વજન ગોપાળરાવ ઉપર હતું, એ તારતમ્યથી જોઇએ તો ૧૮૮૫ની સાલમાં તેમણે ટિળકને અંતઃકરણમાં ઉંચું સ્થાન આપ્યું હતું, ને ૧૮૮૬ માં આગરકરનું વર્ચસ્વ તેમની ઉપર થયું, એમ મળેલી હકીકત ઉપરથી કહી શકાશે; અને તે સંભવનીય પણ લાગે છે. દૂરથી જોનાર ઉપર ટિળકની છાપ જલદી પડે છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે. પરંતુ જેમ જેમ પરિચય વધે, અને ઉપરના રંગનું આવરણ છેદીને દૃષ્ટિ જેમ જેમ અંદર ઊતરે તેમ તેમ ટિળકની નજરબંધી ને પ્રભાવ કમી થવા લાગે છે, એમ ખુલ્લી રીતે કબૂલ કરનારા કેટલાક મળી આવ્યા છે.

આ ચરિત્ર લખનાર (પ્રો. પટવર્ધન) નો અનુભવ પણ તેવોજ છે. જ્યારે ન્યૂઇંગ્લીશ સ્કૂલમાં ગોખલેએ પ્રથમ નોકરી લીધી, ત્યારે ગોખલેને ટિળક વિશે વધારે માનવૃત્તિ હોય તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઇ નથી. ૧૮૮૬ ની સાલમાં માત્ર તેમની ઉપર આગરકરની છાપ-અસર વધારે હતી, તેમનું વજન વધારે હતું, અને તેમના વિશેની માનવૃત્તિ પણ વધી હતી, એમ ૧૮૮૫ ની સાલના ગોખલેના વ્યવસાયબન્ધુ શ્રીયુત ગણપતરાવ ઉર્ફે દાદાસાહેબ પટવર્ધન ખાત્રીથી કહે છે. એલ્ એલ્. બી. ની ટર્મ ભરવા ગોખલે મુંબઇ જતા ત્યારે પટવર્ધન અને તે અંતરની ગુપ્ત વાતો કરતા, તેમાં ગોપાળરાવના બોલવામાં આગરકરનો ઉલ્લેખ ઘણા આદરપૂર્વક થતો; અને તે સમયે તેમનો આગરકરની સાથે ઘણો સ્નેહ બંધાયો હતો. આગરકર વિશે તેમનામાં પૂજ્યભાવ ઘણો થયો હતો એટલે ટિળક વિશે નહોતો એમ નહિ. તે વખતે તેમને એ બન્ને માટે આદર હતો, અને બન્નેનું વજન તેમની ઉપર પડતું હતું. તેમાંથી આગરકર વિશેનો આદર વધારે દૃઢ થયો, ને તે સ્નેહના સ્વરૂપમાં આવ્યો, એટલું વધારે.

એ વખતે ટિળક, આગરકર, આપટે, નામજોશી, ધારપ, ગોળે, એટલા ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાઇટીના-દક્ષિણ વિદ્યાપ્રસારક મંડળીના-લાઇફ મેંબર હતા. પરંતુ તેમાંના

ટિળક–આગરકરના વિશે જ ગોપાળરાવને વિશેષ આદર, વિશેષ ભક્તિ, ને વિશેષ પૂજ્યભાવ હતો. પૈસા કે પોતાના મોજશોખ તરફ વધારે લક્ષ ન આપતાં, ઐહિક વૈભવના મોહ-પાશમાં વધારે ન પડતાં, વિદ્યાદાન જેવું ને બીજી રીતે જ્ઞાનપ્રસારના જેવું લોકકાર્ય કરાય તો વધારે સારૂં, એવું ગોપાળરાવના મનનું વલણ થવામાં વિશેષે કરીને આગરકરનો સહવાસ જ કારણરૂપ હતો, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તથાપિ આ વખતે ૧૮૮૫ ને ૧૮૮૬ ની સાલમાં ગોપાળરાવ ટિળક–આગરકર એ બન્નેના એકનિષ્ઠ ભક્ત હતા, એ લક્ષમાં રાખવું જોઇએ.

ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાઈટીમાં જોડાવું.

સન ૧૮૮૫ માં પૈસા પેદા કરવા, પોતાની નામના કાઢવી, ને આગળ પડતા થવું, એ ગોપાળરાવની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી; અને તે પૂર્ણ કરવાનાં સાધનો મેળવવા સારૂ તેમણે એક સરખી ખટપટ કરવા માંડી હતી. કાયદા-નો અભ્યાસ ને ઇંગ્રેજી માટે ખાસ મહેનત, એ તેમની બેવડી ખટ-પટ ચાલુ હતી. ૧૮૮૫ ની આખરે 'જ્યુરિસ્પ્રુડન્સ'માં પાસ થયા પછી ગોપાળરાવને લાઇફ મેંબરોમાંના કેટલાકોએ, 'આગળ તમે શું કરશો ? અમારી સોસાઇટીમાંજ સામેલ કેમ થતા નથી ?' એવી રીતે ઉપર ઉપરથી તજ-વીજ કરવા માંડી. આ મંડળીનું લક્ષ બનતી તજવીજે જુવાન ને હોંશિયાર માણસોને પોતાની સોસાઇટીમાં સામેલ કરવાનું હતું. કૉલેજમાં નવા વર્ગો વધારી તેને પૂર્ણ કૉલેજ કરવાનું મંડળીના મનમાં હતું; પરંતુ તે માટે પોતાનાં થયેલાં માણસોની જરૂર હતી. ગોપાળરાવ જેવા ઉછરતા, ઉત્સાહી ને તેજસ્વી યુવાન ગૃહસ્થને પોતાનામાં સામેલ કરી શકાય તો તજવીજ કરી જોવી, એમ એ મંડળીને લાગતાં તે પ્રમાણે તેમણે ધીમે ધીમે દાણો દાબવાનો પ્રયત્ન ચલાવ્યો હતો.

ટિળક–આગરકરની મંડળીમાં તેમની સાથે બેસવું એ ઘણું મોટું માન છે, તે પો-તાને આપવાનું એ મંડળીના મેંબરોના મનમાં આવશે, એવો ગોપાળરાવને ખ્યાલ પણ નહોતો. એલ્. એલ્. બી. થવું, ઇંગ્રેજી ઉત્તમ બોલવાની ને લખવાની ટેવ પાડવી, ને પોતાનું નામ કાઢવું, એટલો જ વિચાર તેમના મનોરાજ્યમાં હમણાં તો મહાલતો હતો. મંડળીમાંના કેટલાકોએ કરેલી ઉપરની તજવીજથી એક નવાજ વિચાર–મહેમાને તેમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૮૮૬ ની શરૂઆતમાં આ મહેમાન કાંઇ બહુ ફાવી ન શક્યો, તોપણ તે તેમના મનમહેલમાં દાખલ થઇ શક્યો હતો. ટિળકના કહેણથી આ મહેમાનને બેવડું બળ મળ્યું. તેમ છતાં હજી સુધી ગોપાળરાવના મનમાં એ મહેમાન માટે બહુ લાગણી થઇ નહોતી. સન ૧૮૮૬ માં ગોપાળરાવનો ને આગરકરનો સહવાસ ઘણો વધ્યો. વિવિધ વિષય વિશે, જીવનના કાર્યભાગ વિશે, જન્મસાર્થક્ય વિશે, ભારતીઓના સાંપ્રતના કર્તવ્ય વિશેઃ વગેરે જુદા જુદા પ્રશ્નો સંબંધી ગોખલે ને આગરકરને અનેક પ્રસંગે વાતચીત થવા લાગી, તેના પરિણામે આગરકરના અન્તઃકરણની છાપ ગોખલેના અન્તઃકરણ ઉપર વધારે પડવા લાગી. આગરકરના અન્તઃકરણની સરળતા, નિરપેક્ષતા, અને સાધુતા ગોપાળરાવના સમાન-ધર્મ હૃદય ઉપર પ્રતિબિંબિત થયા વિના રહી નહિ; ને તેમના વિશેની ગોખલેની પૂજ્ય-બુદ્ધિ દરેક પ્રસંગે વધ્યા વિના પણ રહી નહિ. જ્યારે જ્યારે ગોખલે મુંબઈ જતા ત્યારે

ત્યારે તેમનું પટવર્ધન સાથે આ વિશે બોલવું થતું. ડે. એ. સોસાઇટીના લાઇફ મેંબર થવાનો પોતાનો વિચાર થાય છે, એમ ગોપાળરાવ તેમને કહેતા. જેમ જેમ આગરકરનો સહવાસ વધતો ગયો તેમ તેમ આ વિચાર દૃઢ થતો ગયો, એમ પટવર્ધન કહે છે. એટલું જ નહિ, પણ આગરકરે તેમનું મન તે તરફ વાળ્યું, એમ ગોપાળરાવ પટવર્ધનને કહેતા. છેવટે તેમણે એ વિચાર કાયમ કર્યો ને ૧૮૮૬ના અંતમાં તેઓ ડે. એ. સોસાઇટીમાં જોડાયા.

આ મંડળીમાં સામેલ થતાં પહેલાં તેમના મનમાં જે વિચારોની ગડમથલ થતી હતી તેમાં મુખ્ય કહીએ તો, 'તેમ કરવાથી મોટાભાઇના ઉપકારનો બદલો વાળવાનું પોતાનાથી ન બને,' એ હતો. સન ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૪ આખર સુધી ગોપાળરાવના વિદ્યાભ્યાસનો બધો ભાર તેમના મોટાભાઇ ઉપર પડયો હતો, ને તેમણે બન્ધુપ્રેમને લીધે આનંદથી તે ઉપાડયો હતો. હવે કાયદાનો અભ્યાસ કરીને એલ્. એલ્. બી. થવું, પૈસા મેળવવા ને મોટાભાઇનું દેવું વાળી આપવું, તેમને સહાયક થવું, એવું ગોપાળરાવના મનમાં હતું. આ વિચારથી જ શિક્ષકની નોકરી સ્વીકાર્યા પછી પોતાના ખર્ચ માટે ૧૫–૨૦ રૂપીઆ રાખીને બાકીના બધા મોટાભાઇને મોકલી આપતા હતા. ગોપાળરાવ પૈસા કમાય, તેમજ સત્તા, અધિકાર ને હોદ્દાવડે જનસમાજમાં તથા સરકારમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવે એવી અપેક્ષા તેમના મોટાભાઈની હોય એ સાહજિક છે. તેમની ઇચ્છા 'ગોપાળરાવે ડે. એ. સોસાઇટીમાં દાખલ ન થવું' એવી હોય તો તેમનો દોષ ગણાય નહિ. સોસાઇટીના જીંદગીપર્યંતના સભાસદ થઇને શિક્ષણના પ્રસારદ્વારા લોકસેવા કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ગોપાળરાવની પણ મૂળની નહોતી; તેમજ ટિળક–આગરકરના સહવાસથી તે જન્મ પામ્યા પછી મોટાભાઈની નિરાશા થશે એ વિચાર તેમને બાધક થયેલો હોવો જોઇએ. તેમણે પોતાના મનથી તેમ કરવાનો નિશ્ચય કર્યા પછી પણ મોટાભાઇની સંમતિ ને પરવાનગી મેળવવાની ખટપટ તેમને કરવી પડી. કોલ્હાપુરમાંના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ને વજનદાર ગૃહસ્થો માર્ફત એ મંજુરી મેળવી આપવાની વ્યવસ્થા સોસાઇટીના મેંબરોએ પણ કરી. આથી છેવટે મોટાભાઇએ 'મારી હરકત નથી' એમ ગોપાળરાવને જણાવ્યું; અને તેથી ગોપાળરાવના મનને સંતોષ થયો. ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલની મંડળીમાં સામેલ થઇને પણ પોતાની નામના કરવાનું કઠણ નથી; ટિળક–આગરકરની કીર્તિ મળી છે તેવી પોતાને પણ મેળવવામાં અડચણ નહિ આવે, આ વિચાર પણ ગોપાળરાવના મનમાં તે વખતે આવ્યો હશેજ. બી. એ. માં પાસ થયા પછી જે મહત્ત્વાકાંક્ષા તેમનામાં ઉદ્‌ભવ્યાની હકીકત પાછળ આવી ગઇ છે તે પણ એક રીતે ડે. એ. સોસાઈટીમાં સામેલ થવાથી પૂર્ણ કરી શકાય તેમ હતું. વળી ટિળક–આગરકરની સાથે ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલના ચાલકોમાં પોતે સામેલ થઈ શકે એ પણ મોટું માન છે, એમ તેમને તે વખતે લાગ્યું હશે. કેમકે તેમને પોતાની યોગ્યતા વિશે હદથી જ્યાદે અભિમાન નહોતું, કે પોતાની હોંશિયારીની ગમે તેવી ભારે કલ્પના તેમણે બાંધી નહોતી તેમને ગર્વ–અહંતાની ખબર જ નહોતી. હાથમાં લીધેલું કામ ચોકસ રીતે કરીશ, શિક્ષણના કામમાં મહેનત કરીને યોગ્યતા મેળવીશ, એવી ધમક–દૃઢતા ગોપાળરાવનામાં હતા, એ ખરૂં; અને એ ધમકના મૂળમાં જીવતોડ શ્રમ કરવાની શક્તિ ને વટે

એ બે બાબતો હતી. પણ આ ધમક જુદી; ને આપણે ગમે તે કરીશું—આ મોટી મંડળીમાં શું છે ? પોતે તેમનાથી વધારે હોંશિયાર, વધારે લાયક, વધારે કર્તબગાર, એવી સમજથી બીજાને તુચ્છ લેખનારી અહંતા જુદી. અર્થાત્ ગોપાળરાવનામાં ધમક હતી, પણ ખોટો અહંભાવ નહોતો તે હમણાં નહોતો તેમ આગળ પણ આવ્યો નથી, એ તેમના સ્વભાવનું અદ્વિતીયપણું છે.

ગોપાળરાવ ડે. એ. સોસાઇટીના લાઇફ મેંબર થયા પણ આટલી એક બીનાથી તેમના આયુષ્યક્રમમાં કેટલો બધો ફરક પડી ગયો ! નદીનો ચાલતો પ્રવાહ તદ્દન બદલીને તેને ઉલટીજ દિશામાં વહેવરાવવો એ જેમ વિક્ષલણ છે તેમજ આ છે. જીવનમાં કેટલાક સમય એવા આવે છે કે, તે સમયે ભરેલું એક પગલું આખી જીવનયાત્રાનો ક્રમ ને સ્વરૂપ ઠરાવવાને કારણરૂપ થાય છે. આ પગલાથી કેટલાકને પોતાની જ શોધ થાય છે; અને તેમનું આલોકનું વાસ્તવ્ય પૂર્ણકામ થાય છે. તેમને પંડની—જાતની ઓળખાણ થાય છે, અને તેમના હાથે આત્મસ્વભાવને વિસંગત એવું કાંઇ કાર્ય ન થતાં, આ શરીર છોડતાં 'અહીંનું કામ પૂર્ણ થયું, કરવાનું કાંઈ રહ્યું નથી,' એવો તેમને સંતોષ રહે છે. એથી ઉલટું કેટલાકની આ જ પગલાંથી દિશાભૂલ થાય છે, અને આખી જીંદગી સુધી તે વાટ ભુલીને જન્મકાય ખોળતા ભટક્યા કરે છે. તેમને પોતાનું સત્ત્વ મરતાં સુધી પણ જણાતું નથી; અને 'દિશા ભૂલ્યો' એમ તેમનું મન તેમને હમેશાં ખાધા કરે છે ! ગોપાળરાવના સંબંધમાં—હવે તેમની આ લોકની યાત્રા પુરી થયા પછી—વગર સંકોચે કહી શકાય છે કે, તેમણે આ વખતે ભરેલું પગલું બરોબર પડયું. સોસાઇટીમાં સામેલ થવાનો નિશ્ચય સર્વાંશે યોગ્ય હતો. 'આ વખતે હું જે પગલું ભરૂં છું તેથી ચિરસ્થાયી લાભ પ્રાપ્ત થશે,' એવી આંધળી કલ્પના પણ તેમણે કરી નહિ હોય ! ટિળક—આગરકરના સહવાસથી, વિશેષે કરીને આગરકરની સ્ફૂર્તિને લીધે ને ચારિત્ર્યપ્રભાવને લીધે, તેમના મનને ઘેરી લીધું, ને તે સમયની અન્તઃપ્રેરણાથી તેઓ સોસાઈટીમાં પ્રવિષ્ટ થયા, એટલું જ. પોતાની હોંશિયારી કેટલી, સામર્થ્ય કેટલું, બીજે રસ્તે લાગવાથી પોતાને શું મળશે, વગેરે અનેક પ્રશ્નો ને પ્રતિપ્રશ્નોનું તથા સંભવાસંભવનું બરાબર વિવેચન કરીને, સાધક બાધક બાબતોનું એક પછી એક તોલ કરીને, ભવિષ્યના નકશા ને પાછલા ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરીને, 'આ જ આપણને ફાયદાકારક' એમ નિશ્ચય કર્યા પછી ગોપાળરાવે આ માર્ગ સ્વીકાર્યો નહોતો, એટલું તો ચોકસ. છેવટે આ જ માર્ગે પોતાના હાથે મહાન્ કાર્ય થવું શકય છે, બીજા કોઇ માર્ગે નથી, એવી ખાત્રી થયા પછી તેઓ એ મંડળીમાં દાખલ થયા નહોતા; કે વિદ્યાદાનનું મહત્ત્વ ને પાવિત્ર્ય મનમાં ઠસવાથી શિક્ષણનો પ્રસાર કરવો એ જ આ સમયે અમૂલ્ય દેશસેવા થશે, એવા વિચારથી પણ તેઓ એ મંડળીમાં જોડાયા નહોતા. ટિળક—આગરકર વિશેનો આદર, આગરકર વિશેની વધતી જતી પૂજ્યબુદ્ધિ, ને મંડળીનો આગ્રહ, આ ત્રણ બાબતોએ તેમના મન ઉપર દબાણ કર્યું, અને તે સમયની પ્રશસ્ય પ્રવૃત્તિની ધૂનમાં તેમણે મંડળીને હા પાડી, એટલુંજ ! પણ તેટલાથી તેમના બાહ્યચરિત્રમાં ને આંતરવિકાસમાં કેટલું બધું પરિવર્તન થઇ ગયું. કાયદાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખી તેઓ એલ્. એલ્. બી. થઇ ઉત્તમ વકીલ કે આગળ બેરીસ્ટર પણ થયા હોત, તેથી શું ? કદાચ સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા પાસ કરી

આવ્યા હોત તોય શું? સર કૃષ્ણ ગુપ્તની પેઠે હિંદુસ્તાનના સ્ટેટ સેક્રેટરીના પ્રધાનમંડળમાંના એક સભાસદ થયા હોત, તેથી વધારે શું થાત? પણ તેથી તેમને છેવટ સુધીનું 'જીવનકર્તવ્ય' પ્રાપ્ત થયું ગણાત નહિ. માળામાંથી બચ્ચાં ચોરાઇ ગયા પછી વિમૂઢ થયેલી પક્ષિણીની પેઠે તેઓ આ જગતમાં ફરતા રહ્યા હોત. પણ 'પંડની ઓળખાણ' ને 'પોતાના ગામ'ની 'કાયમી જોડ' તેમને મળી નહોત!

લક્ષ્મીનો મોહ ઉતરવા લાગ્યો.

ગોપાળરાવ ડે. એ. સોસાઇટીમાં સામેલ થયા ત્યારે તેમને પોતે કરે છે તે જ સર્વ રીતે ઉત્તમ છે, એમ લાગતું કે નહિ, કોણ જાણે. પોતે સ્વીકારેલા માર્ગથી પોતાની રહેણીકરણીમાં ફેર પડશે, ને પોતાને ગરીબીમાંજ જીંદગી ગુજારવી પડશે, એ વિચાર તેમની નજર સામે વિશેષે કરીને હતો, અને આગરકરનો નમુનો સમક્ષ નહોત, તેમની ઉશ્કેરણી નહોત, તો આ વિચારના પ્રાબલ્યની સરસાઇ થઇ ન હોત એમ કાંઈ કહેવાશે નહિ. લાઈફ મેંબર થવાનો વિચાર તેમના મનમાં આવ્યો, કેટલેક અંશે તે પસંદ થયો, ત્યારે તે સંબંધી મુંબઇમાં કેટલાક સરખે સરખા મિત્રોમાં વાત થતાં ગોપાળરાવ એક વાક્ય બોલેલા તે પટવર્ધનને હજી યાદ છે તે એ કે "you will drive in carriages, while I shall walk on foot. તમે બગીમાં રોફ મારશો તો હું પગે જ ચાલતો રહીશ." એ મિત્રો વકીલ વગેરે થઇને ખૂબ પૈસા મેળવશે, અને આપણને તે બધા ઉપર પાણી મૂકવું પડશે, એ જ આ વાક્યનો ધ્વનિતાર્થ છે. લાઇફ મેંબર–આજન્મ સભાસદ–થતી વખતે ગોપાળરાવની એક આંખ છોડવા પડવાના પૈસાના માર્ગ તરફ લાગી હતી; ને બીજી આગરકરની મૂર્તિ તરફ ને આગ્રહ કરનારા ટિળક વગેરે ગૃહસ્થો તરફ હતી. છેવટે બીજી આંખે પહેલીને પણ પોતાની તરફ ખેંચી, ને ગોખલે ન્યૂ ઈંગ્લીશ સ્કૂલના ચાલક થયા; પણ તે ભવિષ્યનું સ્વપ્ન પ્રથમ જોઇને નહિ. કંઇક અંશે કાલમાહાત્મ્યથી, કંઇક અંશે તત્કાલ સ્ફૂર્તિથી, ને કંઇક અંશે પૂજ્ય માણસોના કહેણથી. આ કેવો સુયોગ! કેવું મહદ્‌ભાગ્ય!

ગોપાળરાવના સાર્વજનિક ચરિત્રનો અહીં આરંભ થાય છે. અહીં સુધીની તેમની દિનચર્યા ઉપર સ્વ–પરતાની છાપ હતી. તેઓ જે કાંઇ કરતા, જે કાંઇ વાંચતા, જે લખતા, જે બોલતા, તેનો ઉગમ સ્વ. પોતા વિશેની આકાંક્ષામાંથી થતો. હવેથી વિશ્વપરતાની છાપ તેમની દિનચર્યા ઉપર થોડે થોડે પડવાની શરૂઆત થઇ. તેમના લૈકિક વ્યવહારનું પ્રેરક કેન્દ્ર આજ સુધી 'સ્વ' હતું, તે હવે 'સ્વ'સ્થાનથી ખસવા લાગ્યું. તેમને ખરો ઉપનયન સંસ્કાર અત્યારે જ થયો. આધ્યાત્મિક જનોઈ અપાઇ, એમ કહેવાય, અથવા ઉપનયનની તૈયારી થઇ, તેમનો બીજો જન્મ થયો. તેમને આજ સુધી–કદાચ પછી બે ત્રણ વર્ષ સુધી પણ–પૈસાની જે ભારે કિંમત લાગતી તેનું મહત્ત્વ ઉત્તરોત્તર કમી થવા લાગ્યું, તે સહેલાઇથી તેમના હૃદયથી છુટવા લાગ્યું. જેમ જેમ તે છુટવા લાગ્યું, તેમ તેમ તે જાણી જોઇને તેમની પાસે આવવા લાગ્યા!

આ વખતે ઇંગ્રેજી માટેની તેમની મહેનત સતત ચાલુ જ હતી, એ પાછળ કહી

ગયા છીએ. આ જ અરસામાં ગોપાળરાવે 'અંકગણિત' લખવાની શરૂઆત કરી. ૧૮૮૬ ની આખર ને ૧૮૮૭ ની શરૂઆતમાં તેઓ 'અંકગણિત' લખતા હતા. તે પુરૂં થયા પછી તેમણે ટિળકને બતાવ્યું. ટિળકે તે પસંદ કરીને 'છપાવો' એમ કહેવાથી તેમણે તેની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પાડી. ઇંગ્રેજી અંકગણિત સર્વાંશે તેમણે જ લખેલું હોઇ તેનું સર્વ શ્રેય તેમને જ ઘટે છે, તેમાં બીજા કોઇનો હિસ્સો નથી. તેમનું આ ગણિત એટલું લોકપ્રિય થયું કે થોડીજ મુદતમાં તેની નવી આવૃત્તિ થઇ. એટલુંજ નહિ, પણ આગળ તે 'મેકમીલન કંપની' એ છાપવા રાખ્યું, ને તેનો પ્રચાર આખા હિંદુસ્તાનમાં તથા બીજા દેશોમાં થયો, ને તેનું ઉત્પન્ન ગોખલેને વર્ષાસન જેવું મળવા લાગ્યું.

ગોપાળરાવનાં બે લગ્ન.

ગોપાળરાવના લૌકિક કે સાર્વજનિક ચરિત્રની શરૂઆત કરતાં પહેલાં તેમની એક ખાનગી બીનાનો ઉલ્લેખ કરી દેવાનું ઠીક લાગે છે. ગોપાળરાવનું પહેલું લગ્ન તેમની મરજી વિરૂદ્ધ થયું હતું. ૧૮૭૯ માં જ તેમના કાકા અંતાજીપંતે કૃષ્ણરાવને એ બાબત લખ્યું હતું; પરંતુ તે વખતે કૃષ્ણરાવે 'તે હજી ભણે છે, તેની એકાદ પરીક્ષા થઈ ગયા પછી જોઇશું' એમ લખી લંબાવ્યું હતું. દરમિયાન કૃષ્ણરાવ મરણ પામ્યા, એટલે વડિલનો કારભાર અંતાજીપંતનેજ મળ્યો. તેમણે ૧૮૮૦ માં ગોપાળરાવનાં લગ્ન કરી નાખ્યાં! તદન નિરૂપાયે ગોપાળરાવને આ લગ્ન કરવું પડયું. 'વડિલનો અનાદર ન કરવો,' એ વૃત્તિને લીધેજ તેઓ ચતુર્ભુજ થયા! પાછળથી આ લગ્ન તેમના મનને બહુ જાચતું હતું; અને આ બાબતમાં તેમનું મન એટલું ખાટું થયું હતું કે આ લગ્નની કે સ્ત્રીની કોઇ વાત કાઢતું તો તે તેમને ગોઠતું નહિ. આ સ્ત્રી પ્રથમથીજ પાંડુરોગી હતી, એમ કહે છે. તે નજર આગળ પણ ન જોઈએ એમ તેમને થયું હતું. બીજી બાબતમાં બહુ કોમળ મનના ગોપાળરાવ આ વિષયમાં અત્યંત હઠીલા થયા હતા! આ સ્ત્રી વિશે એક વખત જે તુચ્છકાર તેમને થયો તે કદી ગયો નહિ. ગોપાળરાવના સારા ગુણો જેટલા દૃઢ હતા તેટલાજ તેમના દુરાગ્રહ કઠણ હતા. એક વખત તેમના મનમાં બંધાયેલી હઠ કાઢવી બહુ દુષ્કર થઇ પડતી. તેમાં પણ મોટપણના દુરાગ્રહ એક કાળે વિચારથી બદલાવા શક્ય હોય, પરંતુ નાનપણના બંધાયેલા ગ્રહ ફરવા લગભગ અશક્ય જ! આ સ્ત્રી ઉપર તેમને પ્રીતિ નહોતી, એટલુંજ નહિ પણ તેનું નામ પણ તેમને ગમતું નહિ!

નાનપણમાં લગ્ન કરનારાં માબાપોનાં હાથે કેટલા બધા દીકરા-દીકરીની જીંદગીને આ પ્રમાણે નુકસાન થતું હશે! જે કાર્ય મોટપણે પોતાની મેળે કરવાનું તે માબાપો પોતાને માથે લઇને પુષ્કળ વખત પોતાનાં સંતાનોના સંસારને-અને તેટલા જ માટે જીંદગીને-ધૂળધાણી કરી નાખે છે. ગોપાળરાવની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ થયેલા આ લગ્ન વિશેની લાગણી બદલવામાં સાવિત્રીબાઇના ગુણની મદદ ભવિષ્યે ભાગ્યેજ મળી હોત! મરજી વિરૂદ્ધ સ્ત્રી ગળે વળગાડેલી, ને તે વળી રોગી! આ લગ્નસંબંધ સર્વ રીતેજ તેમને દુઃસહ થયો હતો. તેમના સ્વભાવમાં ચીડીઆપણાનાં મૂળ મજબૂત થવામાં લગ્નની આ નાજુક બીના પણ ઘણે અંશે કારણરૂપ થયેલી હોવી જોઇએ. બીજા છોકરાઓએ વગર સમજે કરેલી ઠઠ્ઠા-મશ્કરીનું પરિણામ આવી સ્થિતિમાં અત્યંત વિપરીત થતું અસંભવિત નથી.

ગમે તેમ હોય; ૧૮૮૬ ની સાલ સુધી ગોપાળરાવને લગ્નસુખ બીલકુલ મળ્યું નહોતું. આ સ્થિતિ તેમનાં ભાભી ગોવિંદરાવની સ્ત્રીથી સ્ત્રીસ્વભાવાનુસાર સહેવાઇ નહિ. ગોપાળરાવ હમેશાં કાંઇને કાંઇ ઉદ્યોગમાં ગૂંથાએલા હોયજ, તેથી તેમને તે સ્થિતિનું બહુ લાગ્યા જેવું જણાયું નથી, પરંતુ તેમનાં ભાભીને ને પછી મોટાભાઇને આ સ્થિતિ જણાતાં તેઓ બહુ દુઃખી થવા લાગ્યાં. તેમને શું? તે જુના વિચારનાં-લૌકિક દૃષ્ટિથી જોનારાં! તેમને ગોપાળરાવનો સંસારવ્યવહાર એકદમ કેમ પસંદ પડે? ગોપાળરાવને વૈવાહિક સુખ મળે તે માટે તેમણે બનતી ખટપટ કરી જોઇ. પ્રથમના લગ્નથી તેમ થવું તદન અશક્ય લાગ્યું, એટલે તેમણે ગોપાળરાવને બીજું લગ્ન કરવાનો આગ્રહ કરવા માંડયો. ગોપાળરાવના મનમાં તેમ કરવાનું નહોતું, પણ પ્રથમની સ્ત્રી સારી થઇને સંસાર ચલાવતી નહિ થાય એવો ડૉકટરે ચોખ્ખો અભિપ્રાય આપવાથી, અને પોતાના માટે આટલી કાળજી તથા ચિંતા કરનારી ભાભીનું મન દુઃખવવું એ જીવ ઉપર આવવાથી ગોપાળરાવ બીજી વાર લગ્ન કરવા કબૂલ થયા, ને તેમનાં બીજીવારનાં લગ્ન ૧૮૮૭ ના મે મહિનામાં થયાં. કન્યા નાની જ હતી.

સામાજિક કે બીજા કોઇ પણ સવાલ સંબંધી તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી ગોપાળરાવે આજ સુધી વિચાર કર્યો નહોતો, ને તે વિચારથી તૈયાર થયેલી સ્વતંત્ર ભાવના હજી તેમના મનમાં બંધાઇ નહોતી, એ આ બીજીવારના લગ્નના બનાવ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. સાર્વજનિક અજ્ઞાનની ગાઢતાને લીધે થતી રાષ્ટ્રીય હાનિ પ્રતીત થઇ તે દૂર કરવાની લાગણી થવાના દિવસ જેમ હજી આવવાના હતા, રાજકીય હકના અભાવને વિષમતાને લીધે રાષ્ટ્રની વૃદ્ધિ ધીમી ને જોર નરમ થવાથી રાષ્ટ્રની એકંદરે થનારી પાછી પાની હૃદયમાં કોતરાઇ ને તે અટકાવવા માટે આખું જીવન રાષ્ટ્રીય કાર્યને અર્પણ કરવું, એવી સ્ફૂર્તિ આવવાનો પણ ગોપાળરાવનો દિવસ હજી ઉગ્યો નહોતો. તે જ પ્રમાણે વ્યક્તિની અપૂર્ણ વૃદ્ધિને આડી આવનારી સામાજિક રૂઢિ ને સમાજરચના બદલીને સમાજમાંના નિકૃષ્ટ વર્ગને-તેમાંજ સ્ત્રીવર્ગનો સામાન્યતઃ સમાસ થાય છે-ટેકો દઇ ઉંચે લાવવાની, ને દાક્ષિણ્ય તથા સમતા ઉપર સમાજની પુનર્ઘટના કરવાની આવશ્યકતા પણ સમજાવવાનો, કે પોતાના આચરણની દિશા ઠરાવવાનો સમય તેમના જીવનમાં હજી આવવાનો હતો. 'જગતના ચાલતા ચીલે ચાલવું,' તેના કરતાં વધારે ઉંડાં પાણીમાં ઉતરવા તેમની મનોદેવતા હજી શીખી નહોતી. ડે. એ. સોસાઇટીમાં સામેલ થવાની બાબત થોડે અંશે 'જગતના ચાલતા ચીલા'થી જુદી હતી; અને ત્યારથીજ ગોપાળરાવના અનન્યસાધારણ જીવનચરિત્રનો આરંભ થયો.

—xx—

પ્રકરણ ૫ મું.

કર્તવ્યપ્રદેશમાં આગળ પગલાં–સેવાની શરૂઆત.

લાઇફ મેમ્બર થયા પછીનાં પાંચ વર્ષો.

ગોપાળરાવ સોસાઇટીના લાઇફ મેમ્બર થયા ત્યારે ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલમાં વધારો થઇ ફર્ગ્યુસન કૉલેજની સ્થાપના થઇ હતી. પ્રથમ ફક્ત પી. ઈ. ના વર્ગનીજ પરવાનગી મળી હતી. ૧૮૮૭માં ગોપાળરાવને પી. ઇ. માં ઇંગ્લીશ શિખવવાનું સોંપાયું. તેમણે ૧૮૮૫ થી ઇંગ્રેજી પાછળ જે મહેનત કરી હતી તે ઉપરથી કૉલેજમાં પ્રોફેસર થવાની–શિખવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા તેમને ઉદ્‌ભવી. તેમને તે વર્ષમાં સધીકૃત "નેલસનનું ચરિત્ર" શિખવવાનું આવ્યું આ પુસ્તક આ દેશના છોકરાઓને શિખવવું અઘરૂં છે. તેમાં દર્યાઇ રહેણાકના ને નૌકાનયનાદિ સંબંધના શબ્દો અને પ્રસંગો ઘણા; અને આ દેશના છોકરાઓને સમુદ્ર જોવાના પ્રસંગ થોડા–બીલકુલ નહિ કહીએ તો પણ ચાલે. તેથી સમુદ્ર ને ગલબત, વાદળાં ને વહાણ, નાખુદા ને ખલાશી, વિશેનાં વર્ણનો દેશની અંદરના ભાગમાં વસનારા છોકરાઓને સમજાવવાનું બહુ કઠણ પડે છે. પણ ગોપાળરાવ ડગમગ્યા નહિ. મહેનત કરવાની તેમને ટેવ હતી, ને હાથમાં લીધેલું કામ ચોકસાઇથી કરવાની તેમની પ્રતિજ્ઞા જ હતી. તે પ્રમાણે તેમણે એ પુસ્તક શિખવવાના કામમાં પણ કર્યું. પુસ્તકમાંની હકીકત બરાબર શિખવી શકાય તે માટે તેઓ વખતો વખત મુંબઇમાં જઇ ત્યાંની ગોદીમાંનાં વહાણોના જુદા જુદા ભાગો જોઇ તેની માહિતી મેળવી આવતા.

આ પ્રમાણે વાસુદેવરાવ કેળકરની સાથે ગોપાળરાવ ગોખલેની ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં ઇંગ્રેજીના પ્રોફેસરની જગાએ નિમણુક થઈ. આ બન્નેના હાથ નીચે ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ હાલ ઘણા હયાત છે. તેમના કહેવા ઉપરથી જણાય છે કે કેળકરના જેવી શિક્ષણપદ્ધતિ ગોખલેની નહોતી. ગોપાળરાવ બોલે કડકડાટ ને ઝપાટાબંધ–જાણે 'પંજાબમેલ' છૂટયો! પણ કેળકરની સહૃદયતા ને ધાર્મિકતા ગોખલેના શિક્ષણમાં પ્રથમનાં ચાર પાંચ વર્ષ તો નહોતી જ. કેળકરના એકાદા શબ્દ કે વાક્યવડે જે મઝા થતી તે ગોપાળરાવના દસ મિનિટના ભાષણથી પણ થતી નહિ, એમ કહે છે. સાહજિક છે. મૂળ બન્નેના સ્વભાવમાં જ અંતર હતું, ને વળી ગોખલે કેળકરના પ્રમાણમાં નવા–શિખાઉ હતા.

માધવરાવ રાનડે-ની પહેલી મુલાકાત.

સ્કૂલનું ને કૉલેજનું કામ પરવારીને, ઇંગ્રેજી ઉપર ખાનગી મહેનત કરવા છતાં પણ ગોપાળરાવના સામર્થ્યને જોઇતું કામ પહોંચતું નહિ. તે એક પળ પણ નકામી જવા દેતા નહિ. રજાનો એક કલાક પણ ફોગટ જવા ન દેતા. તે વખત માટે કાંઇ કામ માગી લેતા, ને કદાચ કાંઈ કામ ન હોય તો લાઇબ્રેરીમાં જઈ તેની વ્યવસ્થા કરવા લાગતા. ગપાષ્ટક મારવાં કે શિક્ષકોની રૂમમાં જઈ લંબી ખેંચવાનું તેમને કદી પસંદ

નહોતું. ગોખલેની કાર્યશક્તિને વધારે કામ જોઇતું હતું તે તેમને જલદી જ મળી આવ્યું. સન ૧૮૭૦ થી ૧૯૦૦ સુધીની મહારાષ્ટ્રની ઘણુ ભાગે સામાજિક, રાજકીય, ઔદ્યોગિક વગેરે હીલચાલનું ઉગમસ્થાન એકજ સ્થળે હતું. સુતેલા દેશને જગાડવો ને તેના ગતવૈભવને શોભે તેવું કામ તેના હાથે થવા જેટલું સામર્થ્ય તેને પ્રાપ્ત થાય, તે માટે અહર્નિશ પ્રયત્ન કરનારો એક પુરુષ તે વખતે હતો. ક્યાં શું ચાલ્યું છે, શું ચાલવા જેવું છે, શું છે ને શું જોઇએ છે, આપણા લોકોનું બાકી રહેલું સામર્થ્ય કેટલું છે, તે વધારવાનો ઉપાય કયો છે, ચાંપ ક્યાં લાગે છે, તેમાંથી છુટવા માટે કેવા પ્રયત્ન થવા જોઇએ, કયા કામ માટે કયાં માણસ યોગ્ય છે, કોની પાસે કયું કામ કરાવી લેવું, સુતેલો દેશ જાગૃત થાય એટલે તેના છિન્નભિન્ન થઇ પડતા સામર્થ્યને કબજે રાખી કયા રસ્તે વાળવું, આપણે કોણ છીએ, ક્યાં છીએ, આપણે થવું છે શું, જવું છે કયાં, અને આજનો વખત કેવો છે, વગેરે અનેક પ્રશ્નોનું અનેક રીતે પર્યાલોચન કરી કાલદેશવર્તમાનની તુલના કરી, દેશમાંની સર્વ ખટપટનું, હીલચાલનું, ઉદ્યોગનું, સંસ્થાનું ને મંડળોનું ધોરણ યોગ્ય દિશાએ વાળવું, અને બંદરમાંથી ઉપડેલા આપણા દેશના વહાણને દરીઆની કે વંટોળાઆની મરજી પ્રમાણે વહેવા ન દેતાં તેને ધીમે ધીમે કિનારે પહોંચાડવું, એ અત્યંત મુસ્કેલ પરંતુ તેટલુંજ અવસ્યનું કામ પોતાનું-પૂર્વજોનું દેવું-ઇશ્વરનું દેણું-સમજી અન્તઃકરણપૂર્વક નિખાલસપણે કરનારી એક વિભૂતિ દેશના સુભાગ્યે મહારાષ્ટ્રમાં જન્મી હતી. રાવસાહેબ રાનડેની સોબતમાં રહેવાનું, તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કરવાનું, તેમના શિષ્ય તરિકે તેમના ચરણમાં રહી શિખવાનું, જેમનું ભાગ્ય હોય તે ધન્ય! આવા ધન્યમાંના ધન્ય ગોખલે જલદી જ થવાના હતા.

આગરકર ને ગોખલેનો સહવાસ ને સ્નેહ ઉત્તરોત્તર દૃઢ થતો ગયો. આગરકરે ગોખલેના કેટલાક વિશેષ ગુણ જાણી લીધા હતા. તેમનો ઉત્સાહ, કામ કરવાની હોંશ, ઉમેદ, ઉચ્ચ મનોવૃત્તિથી પ્રેરિત થવાનો તેમના હૃદયનો ધર્મ, તેમની હિંમત ને ગુરૂજન વિશે આદર, એ તેમના ગુણ રાવસાહેબ રાનડેને જણાય તો તેમની ઉત્તમ કદર થાય, ને તેમના સહવાસથી ગોખલેની ઉપયુક્તતા બહુ વધે, તથા તેમના હાથે સારી કામગિરી થાય, એમ આગરકરને લાગ્યું. તેમણે એક વખતે રાવસાહેબ સાથે વાતમાં ને વાતમાં ગોખલે વિશે વાત કરી. તરુણ ઉછરતા માણસોને સાર્વજનિક કામમાં ઉપયોગમાં લેવા, ને તેમનામાં હોય તેટલું કર્તૃત્વ દેશના કામમાં વપરાવવું, એ રાવસાહેબની ખુબી-કળા હતી. તેમણે આગરકરે કહેલું નામ ધ્યાનમાં રાખ્યું ને પોતાના મિત્ર (હાલ પરલોકવાસી) આબા સાહેબ સાઠેને ગોખલેને મળવાનું કહ્યું. આબા સાહેબનો ને ગોખલેનો મરતા સુધી અકૃત્રિમ પ્રેમ હતો. આગરકર ને ગોખલે આ વખતે શનવારપેંઠમાં તાંબેના વાડામાં ભાડે રહેતા હતા. કામ કરવાનું એક સંસ્થામાં ને બેસવા ઉઠવાનું પણ એક વાડામાં એ રીતે બન્નેનું સાહચર્ય હતું. આ એક જ વાત શરૂઆતમાં આગરકર ને ગોખલેએ બેનું રહસ્ય કેટલું હતું તેની સાક્ષી પુરે છે. આબા સાહેબ ગોખલેને રાનડે પાસે તેડી ગયા; અને પોતપોતાના પ્રમાણમાં અલૌકિક એ બેઉ પુરુષની-આ અલૌકિક ગુરૂની ને આ અલૌકિક શિષ્યની-તેમણે મુલાકાત કરાવી.

આ પહેલી મુલાકાત વખતે થયેલી વાતચીત અને ગુરૂની શિષ્ય ઉપર ને શિષ્યની ગુરૂ ઉપર પડેલી છાપ જો આજ જગતને જણાવી શકાત તો કેવી મઝા પડત! આખી રાત આંખો મીંચીને પડી રહેલા સૂર્યકમળની ને તેને વહાલથી જગાડનારા રવિકરની એ મુલાકાત કેટલી હૃદયંગમ થઈ હશે! જગતમાં આવું ક્વચિત જ બને છે! અન્યથા–બીજે વખતે બંધ રહેનારાં હૃદયનાં કબાટ પોતાના સમાનધર્મના સ્પર્શવડે ખુલ્લાં કરનાર પરસ્પર સાપેક્ષ જીવોની મુલાકાત એટલે એકમેકની સાર્થકતા! આ જગતમાંનાં ઘણાંખરાં માણસો પોતાના સમાનધર્મી જોડીદારને શોધવા સંસારની અફાટ અટવીમાં, વસન્તઋતુની ઉષ્ણ હવામાં આમતેમ ભ્રમણ કરનારા પક્ષીઓની પેઠે, ભટકતા આપણે જોઇએ છીએ. આપણા હૃદયનાં કે બુદ્ધિનાં કમળ ખીલવનારી જાદુ જેની પાસે હોય તેનો ને આપણો ભેટો જ થતો નથી. તેથી આપણામાંના ઘણાખરા આવે છે ને જાય છે–જન્મે છે ને મરે છે–પણ તેમના અન્તર્યામીનો વિકાસ થતો નથી. ખાણમાં દટાઈ રહેલા રત્નોની પેઠે કે ભ્રમરનો ગણગણાટ થતો ન હોય તેવી જગાએ ખીલેલાં પુષ્પોની પેઠે તેનો અંતર્યામી વૃથા જાય છે. 'સેફ્ટી' દિવાસળી પ્રમાણે ચિચ્છલાકા (ચૈતન્યની શળી)નું પણ છે. તે બીજે ક્યાંય ઘસવાથી સળગે તેવી હોતી નથી. અનુરૂપ ધર્મની પેટી ઉપર ઘસવાથી જ તે સળગે; તે વગર ભાંગી જાય પણ સળગે નહિ! અનુરૂપ ધર્મની પેટીનો ને આ ચિચ્છલાકાનો સંપર્ક યોગ્ય રીતે થાય, એટલે તે એકદમ સળગી ઊઠે છે. ગોપાળરાવનું તે જ પ્રમાણે થયું. ઉનાળાના તાપથી સૂકાઈ ગયેલી ને આર્દ્ર-મેઘની વૃષ્ટિ માટે વાટ જોતી મોં પસારી રહેલી ભૂમિ પ્રમાણે સંસ્કારિત વિભૂતિના દર્શન કે સ્પર્શ માટે ઉત્કંઠિત થયેલું તેમનું હૃદય હતું. અભિમાન કે પોતાની યોગ્યતાની અઘટિત કલ્પનાથી તેમની બૌદ્ધિક કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ બંધ થઈ નહોતી. સદ્‌ગુરૂનો પ્રસાદ ગ્રહણ કરવા અને તે ફળદ્રુપ થવા સારૂ જોઇતી પૂજ્યબુદ્ધિ ને સાદર શ્રદ્ધા તેમનામાં પૂર્ણ હતી. તેમનું અંતરંગ હજી મલિન થયું નહોતું. તેની ઉપર જે છાપ ઉઠાવવી હોય તે સાફ ઊઠે, એવી તેમની શુદ્ધ મુગ્ધ સ્થિતિ હતી. પોતાના હાથે કાંઇક કામ થાય, ને પોતે સજ્જનસમાજમાં માન્ય થાય, એ તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી; અને તે પૂર્ણ કરવા માટે જીવની પણ દરકાર કર્યા વિના શ્રમ કરવાની ઇચ્છા ને ટેવ હતી. શરીરપ્રકૃતિ પણ તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષાની સામે અડ-ચણરૂપ થાય તેવી નહોતી. શિષ્યમાં જોઇતા ઘણાખરા ગુણ ગોખલેમાં હતા, અને ગુરૂનામાં તે બધા ગુણને વધારવાનું, તેને ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક શુદ્ધ–ઉન્નત કરવાનું, ને તેનો બને તેટલો ઉપયોગ કરી લેવાનું, સામર્થ્ય હતું. મળે તેટલું ગુરૂ પાસેથી લેનાર શિષ્ય, ને માગે તેટલું આપનાર ગુરૂ, એવી આ ગોખલે–રાનડેની જોડી હતી. તે જામી ત્યારથી જ ગોખલે-ની સાર્વજનિક કામની શાળા ઉઘડી. આ શાળામાં તેમણે તેર ચૌદ વર્ષ સુધી શિક્ષણ લીધું!

૧૮૮૭ થી ૧૮૯૧ સુધીનાં વર્ષો આ ચરિત્રને અંગે મહત્ત્વનાં હશે, પરંતુ તેને મળેલું મહત્ત્વ ઘણેક અંશે આનુષંગિક છે. ચરિત્ર–વિષયે એ વર્ષોની મહત્તા એટલી જ કે એ વર્ષોમાં રાનડેના હાથ નીચે ગોખલે ઉમેદવારી કરતા હતા. એ સમયના ગોખલેના હેતુ, અભ્યાસ વગેરેની માહિતી પ્રો. વિજાપુરકરને ઘણીખરી છે. પ્રો. વિજાપુરકર આ વખતે ડેક્કન કૉલેજમાં હતા. ૧૮૫૫માં પી. ઈ. થયા પછી તેઓ ડેક્કન કૉલેજમાં આવ્યા. ત્યાર

પછીનાં ત્રણ ચાર વર્ષ તેમની ને ગોખલેની મુલાકાત ઘણું કરીને દર અઠવાડીએ થતી. પ્રો. વિજાપુરકર બહુધા દર શનિવારે રાત્રે ગોખલે પાસે આવતા ને સોમવારે સવારે પાછા કૉલેજમાં જતા. આથી એ વખતની હકીકતથી તેઓ સારી પેઠે જાણીતા છે.

ડે. એ. સોસાઇટીને માટે એ વર્ષો બહુ ધમાલનાં હતાં. ૧૮૮૨–૮૩માં **ટિળક–આગરકર ડોંગરીના** તુરંગમાં હતા. બન્ને એક જ ઓરડીમાં રહેતા ને તેમને સાદી શિક્ષા હોવાથી એક બીજા સાથે બોલતા–વાદવિવાદ કરી શકતા. તેમને લખવા વાંચવાનું મળતું. ત્યાં આ બન્નેનો અતિશય નિકટ સંબંધ થવાથી એક બીજાના સ્વભાવની ભિન્નતા એકમેકને અનુભવમાં આવી. એક બીજાની ખાંચખુંચ, રાગ–દ્વેષ, હઠ–દુરાગ્રહ, વગેરે સારી પેઠે સમજાયાં; અને ડેક્કન કૉલેજમાં ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ કાઢવાનો વિચાર કરવાથી, ને પછી બે વર્ષ સુધી મહાન્ ધ્યેયની પાછળ લાગવાથી અને એક જ દેશ–કાર્યની સિદ્ધિ માટે મથવાના આવેશમાં ગર્ક થયેલા હોવાથી, એકમેકના સ્વભાવમાંનું સારાપણું જ એકબીજાને દેખાતું. શિક્ષણપ્રસારના કાર્ય પુરતું તેમનામાં મતસાદૃશ્ય હોવાથી બેઉમાંના તીવ્ર ભેદ એક બીજાના લક્ષમાં બહુ અંશે આવ્યા નહોતા. પણ **ડોંગરીના** તુરંગમાં રાત દિવસ સાથે રહેવાથી ને ઘણી બાબત સંબંધી ખુલ્લા દિલથી વાતચિત થતી હોવાથી ‘ બાંધી મુઠી ’ ઉઘડી ગઈ! મતસાદૃશ્યની સાથે મતભેદ ને સ્વભાવભેદ પણ સારી રીતે જણાઈ આવ્યો. પહેલાં એકમેક વિશે જે કેવળ આદર હતો, તે જતો રહ્યો, અથવા ઘણોક ઓછો થયો; તથાપિ સ્કૂલના કામમાં મતભેદને કે સ્વભાવભેદને બહુ અવકાશ આપ્યા વિના વર્તવાનો ને વ્યક્તિ વ્યક્તિમાંનો મતભેદ સામાન્ય કાય વખતે ભૂલી જવાનો સખ્ત પ્રયત્ન પ. વા. **આગરકર** તરફથી થતો હોવાથી **ટિળક–આગરકરનો** તંટો અંદર અંદર ધુંધવાતો હશે, પણ તેથી સોસાઇટીને પ્રથમ બહુ અંશે સોસવું પડ્યું નથી.

પણ ૧૮૮૬ની સાલથી એ ઝઘડો સોસાઇટીમાં દાખલ થવા લાગ્યો. **ટિળકપક્ષ** ને **આગરકરપક્ષ** એવા સોસાઇટીમાં બે પક્ષો પડી ગયા. આ ઝઘડાની બધી હકીકત કહેવાથી તેનાં કારણો જણાવવા ને તેનું ગોખલેના ચરિત્ર ઉપર થયેલું પરિણામ યથાયોગ્ય રીતે કહેવા હાલ અવકાશ નથી; એ એક, ને તેમાં હાલની હયાત એક મોટી સંસ્થાનો તથા વ્યકિતનો સંબંધ આવે છે એ બીજી બાબત. આથી એ વિશે અહીં વિસ્તાર ન કરતાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, આનું પરિણામ કેસરી, મરાઠા, **આર્યભૂષણ** છાપખાનું વગેરેની નવી વ્યવસ્થામાં દેખાઈ આવ્યું. **આગરકરનો** કેસરી સાથેનો સંબંધ તૂટ્યો, ને ૧૮૮૮ના બીજેજ દિવસે “ **સુધારક** ”નો જન્મ થયો. સોસાઇટીમાં બે પક્ષો પડવાથી સ્કૂલ ને કૉલેજની વ્યવસ્થામાં ગરબડ થવા લાગી. વખતસર વર્ગમાં શિખવવા જવું, પરીક્ષાના કાગળો તપાસવા વગેરેમાં અવ્યવસ્થા થવા લાગી. આ જ અરસામાં સાર્વજનિક સભાના તંટા સોસાઇટીમાં ચાલુ થયા. પ. વા. **લક્ષ્મણ રામચન્દ્ર વૈદ્યનો** સંસ્કૃત કોષ **આર્યભૂષણ** છાપખાનામાં ને પ. વા. **વામન શિવરામ આપ્ટેનો** કોષ **આર્યવૈભવમાં** છપાતો હોવાથી, છાપખાનાના માલિકોની તકરારો સોસાઇટીમાં દાખલ થઇ. શારદાસદન ને સંમતિવયના બીલે સમાજમાં ને

પુનામાં કોલાહલ મચાવી મુક્યો; ને તેનો ફટકો સોસાઇટીની સ્કૂલ તથા કૉલેજને પણ લાગ્યો. છેવટે ટિળકપક્ષ ને આગરકરપક્ષ બન્ને સાથે રહે એ અશક્ય થઈ પડ્યું, ને છેવટે ટિળકપક્ષને ધીમે ધીમે સોસાઇટીમાંથી ખસી જવું પડ્યું.

આ ઝઘડો લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી પહોંચ્યો હતો, તેથી ગોપાળરાવને અનેક રીતે ત્રાસ થયો, તોપણ તેથી તે ગભરાયા નહિ. તે પહેલાં ઇંગ્લિશ શિખવતા જ હતા. હવે વર્ષ દોઢ વર્ષ તેમને ગણિત પણ શિખવવું પડ્યું. ટિળક જવાથી ગણિત શિખવવાનું કામ તેમને માથે પડ્યું તે તેમણે ૧૮૯૧ સુધી કર્યું. પછી તેમણે કર્વેનું મન વાળીને તેમને સોસાઇટીમાં લીધાથી ગણિત તેમને આપ્યું ને ગોખલે પાસે ઇંગ્રેજી, અર્થશાસ્ત્ર ને ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ એટલા વિષયો રહ્યા.

આ કામનો બોજો માથે પડયો, તે જ વખતે સાર્વજનિક સભાના સેક્રેટરીનું કામ તથા ત્રૈમાસિકના સંપાદકનું કામ પણ ગોપાળરાવને જ સોંપાયાં. રાનડે અને ગોખલેની મુલાકાત થયા પછી તેમની પાસે બહારનાં કામો આવવા લાગ્યાં. રાનડેએ પ્રથમ ગોખલેને ત્રૈમાસિક માટે એક અંગ્રેજી લેખ લખવાનું કહ્યું. તેમણે તે લખીને આપ્યો. તે વાંચીને રાવસાહેબે કહ્યું, “ચાલશે, છાપખાનામાં આપો.”

આ વખતે ગોખલેને કેટલો આનંદ થયો હશે ! લેખ તૈયાર કરવાની તેમના ગુરૂની પદ્ધતિ ઘણી મહેનતવાળી હતી. સરકારી રીપોર્ટ, બ્લ્યૂ બુકો, રેડ બુકો, ગ્રીન બુકો, સભાનાં પ્રોસિડિંગ્સ, વગેરે વાંચવા આપીને તેમાંથી સાર કાઢી લાવવાનું તે કહેતા. અને તે ઠીક હોય તો ‘ઠીક છે’ કહેતા, ને પસંદ ન પડે તો ‘રહેવા દો, મૂકો,’ એટલું જ કહેતા. પસંદ પડે તો વિશેષ પ્રશંસા કરતા નહિ; કે પસંદ ન પડે તો ગુસ્સે થઇને વધારે બોલતા નહિ, પણ પોતે જ તે ફરીને લખી કાઢતા. શરૂઆતમાં મેમોરિઅલ એટલે સરકાર તરફ મોકલવાની લોકમતપત્રિકા તૈયાર કરવાનું આપતા. તે તૈયાર થઈ આવે એટલે ઘણી વખત તેમાંનાં પાનાંનાં પાનાં કમી કરી પોતે નવું લખતા. ભાષા કડક, ટાયલા જેવી કે વિશેષ આલંકારિક હોય તો તે બદલતા ને કહેતા, “જોર વિચારમાં જોઇએ, ભાષામાં નહિ.”

રાનડે ગોપાળરાવ પાસેથી કામ સખત કરાવતા; ને વખતસર પુરૂં કરાવી લેવામાં ઘણી કાળજી રાખતા. તેમાં કોઈપણ બહાનું સાંભળતા નહિ. મંદવાડનું બહાનું પણ ચાલતું નહિ। ‘તાવ આવ્યો હતો,’ ‘માથું દુઃખતું’તું,’ એવું બહાનું કહ્યું હોય તો રાવસાહેબ કહે, “ઓસડ લેવાથી તાવ ઊતરશે કે દુઃખતું મટશે, પણ બુધવાર ગયો તે કાંઈ ફરી આવવાનો છે?” બુધવારે ગોખલેએ પોતાનું કામ તૈયાર કરીને લઇ જવું, ને રાવસાહેબે તે તપાસી જે કહેવા કારવવાનું હોય તે કહેવું, એમ ઠર્યું હોય એવું આ ઉપરથી લાગે છે. કામના સંબંધમાં રાવસાહેબનું પોતાનું વર્તન જેવું વિલક્ષણ હતું, તેવું જ બીજાનું પણ જોઇએ એવી તેમની અપેક્ષા હતી. આગળ આવેલું કામ ગમે તે અડચણ આવે તોપણ તેને ન ગણકારતાં પુરૂં કરવું, એ તેમની પદ્ધતિ હતી. કામ પહેલું ને ખાવું પીવું, ઉંઘવું, વિશ્રાન્તિ લેવી, એ પછી. ચહાનો પ્યાલો તેમના ટેબલ ઉપર કલાકના કલાક પડ્યો પડ્યો ઠંડો થયાં

કરતો એ ઘણાના જાણવામાં હશે. કામ પહેલું ને બીજી બધી બાબત પછી. કામ કરનાર માણસને વિસામો જોઇએ, એ બીજે પ્રસંગે તેમને કબૂલ હતું. માંદા પડયા હોય ત્યારે તે કહેતા કે "શ્રમ બહુ ન કરવો. વિસામો લેવો. વર્ષના ૧૧ મહિના જ છે એમ સમજવું." પરંતુ તેમનું આ કહેવું માત્ર કહેવા પુરતું જ રહેતું! તે જાતે કદી તેમ વર્તતા નહિ. અવિશ્રાન્ત શ્રમ કર્યા કરતા, અને બીજા પાસે પણ તેવી જ રીતે શ્રમ કરાવતા. વિશ્રાન્તિ મળવા જ દેતા નહિ!

૧૮૮૮માં 'સુધારક' નીકળ્યું, તેમાં અંગ્રેજી લખવાનું કામ **ગોખલે** જ કરતા. તેમના લેખ ઘણે ભાગે રાજકીય વિષયો પરના જ આવતા. "Shame, shame, My Lord shame!" એ મથાળા નીચે 'સુધારક' માં આવેલો તેમનો એક લેખ **લૉર્ડ રે** સાહેબને એટલો પસંદ પડયાનું કહેવાય છે કે ત્યારથી તેઓ '**સુધારક**'ના ગ્રાહક થયા હતા.

ગોખલેનું જાહેર સભામાંનું પહેલું ભાષણ મામલતદાર કમીશન વિશે ૧૮૮૮માં પુનામાં એક સભા મળી હતી તેમાં થયું. એ સભામાં '**બૉમ્બે** ગેઝેટ'ના તે વખતના સંપાદક ખાસ પુને ગયા હતા. તેમણે એ ભાષણની લેખી પ્રત વાંચીને તેની બહુ પ્રશંસા કરી, તેમ જ **મુંબઇના ટાઇમ્સે** પણ આ ભાષણની સ્તુતિ કરી હતી.

કાર્ફર્ડ પ્રકરણ.

ક્રાફર્ડ પ્રકરણ ને તેની સાથે મામલતદારોનો સંબંધ હમણાંની પ્રજાના જાણવામાં નહિ હોય. તેની સવિસ્તર હકીકત અનેક દૃષ્ટિથી આપવા જેવી છે. પુનાની સાર્વજનિક સભામાં આ સંબંધી ઘણો મતભેદ હતો, તેથી એનો ગોપાળરાવના ચરિત્ર સાથે ઘણો જ સંબંધ લાગે છે. તથાપિ તેનો વિગતવાર વૃત્તાન્ત સ્થલાભાવને લીધે અહીં આપી શકતા નથી. અત્ર એટલું જ જણાવવું જોઇએ કે, તે વખતની મુંબઈ સરકારે બ્રિટિશ ન્યાયનું શુદ્ધપણું જગતને જણાવવા સારૂ એ પ્રકરણ ઉપસ્થિત કર્યું હતું. અનીતિ અને અન્યાય અંગ્રેજી રાજ્યકર્તાથી સહન થતાં નથી, ને તે નિર્મૂલ કરવામાં તે કદી પાછી પાની કરતા નથી, તેમાં કદી સરકારના મોટા અમલદારો સંડોવાયા હોય તોપણ અંગ્રેજ સરકાર પોતાના વહીવટની ન્યાયનિષ્ઠા કાયમ રાખવા પાછી હઠતી નથી, એ સિદ્ધ કરવા સારૂ એ પ્રકરણ ઉભું કર્યું હતું. આ પ્રકરણની માહિતી આ પ્રસંગે ટુંકામાં આપવાની જરૂરીયાત છે.

તે વખતે **મુંબઇના** ગવરનર **લૉર્ડ રે** હતા. એ ઘણા મોટા મનના, વિદ્વાન્, હોંશિયાર, દૃઢનિશ્ચયી, ને કાર્યદક્ષ પુરુષ હતા. તેમનો અમલ **મુંબઈ** ઇલાકાને ઘણી બાબતમાં ફલપ્રદ થયો હતો. **ક્રાફર્ડ** સાહેબ તે વખતે કમીશનર હતા. એ ગૃહસ્થ હોંશિયાર, કર્તવ્યપરાયણ, કલમબહાદુર, ગરીબની દયા ખાનાર હતા; પરંતુ એક બાબતમાં તેમની વિરૂદ્ધ ઘણા દિવસ-ઘણાં વર્ષ-થયાં બુમાટો હતો. આવડા મોટા અમલદારના સંબંધમાં પ્રજાજનોમાં કોઇપણ પ્રકારનો બુમાટો હોય એ રાજવહીવટ માટે સારૂં નહિ. એમના સંબંધમાં સર્વત્ર એવો મત બંધાયો હતો કે તે પૈસા-લાંચ બહુ ખાય છે, ને તેમના અધિકારની જગાઓ લાયકાતને બદલે લાંચથી જ મેળવાય છે. તેમના હસ્તકનાં કામો ન્યાયદૃષ્ટિથી નહિ પણ

અર્થદૃષ્ટિથી થાય છે. આવી રીતનો કલંકિત કરનારો ખુમાટો કલેક્ટરના કરતાં પણ ઉંચા દર્જાના અમલદારના સંબંધમાં ચાલે એ સરકારની આબરૂને મોટું લાંછન જેવું છે, એમ ન્યાયબુદ્ધિના રે સાહેબને લાગ્યું. તેમણે આબરૂના ભડકાવનારા ભયથી ન ડરતાં ક્રાફર્ડ સ હેબ ઉપર મુકાતા લાંચના આરોપની તપાસ કરવા માટે સરકારી રીતે એક ખાસ કમિશન નીમ્યું. સર્વની એવી માન્યતા હતી કે તે વખતે મામલતદારોમાંના ઘણાખરાઓએ ક્રાફર્ડ સાહેબને લાંચ આપીને મામલતદારી મેળવી હતી. ક્રાફર્ડ સાહેબ જેવા અમલદારની વિરૂદ્ધ પુરાવો રજુ કરવા કે સાક્ષી આપવા સરકારી નોકરીમાંના લોકો કેવી રીતે તૈયાર થાય ? અને પોતે લાંચ આપીને નોકરી મેળવી છે, એમ કબૂલ કરવામાં એકદમ બરતરફ થવાની ને તેની સાથે જ ફોજદારી કાયદાના સપાટામાં સપડાવાની બીક લાગતી હોવાથી પુરાવા માટે આગળ આવવાનું સાહસ કોઇ કરે નહિ. તેઓ બીકથી સંતાઈ રહેવા લાગ્યા. લૉર્ડ રે સાહેબે આ વસ્તુસ્થિતિ તુર્ત સમજી લીધી ને તેમણે સરકારી રીતે મામલતદારોને તથા બીજા સરકારી નોકરોને આશ્વાસન આપ્યું કે, 'ક્રાફર્ડ સાહેબ વિરૂદ્ધ ખરેખરી હકીકત જણાવવામાં જેમને પોતે લાંચ આપ્યાનું કબૂલ કરવું પડશે, તેમને તે બદલ નુકશાન ન થાય તે વિશે સરકાર કાળજી રાખશે.' આવું આશ્વાસન મળતાં જ ઘણી અનિષ્ટ બીનાઓ ઉઘાડી પડી. ઘણાક મામલતદારોએ ક્રાફર્ડ સાહેબને માટે-પછી તે તેમને મળે કે ન મળે-લાંચ આપ્યાનું કબૂલ કર્યું. કમિશનનો ફેંસલો થવો જોઇએ તેવો થયો. ક્રાફર્ડ સાહેબ કાયદાની ભાષામાં દોષી ઠર્યા નહિ, તથાપિ તેમના વિશે કમિશને ઘણો પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય દર્શાવ્યાથી તેમને વાર્ષિક વર્ષાસન લઇને વિલાયત પ્રયાણ કરવું પડયું.

પછી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે, જે મામલતદારોએ અને બીજા નોકરોએ ગેરવાજબી રીતે નોકરી મેળવ્યાનું જાતે કબૂલ કર્યું છે, તેમને તે જ જગા ઉપર રાખવા એ રાજવહીવટની શુદ્ધતા ને પ્રામાણિકતાની દૃષ્ટિથી ઇષ્ટ ગણાય ?—જેમની નોકરીનો જન્મ અનીતિથી થયેલો, જેમણે આટલા દિવસ અનીતિના વાતાવરણમાં કામ કરેલું, તેમના હાથે ભવિષ્યે ન્યાયાચરણ થાય એની ખાત્રી-જામીનગીરી શી ? સરકારના એક ખાતામાં આટલા લોક લાંચ દેનારા—કદાચ ખાનારા પણ—હોય તો પ્રજાને ન્યાય મળે શી રીતે ? અને સરકારની ન્યાયબુદ્ધિ ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા રહે કેમ ? એકંદર વહીવટ જ એ લોકોના અશુદ્ધ સંસર્ગથી દોષદગ્ધ રહેવાનો, ને સરકારની સત્તા-સામર્થ્ય-ને તે ફોલી ખાનારા જીવડા રૂપ થશે. તો પછી એવા બધા લોકોને નોકરી ઉપરથી બરતરફ કરવાની આવશ્યકતા નથી ? આ વિચારે વિલાયતમાં તેમ જ આ દેશમાં-વિશેષે કરીને એંગ્લો ઇંડિયનો તરફથી• હિલચાલ થઈ. આને કેટલાક દેશી લોકોની પણ મદદ હતી, ને વિલાયતની સરકારનું વલણ પણ તેવું જ દેખાવા લાગ્યું. આથી લૉર્ડ રે સાહેબ ભારે ગુંચવાડામાં પડી ગયા. સરકાર તરફથી તેમણે પોતે વચન આપ્યું હતું કે, તેમને નુકસાન થશે નહિ. હવે એવા લોકોની આભડછેટ સરકારના કોઈ પણ ખાતામાં લાગવા ન દેવી, એવા વિચારની વિલાયતની સરકાર ને કેટલાક સુશિક્ષિત લોકો થયા. મુંબઈ સરકારે આ ગુંચવાડામાં કરવું શું ? એક તરફ વચન પાળવું એ તેનું કર્તવ્ય હતું; બાજી તરફ સામા પક્ષના લોકોનું કહેવું તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ

જોતાં ઘણું સબળ લાગતું હતું. આવી સ્થિતિમાં મુંબઈ સરકારે લોકમતને ટેકો આપવાની આવશ્યકતા હતી. લૉર્ડ રે જેવો ઉદાર મનનો ગવરનર ન હોત, તો રાજવહીવટમાંની આ કલંક લગાડનારી બદી પ્રસિદ્ધપણે કાઢી નાખવાની કે તેની જાહેર તપાસ ચલાવવાની કોઇની હિંમત જ ચાલી ન હોત! લૉર્ડ રેએ લોકોની ઘણા દિવસની ફરીઆદ સાંભળીને વહીવટમાંના દોષનું મૂળ ખોદી કઢાવ્યું. આ તેમણે પ્રજા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો હતો. આવા ગવરનરને તેણે આપેલું વચન ઉથાપવાનો—તોડવાનો—પ્રસંગ આવે એ અત્યંત દિલગીરીની વાત હતી. વિલાયત સરકારનું તેવું વલણ જણાતાં જ ઠેકઠેકાણે સભાઓ ભરીને રે સાહેબને પ્રજામતનો ટેકો આપવામાં આવ્યો. આવી સભાઓમાંની જ ઉપર જણાવેલી પુનામાંની એક સભા હતી. તેમાં રે સાહેબની તરફેણમાં એટલે સરકારના આશ્વાસન ઉપર ભરોંસો રાખીને આપેલા કબુલ જવાબોથી મામલતદારોનું કોઈ પણ પ્રકારે નુકસાન થાય એ યોગ્ય નથી, એ વિશે ગોખલેએ ભાષણ આપ્યું. એમ કહે છે કે તે ભાષણ ખરેખર થયું નહોતું. ગોખલેને સભામાં આવતાં દસ મીનીટ મોડું થયું હતું તેથી તેમનું ભાષણ થયું છે એમ ગણીને સભાનું કામ આગળ ચાલુ કર્યું હતું. પણ ગોપાળરાવનું ભાષણ દલીલોથી ભરપુર ને છટાદાર હતું. તેમના જાહેર ભાષણનો એકડો અહીંયાં પ્રથમ ઘુંટાયો!

આ પ્રમાણે ગોખલેએ રાનડે પાસે પાંચ વર્ષ ઉમેદવારી કરી. તેમની સાથે સીધો સંબંધ ૧૮૯૩ સુધી—રાનડે પુનામાં હતા ત્યાં સુધી હતો. પછી કાગળપત્રનો સંબંધ હતો. વચ્ચે વચ્ચે ગોખલે તેમની પાસે જતા ત્યારે સાક્ષાત્ સંબંધ થતો.

૧૮૮૭–૮૯ની સાલમાં ગોપાળરાવને ક્રિકેટ રમવાનો શોખ હતો. સુધારકમાં ક્રિકેટ વિશે જે લેખ આવતા તેનું કારણ ગોપાળરાવને ક્રિકેટ વિશેનો પ્રેમ. ગોખલેને છેવટ સુધી બુદ્ધિબળ, ગંજીફો, પત્તાં વગેરે રમતો પ્રિય હતી. વચ્ચે કેટલાંક વર્ષ તે બિલીયર્ડ પણ રમતા. રમતમાં પણ પોતે હોંશિયાર થવું જોઇએ એવી તેમની ઇચ્છા હતી.

રે. એ. સોસાઇટીમાં ફાટફૂટ.

સુધારકના જન્મ પછી ને સાર્વજનિક સભામાં ગોખલે કામ કરવા લાગ્યા ત્યારથી ટિળકને અને ગોખલેને ફાવતું ન આવવાના પ્રસંગો ઉભા થવાની શરૂઆત થઈ. તોપણ ગોખલે હજી ઉમેદવાર જેવા જ હોવાથી ને ટિળક અધિકારી વર્ગના હોવાથી તેમને પ્રત્યક્ષ વાંધો હજી પડયો નહોતો. એટલું માત્ર ખરૂં કે ટિલક વિશે ગોખલેની નજર આગળ આદરનો જે પડદો હતો તે થોડે થોડે ખસવાની શરૂઆત થઈ. તથાપિ મનુષ્યસ્વભાવની બહુ ઓળખ ગોખલેને તે વખતે નહોતી એ વખતે વાંધાને કારણરૂપ બાબતોનું રહસ્ય તેમને સમજાતું નહિ. ભોળપણથી ઘણી વખતે તેમની પળવાર દિશાભૂલ થતી. સાચું સરળપણું ને બનાવટી સરળપણું એ બેમાંનો તફાવત તેઓ હજી સારી પેઠેપારખી શકતા નહોતા. તથાપિ સોસાઇટીમાં થતી તકરારોમાં આગરકરના પક્ષ તરફ ભલમનસાઇનું, સત્યનું, ન્યાયનું ને ઘણી વખતે ડહાપણનું પ્રમાણ વધારે છે, એ તેમના ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહેતું નહિ. ગોપાળરાવ

સોસાઇટીમાં એ વખતે 'નવા' હતા; 'વડિલ' મંડળમાં નહોતા. તકરારો થતી તે મુખ્યત્વે 'વડિલ' મંડળમાં; ને નવા મંડળમાંના કોઇક આ પક્ષમાં તો કોઇક બીજા પક્ષમાં, એમ વહેંચાઈ જતા. 'મારૂં તારૂં' ને હોંસાતોંસી થતી તે 'વડિલ' મંડળમાં જ. ને તે પણ કેટલાકની ખોટી બડાઇ તથા બીજા બરોબરીઆને તુચ્છ સમજવાની ટેવને લીધે. કીર્તિ મેળવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાનો અતિલોભ પણ બડાઇને મદદગા ર થતો. પૈસાનો કે કીર્તિનો લોભ આ લડાઇના મૂળમાં નહોતો, એમ કહી નહિ શકાય. પણ આ સર્વ બખેડામાં ગોખલે નવા પૈકીમાંના હોવાથી તેમનો સંબંધ બહુ થોડો જ હતો. તેમને આ 'મારા તારી' ને હોંસાતોંસી માટે બહુ ખોટું લાગતું; અને મહારાષ્ટ્રને ગળે વળગેલા આ અન્તઃકલહના ભૂતને ઇંગ્રેજી શિક્ષણથી ને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસના અધ્યયનથી પણ કાઢતાં આવડે નહિ, એનું તેમને સખેદાશ્ચર્ય લાગતું.

સ્વાર્થત્યાગનો પહેલો પ્રસંગ.

સોસાઇટીમાં આટલી બધી ખેચતાણ ચાલતી ત્યારે ગોપાળરાવનું બહારનું–સાર્વજનિક સભાનું કામ જોરમાં ચાલતું હતું. તેમના મનમાં હવે સ્વાર્થત્યાગની પ્રેરણા કેવી થઈ હતી તેનું એક જ દૃષ્ટાન્ત અહીં આપીએ છીએ. ૧૮૮૮માં રા. સા. રાનડેની સાથે તેમનો સંબંધ થતાં સાર્વજનિક સભાનું ત્રૈમાસિક ચલાવવાનું કામ તેમને સોંપવામાં આવ્યું હતું, ને તે બદલ મહિને ચાળીસ રૂ. તેમને આપવાનું ઠર્યું હતું. પરંતુ આગરકરના દાખલાથી નિષ્કામવૃત્તિથી લોકસેવા કરવાનું, તેમજ પૈસા પેદા કરવા તરફ દૃષ્ટિ ન રાખતાં ઉપયુક્ત કામ કરવાનું તત્ત્વ તેમના અંતરમાં ઠસ્યું હતું, તેથી સંપાદકના કામ બદલ સાર્વજનિક સભા તરફથી આપવાનો ઠરાવેલો પગાર લેવાની તેમણે ના પાડી ને મફત કામ કર્યું. આની તે વખતે ઘણા લોકોને અજાયબી લાગી. કેમકે તે વખતે પૈસા સંબંધી તેમની સ્થિતિ બહુ સારી નહોતી. નાનપણથી જ તેમના ઘરનાં માણસો કેવી મુશીબત વેઠીને ઘરસંસાર ચલાવે છે, એ હમણાં સુધીની હકીકતમાં ઘણીવાર આવી ગયું છે. ગોખલે સ્કૂલમાં શિક્ષક થયા પછી તેમને બીજાં કામ કરીને પુરૂં ખર્ચ કરવું પડતું, એ આપણે જાણીએ છીએ. તેમના મોટા ભાઇનું કુટુંબ મોટું હતું. તે એટલું કે એક વખતે તેને ગોપાળરાવને પરોક્ષ રીતે એવું સૂચવવાની જરૂર પડી હતી કે, તે ભણવાનું મુકી દઇને નોકરી લઈ પોતાને મદદ કરે તો સારૂં. આમ છતાં તેમણે સાર્વજનિક સભાનો ઠરાવેલો પગાર ન લીધો, એ વાત તે વખતે અત્યંત મોટાઈભરી હતી.

સ્વાર્થત્યાગબુદ્ધિની શરૂઆત અહીંથી થઈ. લોકસેવાના કાર્ય માટે ઉદ્યોગ કરવો તે બદલાથી કરવો નહિ, એવું તત્ત્વ તેમના મનમાં ઠસ્યાનો આ પહેલો પુરાવો છે; અને સ્વ–પરાયણ વૃત્તિની ઉપર વિશ્વપરાયણ વૃત્તિનું જોર થવાની શરૂઆત થયાની આ નિશાની છે. અહીંથી આ વૃત્તિનો વિકાસ જ થવા લાગ્યો. સાર્વજનિક સભાના ત્રૈમાસિક બદલ ઠરેલો પગાર ગોપાળરાવે ન લીધો એ સાંભળીને તે સમયના કેટલાક વૃદ્ધ માણસોને એટલી નવાઈ લાગી ને ગોખલે વિશે એટલો આદર ઉત્પન્ન થયો, કે, તેમાંના એક ગૃહસ્થ પ. વા. દામોદર

જનાર્દન ગોખલે ખાસ ગોપાળરાવને ઘેર ગયા, ને તેમણે અન્તઃકરણના ઉદ્ગાર કાઢ્યા કે "ગોપાળરાવ, શાબાસ છે તમને. આ ઉંમરે આટલી નિષ્કામવૃત્તિ તમારામાં છે એથી મને બહુ કૌતુક થાય છે. તમારા હાથે આવી જ રીતે દેશકાર્ય થતાં રહો!" આ ઉદ્ગારથી ગોપાળરાવને તે સમયે કેટલું ઉત્તેજન મળ્યું હશે ને કેટલો સંતોષ થયો હશે !

અતિ સરળતાનો એક નમુનો.

૧૮૮૮–૮૯ની સાલમાં ગોપાળરાવનો પ્રવેશ સાર્વજનિક કામમાં થયો હતો ને રાનડેની સાથે રહીને તે ઘણું કામ કરતા તોપણ સોસાઇટીમાં ને બહાર પણ તે હજી 'બાળક' માં જ ગણાતા; ને લોકો તેમની સાથે તેજ પ્રમાણે વર્તતા. વળી તેમનું ભોળપણ ને સ્વભાવની સરળતાના ગુણ સર્વના જાણવામાં આવ્યા હતા. આથી કેટલેક પ્રસંગે તેમની બહુ મજાક થતી. તેનો એક નમુનો અહીં આપીએ છીએ.

ચૈત્ર મહિનો હતો. પ. વા. **માધવરાવ ગોળે**ને ઘેર 'હળદકંકુ'નો સમારંભ હતો તે વખતે સોસાઇટીના મંડળમાં એવો રિવાજ પડી ગયો હતો કે, ગમે તેને ઘેર 'હળદકંકુ' હોય, ત્યાં સ્ત્રીઓનું પુરૂં થયા પછી પુરુષોને પણ તૃપ્ત કરવા જ જોઇએ ! તે પ્રમાણે સાંજે માધવરાવને ત્યાં સૌ એકઠા થયા. રાતે આઠ વાગવાને વખતે ગોખલે બહારથી આવ્યા. સૌ અંદર રમતા–ગપ્પાં મારતા બેઠા હતા; અને **માધવરાવ ગોળે** તથા **વાસુદેવરાવ કેળકર** બહાર આઇસ-ક્રીમ બનાવતા હતા. ગોખલે તેમની પાસે ગયા ને થોડી વાર ઊભા રહીને પુછયું. "આ શું છે? આ શું કરોછો?"

તેમને ઉત્તર મળ્યો, "આઇસ–ક્રીમ."

"એમ કે? થયો કે? થયો કે? જોઇએ–જોઇએ–"

માધવરાવે તુરત જ આઇસ–ક્રીમના સંચામાંનું મીઠાનું પાણી ગોપાળરાવની હથેળીમાં મુકયું ને કહ્યું, "ચાખી જુઓ !"

ગોખલે ત્યાં સુધી થોડા જ થોભે છે? તેમણે તો તે બોલતાં પહેલાં જ પાણી મોઢામાં મુકયું! તેની સાથે જ મોં બગાડીને તે બોલ્યા, "અહંહં! આ શું? આ તો ખરૂં લાગે છે!"

"અરે, એ તો એવું જ હોય! પહેલીવાર એવું જ લાગે! હજી તે પુરેપુરૂં થયું છે કયાં? થાય એટલે જો જો ખારૂં લાગે છે કે?"

"એમ કે?" ગોખલે ઘણા કુતુહલથી બોલ્યા, ને સૌને ખડખડાટ હસવું આવ્યું.

"બરાબર છે. હમણાં તે ખારૂં જ લાગે."

"તમારે તો ઉતાવળ જ બહુ! જરા ધીરજ રાખો ને ખારાનું કેવું મીઠું થાય છે તે જુઓ !"

આમ જુદા જુદા ધ્વનિ નીકળવા લાગ્યા. **ગોખલે** ભોળપણથી શાન્ત બેસી રહ્યા હતા. પછી ખરી હકીકત તેમને સમજાવી એ કહેવાની જરૂર નથી જ. ઉતાવળ ને ભોળપણનું આની આગળ બીજું દૃષ્ટાન્ત શા માટે જોઇએ ?

સાર્વજનિક સભાનું કાર્ય.

એ વખતે સાર્વજનિક સભાની સરકારમાં ને લોકમાં બહુમાન્યતા થઈ હતી. કોઇ પણ સાર્વજનિક સવાલ સૌની પહેલાં સાર્વજનિક સભા સરકાર આગળ મૂકવાની. સાર્વજનિક સભા તરફથી સરકારમાં જતી અરજીઓ કે લોકમતપત્રિકાઓ એટલી તો મુદ્દાસરની લખેલી હોય કે કેટલેક વખતે તેમાંના કહેવાને નકાર દેતાં સરકારને બહુ વિચાર થઈ પડે. સૌની પહેલાં સરકારી ઠરાવની માહિતી મેળવીને તે વિશેનો સભાનો મત એક બે દિવસમાં જ છપાઇને બહાર પડે. લોકમતને કેળવવો, ફેલાવવો ને સરકાર પાસે રજુ કરવો, એ ત્રેવડું કામ સાર્વજનિક સભાને કરવું પડતું; અને તે તેનાથી એટલું ચોકસાઇથી, વખતસર ને સાંગોપાંગ થતું કે હિંદુસ્તાનમાં તેણે પહેલા નંબરની યોગ્યતા મેળવી હતી. આવી સભાના સેક્રેટરી વગેરેનું કામ **ગોપાળરાવના** હાથમાં આવવાથી લોકહિતના ઘણાખરા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ તેમને આ વર્ષોમાં કરવાનો અવસર મળ્યો. વિશેષે કરીને સરકારી મહેસુલ, ઉપજ ખર્ચ, અને સામાન્ય વહીવટ વિશેના સર્વ પ્રશ્નનો અભ્યાસ ત્યાં **ગોપાળરાવને** કરવાની જરૂર પડી. સાર્વજનિક સભાની કામગીરીમાંની આ સંબંધે વિશેષ પ્રશંસા થતી. આનું કામગીરીનું માન બહુ ભાગે રા. સા. **રાનડેને** જ ઘટે છે. સાર્વજનિક સભાને બહુધા રાષ્ટ્રના મતને વાળવાનું–કેળવવાનું હોવાથી અને **રાનડેનો** દેશમાંની ઘણીખરી હિલચાલ સાથે સંબંધ લાગતો હોવાથી ધીમે ધીમે **ગોપાળરાવનો** પણ તેવો સંબંધ જોડાવા લાગ્યો.

કોંગ્રેસમાં પહેલું ભાષણ.

રાષ્ટ્રીય સભા (નેશનલ કોંગ્રેસ)ની ૧૮૮૫માં સ્થાપના થઈ ત્યારે તેનું કાર્ય કે સ્વરૂપ વગેરેની **ગોખલેને** બહુ માહિતી નહોતી. પરંતુ ૧૮૮૮ની સાલથી સાર્વજનિક સભાના એક કારભારી તરીકે અને **રાનડેના** હાથ નીચે કામ કરનાર તરીકે તેમનો સંબંધ રાષ્ટ્રીય સભા સાથે જોડાવા લાગ્યો. **રાનડેના** ઉત્તેજનથી તેમને રાષ્ટ્રીય સભામાં ચર્ચાવાના વિષયોનો અભ્યાસ કરવો પડતો. ૧૮૮૯માં **મુંબઇમાં** રાષ્ટ્રીય સભાની બેઠક થઈ, તેનું કેટલુંક કામ –ગૌણપણે–**ગોખલેના** હાથે થયું. એ બેઠકમાં પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ પ. વા. **ચાર્લસ બ્રૉડલૉના** આગમનથી વિશેષ ધમાલ થઇ હતી–વધારે મહત્ત્વ આવ્યું હતું. આ જ બેઠકમાં **ગોખલેનું** એક નાનકડું ભાષણ થયું. રાષ્ટ્રીય સભામાંનું તેમનું આ પહેલવહેલું ભાષણ. આ ભાષણ બહુ મહત્ત્વનું નહોતું, તોપણ તે પોતાનાથી બરાબર રીતે થયું તેથી **ગોખલેને** ઘણો સંતોષ થયો; અને રાષ્ટ્રીય સભાના દરવાજા સુધી પોતાનો પ્રવેશ થયો તે માટે તેમને ધન્યતા લાગી. તે વખતે **ગોખલેની** ઉમર ફક્ત ત્રેવીસ વર્ષની હતી. ઉંમરના એકવીસમા વર્ષે પાર્લામેન્ટના સભાસદ થતાં પિટને પણ આ પ્રસંગે **ગોખલેને** જેટલો આનંદ ને સંતોષ થયો તેટલો થયો નહિ હોય ! **ટિળક–આગરકર, કેસરી, મરાઠા** એ વર્તમાનપત્રો, **ન્યૂઇંગ્લિશ સ્કૂલ, ફર્ગસન**

કૉલેજ,—એ પુરુષ ને આ સંસ્થાઓ ચાર જ વર્ષ પહેલાં તેમને મહાન્ લાગતી હતી, અને તળેટીમાં ઉભો રહેનારો બાળક અર્ધા ડુંગર ઉપર ચઢી ગએલા આગળનાઓને જે આદરથી-આશ્ચર્યથી જુએ તેજ રીતે ગોખલે તેમની તરફ જોતા હતા. એ વખત કેટલો જલદી જતો રહ્યો! ૧૮૮૬ના અંત પહેલાં ગોખલે એ સંસ્થાઓના ચાલકોમાં જઇને બેઠા!

• ૧૮૮૫માં ગોપાળરાવ સાર્વજનિક કામ વિશે અને પ્રસિદ્ધ પુરુષો વિશે કેટલા અજ્ઞાન હતા, તે બતાવનારી એક વાત પુનામાંના ઘણાઓ જાણે છે. હિરાબાગમાં ન્યૂઇંગ્લીશ સ્કૂલમાં કાંઇક સમારંભ હતો. દરવાજા ઉપર ગોખલેને રાખવામાં આવ્યા હતા. આવનારા ગૃહસ્થોની ટિકિટો જોઇને અંદર જવા દેવાનું કામ તેમને સોંપવામાં આવ્યું હતું. રા. સા. રાનડે આવ્યા ત્યારે તેમને તેમણે રોકીને તેમની પાસે ટિકિટ માગી! રાનડે પાસે ટિકિટ નહોતી. એટલામાં ૫. વા. આબાસાહેબ સાઠે આગળ આવીને તેમને અંદર તેડી ગયા, ને ગોખલેને સમજુતીના બે શબ્દો કહ્યા.

રાષ્ટ્રીય સભામાં પ્રવેશ.

૧૮૮૭માં તે રાનડેના હાથ નીચે કામ કરવા લાગ્યા. તેમને ક્યારેક ક્યારેક તો એટલું બધું કામ કરવું પડતું કે સુવાનો પણ વખત મળતો નહિ! પાબ્લિક સર્વિસ વિશેનું એક મેમોરયલ લખવાનું હતું તે ગોખલેએ સતત બાવીસ કલાક બેસીને પુરૂં કર્યું! વચ્ચે દેહધર્મે જે ખલેલ પહોંચાડી હોય તે જ બસ! ત્રણ કે ચાર વર્ષમાં ગોખલેનાં પગલાં સાર્વજનિક કામમાં એટલાં આગળ વધ્યા કે ૧૮૮૯ માં રાષ્ટ્રસભાના વક્તાઓમાંનાં એક તેઓ થયા. તેમના પૂર્વાશ્રમમાં તે જેમ દરવર્ષે એકેક ડગલું આગળ ભરતા ને ૧૮૮૬ના ઑગસ્ટ સુધી એક સરખા આગળ વધતા હતા તે જ પ્રમાણે તેમના આ દ્વિતીયાશ્રમમાં પણ તે ઝપાટાબંધ આગળ વધતા હતા. ૧૮૯૦માં કલકત્તાની રાષ્ટ્રસભામાં તેમનું ઘણું મહત્ત્વનું ભાષણ થયું, ને રાષ્ટ્રસભાના આગેવાનો ઉપર તેની ઘણી જ છાપ પડી. આ એક આશાજનક રાજકીય પુરુષ થવાનો છે, એવા ઉદ્‌ગાર ઘણાઓએ તે વખતે કાઢયા. આ સભાના અધ્યક્ષ સર પીરોજશાહ મહેતા હતા, તેમની નજરમાં પણ તે તુર્ત જ આવી ગયા.

આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રસભા સાથે ગોપાળરાવનો સંબંધ બંધાયો પણ હજી રાષ્ટ્રસભામાં તેમને સ્વતંત્ર સ્થાન મળ્યું નહોતું; તોપણ પોતાના વિષયનો યોગ્ય અભ્યાસ કરીને મુદ્દાસર બોલનારામાંના તે એક છે, એટલું તો તેમણે આટલામાં જ સ્થાપિત કર્યું હતું. ૧૮૯૧ ની સાલમાં નાગપુરની રાષ્ટ્રસભામાં તેમણે જે ભાષણ કર્યું હતું તે આ ચરિત્રલેખક (પ્રો. પટવર્ધન)ને હજી સુધી સાંભરે છે. આ વખતનું ભાષણ લખેલું હતું. લખ્યા સિવાય સાર્વજનિક રીતે ભાષણ કરવું નહિ, એવું રાનડેનું કહેવું હતું, એમ કહે છે. ગોખલેનો તો તેવો નિયમ હોવો જોઇએ એમ જણાય છે. ૧૮૮૬ થી આ પ્રમાણે સાર્વજનિક કામોમાં ગોખલેનો સરખો વિકાસ થવા લાગ્યો. તેમનું આ બાબતનું શિક્ષણ અધિકાધિક પરિપક્વ થતું ગયું. સરકારી રિપોર્ટ વગેરેમાંથી પોતાના વિષય-મુદ્દાના સમર્થનાર્થ માહિતી કેવી રીતે તારવી કાઢવી, તે બિનચૂક કેવી રીતે રજુ કરવી, વગેરે દૃષ્ટિબિન્દુથી તેમનું અધ્યયન શરૂ હતું.

સામાજીક સુધારો ને રાજકીય સુધારો એ બેના છુટાછેડા થવા જોઇએ એમ કહેનારો ને રાષ્ટ્રસભાના મંડપમાં સામાજીક પરિષદ્ ભરવી નહિ એમ કહી ખટપટ કરનારો અર્થાત્ રાષ્ટ્રસભાના આજસુધીના પ્રવર્તકો વિશે લોકમત કલુષિત કરવા ઇચ્છતો એક વર્ગ આ વર્ષે તૈયાર થયો. એનો જન્મ પુનામાં જ થયો હતો તથાપિ તેણે નાગપુરમાં પણ હસ્તપત્રો વહેંચીને ખટપટ કરી હતી. પુનાના વાતાવરણમાં વિષબીજનો સંચાર થયેલો ત્યાંના રાષ્ટ્રભક્તોના સમજવામાં હતો. ગોખલેને તેની માહિતી હોવી જોઇએ; તથાપિ તે હજી પક્ષાપક્ષની લડાઇમાં આગેવાની કરનારામાંના નહોતા. આ વખતે તેઓ પોતાના ભાવિ જીવનની ઇમારતનો પાયો પાકો કરતા હતા.

સાર્વજનિક કામમાં હઠ અને પક્ષભેદથી ઘણે ભાગે હજી સુધી અલિપ્ત રહેલા ગોખલેના વ્યક્તિવિષયક દુરાગ્રહની ને પ્રિય અપ્રિયની લાગણી વિલક્ષણ હતી. છેક નાનપણમાં માખણ તડકે મુકીને બનાવેલા ઘીમાં એક વૈદ્યે તેમને કંઇક ઓસડ આપ્યું હતું, ત્યારથી તેમને ઘીનો જે કંટાળો આવેલો તે આજન્મ કાયમ હતો! નાગપુરની કોંગ્રેસ વખતે ત્યાંના સ્વયંસેવકોના સમજવામાં આ હકીકત આવતાં તે માટે તેમને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. ભાતમાં ઘી પિરસતાં તે ગોખલેના હાથ ઉપર પડયું. તેથી ભાણા ઉપરથી ઉઠાડીને, ઊના પાણીથી હાથ ધોવરાવીને, ફરી ઘી વગરનું નવું પત્રાળું પીરસાવી તેમને આગ્રહથી જમાડવા બેસાડવા પડયા હતા. નાનપણમાં તેમના મનની થયેલી આ લાગણી કેટલી મજબૂત હતી! ગોપાળરાવ કદી પણ ઘી કે ઘીનો પદાર્થ ખાતા નહિ. ખાય તો એકલું માંખણ; નહિ તો ઘી વગર જ તેમનું જમણ લુખું થતું. આ એક વાત ઉપરથી તેમના ચરિત્રનાં કેટલાંક ગૂઢ કે વિસંગત દેખાતી બાબતનો ખુલાસો થવા જેવું છે.

૧૮૯૨ ને ૯૩ એ બન્ને વર્ષોમાં ગોખલેનો રા. સા. રાનડે સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ હતો. રાષ્ટ્રસભા સંબંધના, હિંદુસ્તાનના સામાન્યહિત સંબંધના ને મુંબઈ ઇલાકાના સ્થાનિક હિતના સવાલ વિષે દરરોજ સાંજે સાર્વજનિક સભાના દિવાનખાનામાં ચર્ચા થતી. ત્યાં તે વખતના ઘણાખરા આગેવાન ને વિચારી ગૃહસ્થો મળતા. રા. સા. રાનડે ત્યાં ઘણું કરીને દરરોજ જતા; ને તેઓ ઘણી બાબતો સંબંધી માહિતી આપતા. હિંદુસ્તાન ને બીજા દેશમાં તફાવત શું છે, હિંદુસ્તાનમાંની રાજકીક હિલચાલોનું સ્વરૂપ બીજા દેશોની તેવી હિલચાલના કરતાં જુદું કેમ? બીજા દેશોએ સ્વીકારેલા માર્ગ આપણને કેટલા ઉપયોગી થશે ને કેટલા નહિ થાય, આયર્લેંડ ને હિંદુસ્તાનનું કેટલુંક સાદૃશ્ય હોવા છતાં હિંદુસ્તાનને આયર્લંડ જેવી હિલચાલો કરવાનું ઇષ્ટ કેમ નથી—વગેરે વિષયો સહેજ વાતચિતમાં નીકળે ને તે સંબંધી સૌ પોતપોતાના વિચારો દર્શાવે, છેવટે એ બધા વિચારોનું એકીકરણ કરીને રાનડે ઘણીક નવીન માહિતી આપે. કોઇ કોઈ દિવસ નવું વાંચવા જેવું પુસ્તક તુરતમાં જ પ્રસિદ્ધ થયું હોય તો તેમાંના સિદ્ધાન્તનું મન્થન થાય. આવા મન્થનથી નીકળેલું નવનીત—માખણ હમેશાં ભારે ગુણકારી હોય છે. સરકારના હેતુ વિશે શંકા કરવી એ બરોબર નથી. સરકારની સાથે લડવું તો તે સરકારના માર્ગે, તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા આંકડાવડે, તેમના કાયદાવડે, ને તેમણે

માન્ય કરેલા તત્ત્વોને આધારે જ, લડવું જોઇએ. ટીકા કરવી તે વિજય મેળવવાના કે ફજેતી કરવાના હેતુથી નહિ, પણ ન દેખાયેલી બાજુ દર્શાવવા ને વિષયનો પુરેપુરો વિચાર થવા સારૂ જ ટીકા કરવી. સરકારનાં કૃત્યો વિશે પોતાના વિચાર પ્રકટ કરવા તે લોકદૃષ્ટિથી તેમાં શો ફેરફાર કરવો જોઇએ, એ સરકાર આગળ રજુ કરવું, એ કેવળ તેવા ફેરફાર કરાવવા માટે નહિ; પરંતુ લોકોને વિચાર કરતા કરવા, ને હળવે હળવે લોકમત કેળવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે એટલા માટે. સાર્વજનિક સવાલોનો અભ્યાસ ને ઊહાપોહ કરવાનો તે પોતાની દૃષ્ટિથી; અને સરકાર વિશે જે બોલવાનું કે કરવાનું તે સાધાર ને વિચારમાં બેસતું આવે એવી રીતે; વિચાર ક્ષુબ્ધ થાય એવી રીતે નહિ. પોતાનો ઉદ્દેશ* ખાત્રી કરી આપી મત ફેરવવાનો જોઇએ; ખીજવવાનો કે બાથંબાથીનો ન જોઇએ. સરકારના અડચણો શી છે તે ધ્યાનમાં રાખીને તેમાંથી માર્ગ સૂચવવાનું કામ લોકના આગેવાનોનું હોય છે. વગેરે અનુભવસિદ્ધ ને પુખ્ત તત્ત્વો આ વર્ષમાં જ ગોખલેના મનમાં ઠસ્યાં. ૧૮૯૨ની પહેલાનાં તેમનાં ભાષણો ને લેખમાં બહુ તફાવત છે. તેમની ભાષાનું કઠોરપણું ને વિચારનું કડકપણું ધીમે ધીમે કમી થતું હતું. જુવાનીની વૃત્તિને લીધે ઉત્પન્ન થતી અધીરાઇ તેમના લેખો ને ભાષણોમાં આ પહેલી હતી તે કમી કમી થતી ગઈ. હિંદુસ્તાનની રાજકીય પ્રવૃત્તિનું ધોરણ તેમના મનમાં હળવે હળવે સ્થિર થતું હતું. મહુડા બીલ વિશે તેમણે લખેલા લેખમાં ને ૧૮૮૯–૯૦માં **સુધારક**માં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના લેખમાં ભાષા, વિચારસંકલના, ને એકંદર વલણ, વગેરેમાં કેટલું બધું અંતર છે!

સાર્વજનિક સભા, રાષ્ટ્રસભા વગેરે સંબંધમાં ૧૮૮૮ થી ૧૮૯૩ સુધીમાં **ગોખલે**ના ઉદ્યોગ ને કામગિરીમાં દરવર્ષે જેમ સુધારા થતા હતા તે જ પ્રમાણે તેમના કૉલેજના કામમાં પણ સુધારા થતા હતા. ૧૮૮૭માં "નેલસન ચરિત્ર" શિખવવામાં તેમને જેવી અડચણ પડી તેવી પછી આગળ પડતી નહોતી. ઇંગ્રેજી બોલવામાં ને શિખવવામાં ઉત્તરોત્તર તે કાબેલ થતા ગયા. પરલોકવાસી કેળકરની સાથે તુલના કરતાં હજી પણ તેમના વિદ્યાર્થી કેળકરનો નંબર ઉંચો મુકે છે, તોપણ ગોપાળરાવનું શિક્ષણ ઉત્તરોત્તર વિશેષ સફાઈદાર થતું જતું, એમ સર્વે કબૂલ કરતા. સાર્વજનિક હિલચાલોમાં ને કામોમાં તે વધારે ને વધારે રોકાતા તેને લીધે કૉલેજના કામની તેમના હાથે અવહેલના—બેદરકારી—થઈ હોત તો અતિશય નવાઈ ન લાગત. પરંતુ ૧૮૮૮થી ૧૮૯૩ સુધી તેવું ખાસ કરીને કાંઈ થયું નથી. ઉલટું, બહારનાં કામોને લીધે તેમનાં કૉલેજનાં કામોને મદદ જ મળી હતી એમ કહેવાશે. **રાનડે**ના હાથ નીચે કામ કરવું એટલે ઉપલકીઆ પતાવી દેવાનું નહોતું. દરેક કામ સંબંધી ઝીણામાં ઝીણી બીના પણ ખોળી કાઢીને તેનો ઉંડો અભ્યાસ કરવો પડતો એથી કૉલેજમાં તેમને જે વિષય હવે શિખવવાનો હોય તેની તૈયારી ઉત્તમ પ્રકારની થઈ. મુખ્યત્વે ઇતિહાસ ને અર્થશાસ્ત્ર એ બે વિષયો તેમને બહુ ગમતા. બીજા વિષયોમાં ઇંગ્રેજી હજી તેમને શિખવવું પડતું, ને તે તેઓ સારૂં શિખવતા પણ ખરા. તોપણ તેમને હમણાં ઇતિહાસ ને અર્થશાસ્ત્ર ઉપર પ્રીતિ વધારે થઈ હતી. અર્થશાસ્ત્ર શિખવવામાં તેમનું સાર્વજનિક કામોનું ને પ્રશ્નોનું પરિશીલન તેમને બહુ જ ઉપયોગી પડતું.

સન ૧૮૯૨–૯૩–૯૪ માં ગોપાળરાવને કૉલેજમાં શિખવવા ઉપરાંત ડે. એ. સોસાઇટીનું જ બીજું એક કામ કરવાનું આવ્યું. ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૮ સુધી સોસાઇટીની સ્કૂલ માટે ને પછી કૉલેજ માટે ફંડ ભરાવવાનું ૫. વા. નામજોશી પાસે હતું. સરકાર, બીજી સંસ્થાઓ કે લોકો સાથે સોસાઇટી સંબંધી જે કાંઈ ખટપટ કરવી પડે તે પણ નામજોશી જ કરતા. એ કામમાં જોઇતી ખુબી ને પ્રસંગાવધાન તેમનામાં હોવાથી કમિટીએ એ કામ તેમની ઉપર નાખ્યું હતું. તેમણે દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાંના ને મહારાષ્ટ્રમાંના સંસ્થાનિક તથા ધનિક લોકો તરફથી લગભગ પોણો લાખ રૂપીઆ એકઠા કર્યા હતા. પરંતુ ફર્ગ્યુસન કૉલેજને વધારી તે પુરેપુરી આર્ટ્સ કૉલેજ કરવાની પરવાનગી મળવાનાં ચિહ્નો જણાતાં જ ગામની બહાર કૉલેજ માટે એક મકાન બાંધવાની વ્યવસ્થા કરવી પડી. તે માટે ફંડ ભરાવાની જરૂર હતી. પરંતુ આ જ અરસામાં અન્તઃકલહ સળગી ઉઠવાથી ૧૮૯૦–૯૧ માં ફંડ ભરાવવાનું કામ થયું જ નહિ, એમ કહી શકાશે. ૧૮૯૨ માં બધું શાન્ત થઈ ઠેકાણે પડયું. ટિળક પક્ષમાંના કેટલાક નીકળી ગયા, કેટલાક શાંત થયા, ને તટસ્થ હતા તે આગરકરના પક્ષમાં તેટલા પુરતા ભળ્યા. એકંદરે પડેલી ફાટ પુરાઈ ગઈ. ટિળક રાજીનામું આપીને નીકળી ગયા. જે વૃક્ષ વાવવામાં ટિળકનો મુખ્ય ભાગ હતો, તેની સાથેનો સંબંધ તોડવાનો પ્રસંગ તેમણે સ્વીકાર્યો !

ટિળક ને નામજોશીની મૈત્રી હતી. સાર્વજનિક સભામાં, સામાજિક કામકાજમાં, પ્રાંતિક પરિષદમાં, ટિળક–નામજોશીની જોડી એક હોય જ. નામજોશી ખંધા હતા. તેમની હિંમત, હિકમત, અક્કલહોંશિયારી, ને છાતી મજબૂત હતાં. કોઈ પણ કામમાં આ બન્ને એક બીજાને મળીને જ વર્તતા. ડે. એ. સોસાઇટીના અન્તઃકલહમાં ને પક્ષાપક્ષના દાવપેચમાં આ બેઉ 'ઉસ્તાદો' ની સામે થવાનું બીજાઓને ઘણેક વખતે બહુ કઠણ થઇ પડતું. ટિળક નીકળી ગયા પછી નામજોશી કૉલેજનું કે બહારનું કામ નહિ જેવું જ કરવા લાગ્યા. આથી તેમનું કામ ગોખલેને માથે પડયું. સામાન્ય રીતે રાજકીય બાબતની હિલચાલમાં ગોખલે જ વિશેષે કરીને હમણા પડતા. તેથી બહારના જગતમાં વિશેષે કરીને મુંબઈ, ગુજરાત, કાઠીઆવાડ, વહાડ, વગેરેના આગેવાનોમાં ગોખલે જેટલા પ્રસિદ્ધ થયા હતા તેટલા બીજા કોઈ થયા નહોતા; તેમની સાથે ગોખલેનો જેટલો સંબંધ બંધાયેલો તેટલો બીજા કોઇનો બંધાયો નહિ હોય. આ સિવાય ગોખલેને બીજી એક બાબત અનુકૂળ એ હતી કે, સામાજિક સવાલોને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા તંટામાં તે સમયે ગોખલે બહુ સંડોવાતા નહિ, તેથી તેમના વિષે લોકમત કલુષિત થયું નહોતું. ત્રીજું ગોખલેના ઉપર વાગ્દેવી જેટલી પ્રસન્ન હતી તેટલી બીજા કોઈ ઉપર—તે વખતે પણ નહોતી. આ સર્વ કારણોને લીધે નામજોશીનું તમામ કામ ગોખલે ઉપર પડયું. સોસાઇટીના સેક્રેટરીનું કામ બહુતેક તેમને જ કરવું પડતું. બહાર ફરીને લોકો તરફથી સોસાઇટી માટે મદદ મેળવવાનું કામ પણ તેમની જ પાસે આવ્યું. તે માટે તેમને આખા ઇલાકામાં ફરવું પડયું. જુદા જુદા લોકો પાસે યાચના કરવી પડી. તેમ કરતાં તેમને લોકો તરફથી કેટલું અપમાન, અવહેલના, અપશબ્દ, સહેવા પડયાં હશે એ તેવું કામ કરનારને જ સમજાય તેવું છે ! કૉલેજ

ચાલતી હોય ત્યારે શિખવવાનું કામ કરે ને રજા પડતાં જ સોસાઇટીની ઝોળી ખભે ભરાવીને ફંડને માટે ગામેગામ ફરે; આ પ્રમાણે સતત ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી ચાલ્યું હતું. પણ તેમણે એ કશાનો ત્રાસ માન્યો નહોતો. સોસાઇટીને ગોખલેનો આવી રીતે ઉપયોગ થવા લાગ્યા પછી હવે સોસાઇટીમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા વધે, ને નાના છતાં તેમાંના વડિલ તરિકેનું માન તેમને મળવા લાગે તેમાં નવાઈ છે કે?

આ જ અરસામાં તે પ્રાન્તિક કૉનફરન્સના સેક્રેટરી થયા. કૉનફરન્સ કે કૉંગ્રેસ જેવી સંસ્થાના સેક્રેટરીને કરવું પડતું કામ કેટલી મહેનતનું, કેટલા વ્યવસાયનું ને કેટલું જોખમનું છે તેની કલ્પના બહુ થોડાને જ હશે. તેમાં પણ ફાટફૂટ થઇને અંદરખાનેથી ગોટાળો થવા લાગે ત્યારે તો હદ જ થાય! મુંબઈ ઇલાકાની પ્રાન્તિક પરિષદ્ કેટલાંક વર્ષોથી બંધ પડવાનાં જે કારણો છે, તેમાંના કલહપ્રિય લોકોના સળવળાટને લીધે કામમાં ને જોખમમાં થયેલો વધારો એ એક મોટું ને મુખ્ય છે. આ કામ ગોખલેએ આ પછી ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી કર્યું. આ વર્ષો ગોખલેના આયુષ્યમાંનાં કામથી ભરેલાં વર્ષોમાંનાં હતાં. આ સર્વ ભાર ઉપાડતાં પણ તેમની શક્તિ ખૂટી નહિ. એટલું જ-નહિ પણ એ સર્વ ઉપાડીને તેમાં તે ઉત્તરોત્તર વધારે નિષ્ણાત ને મજબુત થતા ગયા.

૧૮૮૮–૧૮૯૩ સુધીનો સ્વભાવ ને વિકાસ.

આ છ વર્ષમાં ગોખલેના સાર્વજનિક ચરિત્રની કેટલી બધી વૃદ્ધિ થઈ! તે સાર્વજનિક સભાના ત્રૈમાસિકના સંપાદક થયા, પછી સભાના સેક્રેટરી થયા, ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં ઇંગ્રેજીના, પછી ઇંગ્રેજીના ને ગણિતના, પછી ઇંગ્રેજીના, ઇતિહાસના ને અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક થયા. તે સુધારકપત્રના અંગ્રેજી સંપાદક ચાર વર્ષ સુધી હતા. નૅશનલ કોંગ્રેસના પણ તે ચુસ્ત પુરસ્કર્તા થયા હતા.

લૌકિક દૃષ્ટિએ ગોપાળરાવની આ જે ચઢતી થઈ તેના કરતાં તેમની આંતરવૃદ્ધિ બહુ મોટી થઈ. ટિળક–આગરકર વિશે તેમને આદર ને પૂજ્યબુદ્ધિ પ્રથમની હતી. તેનું રૂપાન્તર થઇને ટિળક વિશેનો આદર ઓછો થયો, તે આગરકર વિશેનો વધ્યો. પૈસા પેદા કરીને પોતાના ઘરનાં માણસોનું–વડિલ બન્ધુ, વિશેષે કરીને ભાભી, મા વગેરે–નું કષ્ટ કમી કરવું, અને પોતે પણ કીર્તિ ને સંપત્તિવડે મોટા માતબર થવું, એ ઇચ્છા નાશ પામી ને પૈસા વિશેની બેકાળજી, તથા પ્રસંગે પગ ઉપર કુહાડો મારી લેવાની તૈયારી, એ તેને બદલે સ્થાપિત થઈ. આપણા લોકોનો, ને તેમની ઉન્નતિ માટે કરવાનાં કામનો વિચાર પહેલો ને બીજા બધા વિચાર પછી, એવી વૃત્તિ થઈ. સિવિલસર્વિસનો, ઇજીનિયરનો કે વકીલ—બૅરિસ્ટરનો લોભ જતો રહીને શિક્ષણપ્રસારનો અને લોકમત સંવર્ધનનો માર્ગ પસંદ થયો; સાર્વજનિક કલ્યાણના કામ આગળ પોતાના દુઃખની કિંમત લાગે નહિ, એમ થયું. ઇંગ્રેજી ભાષા બરાબર તાબામાં આવી, ને તેનો ઉપયોગ કરતાં બહુ કડક શબ્દોના કરતાં અર્થગર્ભ શબ્દોવડે સાધવાનું રહસ્ય હસ્તગત થયું. પોતાના પક્ષની પેઠે જ સામા પક્ષનું કહેવું પણ શાન્તપણે સાંભળી—વિચારી જોવાની ને તે સંબંધી આદરબુદ્ધિ રાખવાની ટેવ પડી.

પોતાનું અપમાન, પોતાના મનોવિકાર, ગળી જઇને હાથમાં લીધેલું લોકકાર્ય કરતા રહેવાનું વ્રત પાળવાનું શિક્ષણ મળ્યું, અને પરસ્પરવિરૂદ્ધ બાબતમાંથી પણ બાંધછોડનો માર્ગ કાઢવો ઇષ્ટ લાગવા માંડયો. તેમને સાસુ થવા પહેલાં વહુની અવસ્થામાં સખત નિયમોમાંથી પસાર થવું પડવાથી લૌકિક વ્યવહારમાં ને સાર્વજનિક કામમાં પોતાના ઉતાવળીઆપણાને કબજે રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો પડયો. આ પ્રમાણે **ગોપાળરાવ**નો વિકાસ આ પાંચ છ વર્ષમાં થયો. આટલો વિકાસ આટલી થોડી મુદતમાં થયાનું કેટલાકના જીવનચરિત્રમાંથી મળશે ?

૧૮૮૮—૧૮૯૩ ઘરની સ્થિતિ.

તેમની ખાનગી વર્તણુકના સંબંધમાં મુખ્ય વાત એ છે કે **ગોપાળરાવ પુના**માં હવે સહકુટુંબ રહેવા લાગ્યા. તે વખતે તેમની સાથે તેમની મા, પત્ની અને બીજાં કેટલાંક સગાં રહેતાં હતાં. બહારના કામકાજમાં **ગોખલે** એટલા રોકાએલા રહેતા હતા કે તેથી ઘર સંબંધી બાબતમાં તે છેક અલુપ્ત છે એમ લાગે, અને એક દૃષ્ટિએ જોતાં એમ હતું પણ ખરૂં. દરેક ઝીણી બાબતમાં જાતે ધ્યાન આપવું ને કામ કરવું એવું ઘરરખુ બાબતનું ધોરણ આપણે સ્વીકારીએ તો તે તેમને પોતાને લાગુ પડશે નહિ. સરકારી રીપોર્ટોમાંના ઝીણા ઝીણા આંકડા સાથે આંખો ફોડયા પછી અને માથું ફોડયા પછી ઘરનો આના પાઇનો મેળ મેળવવાનું કામ તેમનાથી બની શકતું નહોતું, અને તેની તેમને ફીકર પણ થતી નહોતી; પરંતુ તે ઘર સંબંધમાં બીનલક્ષી હતા અથવા બેપરવા હતા, એમ કહેવાય નહિ. સને ૧૮૯૧ માં તેમને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો, પણ તે પંદર દિવસમાં ગુજરી ગયો. એ અરસામાં જ તેમની માનું મૃત્યુ થયું. તે વખતે તેમને કેટલું ખોટું લાગ્યું હશે—દુઃખ થયું હશે તે જેઓ જાણતા હશે તેઓ **ગોપાળરાવ** ઘરની બાબતમાં બેપરવા હતા એમ કહી શકશે નહિ. વડિલ પ્રત્યે સન્માન અને ઘરનાં માણસો પ્રત્યે મમતા તેમનામાં ઘણી હતી. તેમનાં માતુશ્રી ગુજરી ગયાં તે વખતે ને શનિવારપેઠમાં **ભાટવડેકર**ના વાડામાં રહેતા હતા. માતાના મરણ પછી જ્યારે જ્યારે તે એ વાડામાં જતા ત્યારે ત્યારે પોતાની મા જે ખોલીમાં મરણ પામી હતી તે ખોલીમાં જઈ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરતા. માનની આ વૃત્તિ વિશેષે કરીને જ્ઞાને અને માને મોટા થયા પછી કેટલા લોકોમાં કાયમ રહે છે ?

સને ૧૮૯૩ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં તેમની મોટી પુત્રી **કાશીબાઇ**નો જન્મ થયો. પહેલા પુત્રના મૃત્યુથી તેમનું મન એટલું દુઃખાયું હતું કે પુત્રી એક બે મહિનાની થઈ ત્યાં સુધી **ગોપાળરાવ** તેમના માટે કેટલી ચિંતા રહેતી અને રોજ ઘેર આવ્યા પછી બહુ લાગણી પૂર્વક તેની તબિયતની પૂછપરછ કરતા. "બધાં ઠીક છે" એમ જાણ્યા પછી તેમનો જીવ સ્વસ્થ થતો, ને ચહેરો કેવો ફૂલતો—આનંદિત થતો—તે નજરે જોવાની જ જરૂર છે. જેણે જોયું હોય તેના મનને જ તેની બરાબર કલ્પના આવે. **કાશીબાઈ** વર્ષેકની થઈ હશે તેટલામાં તે માંદી પડી તેને ઘણો જ તાવ આવ્યો એથી ઘરનાં બધાં માણસો સહેજ ગભરાયાં. તે વખતે **ગોપાળરાવ**ના જીવને જે ઉદ્વેગ થયો, તેની કલ્પના જ કરવી મુશ્કેલ છે! કલાકે કલાકે પોતે નીચે આવે, **કાશીબાઇ**ના શરીરે હાથ લગાડી જુએ અને 'કેમ છે? શું થયું?'

એવું ઘરનાં માણસોને પૂછવા લાગે. છોકરાંઓની પ્રકૃતિ સંબંધી જેને આટલી ચિંતા થાય તે ગૃહસ્થ ઘરગથ્થુ બાબતમાં બેપરવા હતા એવું કોણ કહી શકે? એટલું ખરૂં કે, ગૃહ-સૌખ્યની દૃષ્ટિથી કેટલાક ભાગ્યશાળી પુરૂષો પ્રમાણે ઘણો વખત સ્ત્રી–છોકરાંની સાથે હસવું, બોલવું, ગપ્પાં મારવાં, વાતો કરવી, વખતે ઘરના કામમાં મદદ કરવી, એવું કાંઇ તે કરતા નહિ. કારણ એક તો આવી રીતે ગુમાવવા માટે તેમને વખત નહોતો; અને બીજું કોને માલુમ? સુખી સંસારનું જે કલ્પનાચિત્ર તેમના મનમાં હશે તેને મળતું આવે તેવું અહિં કંઈ નહિ હોય! કદાચિત પોતાના ને ઘરના માણસોના મનના વિકાસમાં જમીન અસ્માન-નો અંતર હોવાથી બધાને સારૂં લાગે, બધાનું મન રિઝવે, એવો વિષય તેમને મળતો નહિ હોય! કદાચ આ બાબતમાં તેમના મનનાં દ્વાર તે વખતે ઉઘડ્યાં નહિ હોય!

ગોપાળરાવની આર્થિક સ્થિતિ આ વખતે બહુ ખરાબ નહોતી. ૧૮૮૬ પછી જેટલી તે સુધરી તેટલી હજુ જો કે સુધરી નહોતી, તોપણ મહિનાના રૂ. ૪૦) પગારના, ને વર્ષ આખરે સરકારી મદદમાંથી રૂ. ૪૦૦), અને શિરાળકર કંપની પાસેથી ગણિતના પુસ્તક બદલ જે થોડું ઉત્પન્ન મળતું તે, બધું મળીને બહુ તાણ ન પડતાં એમનો સંસારવ્યવહાર ઘણી સારી રીતે ચાલતો. તે ઘણા કરકસરીઆ હોત, જરૂર જેટલું જ ખર્ચ કરવું, જરૂર વગર એક પાઈ પણ ન ખર્ચવી એવા નિશ્ચયથી તેઓ રહેત, તો આ વખતે તેમની પાસે કંઈ બચત ખરૂં; પરંતુ ગોપાળરાવનો સ્વભાવ ઘણો ખરચાળ હતો. કોઇને પૈસા ન આપવા એવું કહેતાં તેમના જીવ પર આવતું. પોતાની આગળ આવેલા યાચકને કંઈ પણ આપ્યા વગર પાછો કાઢવો એવું તેમનાથી બનતું નહિ. મનુષ્ય ગમે તેટલા નવા મતનો હોય, નવા વિચાર પ્રમાણે વર્તનારો હોય તોપણ જુની રીતિ ને વિચારનું જ અવશિષ્ટ તેના મનમાં, મતમાં ને આચરણમાં રહે છે. તે દૂર કરવાનો ગમે તેટલો સખત પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે ન જાય એમ નથી; પણ એવો પ્રયત્ન કરવાનું તેમના મનમાં આવતું નથી; એમાંની જ ઉપરની વૃત્તિ હતી. કોઈ માગવા આવ્યો કે તેને આપવું જોઇએ, અને ઘણી વખત તો તે સારી રીતે આપવું, એવો ગોપાળરાવનો સ્વભાવ હતો. તેથી તેમને જેટલું મળતું તેટલું ખલાસ થતું! કાંઈ બચાવ થઈ સંગ્રહ થતો નહિ. તેમ છતાં જો કંઈ બચે તો તે પોતાની ભાભીનાં ઘરેણાં કરવા સારૂ કાગલ મોકલી આપતા. દિયર ભોજાઇની વચ્ચે આટલી માયા ને આટલો પ્રેમ જવલ્લે જ જોવામાં આવે! દિયરના શિક્ષણ સારૂ થતું ખર્ચ આંખના કણા જેવું સમજે ને બને તે રીતે તે કમી કરવા માટે પોતાના પતિને સતાવનારી ભોજાઇઓ જોઇએ તેટલી હોય છે. દિયરને સારૂ જે ખર્ચ થાય છે તે આપણું જાય છે, અને પારકાને માટે જાય છે, એવું ઘણી ભાભીઓને મનમાં લાગે છે. પણ ગોપાળરાવની ભાભી ઘણા જ મોટા મનવાળી હતી. ગોપાળરાવના સંબંધમાં પારકાપણું એવું તેણે કદી કર્યું નથી. કોઈ વખતે ગોવિંદરાવનું મન ફરે. એવડા મોટા કુટુંબનું ખર્ચ કાઢતાં કાઢતાં તે ગુંચવાય, પૈસાની ટાંચ પડે એટલે કોઇક વખત તે એમ બોલી જાય કે, હવે ગોપાળ-રાવે ભણવાનું બંધ કરવું જોઇએ; પણ ગોપાળરાવની ભાભીના મનમાં એવું કદી પણ આવ્યું નથી. "તમારા ભાઈ ભલે ભણે, પૈસા ન હોય તો મારી નાની નાની જે

જણશે છે તે વેચીને પણ હું આપીશ," એવું તે કહેતી, અને ખરેખર એક પછી એક એમ સઘળા દાગીના તેણે આપ્યા. પોતાની ભાભીના વેચાયેલા બધા દાગીના તેને પાછા મળે, અને તે ઉપરાંત તેને જોઇએ તેટલા નવા કરાવી તે સઘળા પોતાની ભાભીએ પહેરેલા પોતે નજરે જુએ, એમ ગોપાળરાવને થતું; અને જે કંઈ પોતાની પાસે બચે તે પોતાની ભાભીને માટે પોતાના ભાઇ તરફ મોકલતા. આ બાબતમાં તેમની ભાભીનાં વખાણ કરવાં કે ગોપાળરાવનાં વખાણ કરવાં? કે બંનેનાં કરવાં?

હિંદુ મુસલમાનનો ઝગડો (૧૮૯૫).

લૉર્ડ રેની કારકીર્દિ સમાપ્ત થયા પછી લૉર્ડ હેરિસની કારકીર્દિ પણ પુરી થઈ. બીજી કારકીર્દિમાં જે કેટલાક અનિષ્ટ બનાવ બન્યા, તેમાં હિન્દુ મુસલમાનનો ઝગડો અને ગણપતિના ઉત્સવની સાર્વજનિક સ્થાપના એ મુખ્ય છે. હેરિસ સાહેબની કારકીર્દિ અનેક કારણોથી લોકોને અપ્રિય થઈ પડી હતી. તેનાં બધાં કારણો તપાસવાનો અહિં અવકાશ નથી; પરંતુ હિંદુ મુસલમાનના ઝઘડા સંબંધમાં તે વખતે અધિકારી વર્ગનું જે ધોરણ જણાયું તેનો પ્રતિકાર કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો નહિ. આ બે કોમના ટંટામાં ન્યાયનો કાંટો સમતોલ રાખવાનું કામ તેમના હાથથી બન્યું નહિ. તેથી સામાન્ય રીતે તેની કારકિર્દી મુંબઈ ઇલાકાને ત્રાસદાયક જ થઈ પડી. એ સંબંધમાં પુનામાં હીરાબાગમાં પ્રોફેસર ગોખલે એ એક વ્યાખ્યાન આપ્યું. તે વ્યાખ્યાનમાં તેમણે રે સાહેબની અને હેરિસ સાહેબની કારકિર્દીનો મુકાબલો કરીને બંનેનો તફાવત ખુલ્લો કરી બતાવ્યો હતો. સમાનચિત્ત રાખી લોકોની ફરિયાદ સાંભળવી અને અધિકારી વર્ગની દૃષ્ટિએ જ લોકો તરફ ન જોતાં લોકોની દૃષ્ટિએ જ જોવું એ રે સાહેબની યશસ્વી કારકીર્દિનું રહસ્ય હતું; અને હેરિસ સાહેબની કારકીર્દિમાં અધિકારી વર્ગની એકલી જ દૃષ્ટિથી જોવાતું તેથી હિંદુ મુસલમાનનું વૈમનસ્ય દબાવાને બદલે ઉલટું તે જોરથી સળગી ઉઠયું. મહારાષ્ટ્રમાં આ બે કોમો વચ્ચે કલહ શરૂ થયો, તે પણ આ જ વખતે. તે પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં આ બેઉ જાતો હળી મળીને રહેતી હતી. હિંદુના દેવાલયની પાસે મુસલમાનની મસિદ અને હિંદુના સાધુસમાધિ પાસે મુસલમાનની કબર હોય અને તેમનું માન એક બીજા તરફથી સારી રીતે રખાતું એવું જોઇએ છીએ. હિંદુ મુસલમાન મહારાષ્ટ્રમાં પાસે પાસે પાડોશી તરીકે રહી ભાઇચારાથી ચાલે અને એકેકના સામાજિક ને ધાર્મિક કાર્યોમાં સામેલ થઇ ભાગ લે એવું મહારાષ્ટ્રમાં ચાલતું. તેનો ૧૮૯૩–૯૪ની સાલમાં અંત આવ્યો. આથી દૂરદર્શી ને દેશાભિમાની પુરૂષોને ઘણું જ ખોટું લાગ્યું. આ કલહથી રાવસાહેબ રાનડેને બહુ દુઃખ થયું. આ સારૂં ન થયું એમ ગોખલેને પણ લાગતું હતું.

ગણપતિ ઉત્સવની હિલચાલનું અનિષ્ટ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થયું પણ આ જ સબબથી હિંદુ મુસલમાનના ઝગડા પછી હિંદુઓએ મુસલમાનના તાબુતમાં ન ભળતાં તેમનાથી જુદો ગણપતિનો ઉત્સવ કરવો, એવી હિલચાલ ચાલી. હિંદુ મુસલમાનોએ શાન્તિના ઉપચારથી એકત્ર થવાના પ્રસંગ ઓછા કરી બન્ને વચ્ચેનો ભેદ કાયમ જાગૃત રાખે એવો આ ઉત્સવનો

કાર્યભાગ તે વખતે સ્પષ્ટ માલૂમ પડયો. આ કારણથી આ નવી ચળવળના ઉદ્દ્ભવથી તે વખતે અમુક વર્ગના લોકને ઘણું ખોટું લાગ્યું. ગોપાળરાવ ગોખલે આ વર્ગમાંના એક હતા. ટિળક આ ઉત્સવના અગ્રેસરમાં મુખ્ય હતા. આ ઉત્સવની શરૂઆતથી ખરી ધર્મનિષ્ઠા હોય કે ન હોય તે વાત જુદી. પણ તેનું વલણ કોમ કોમ વચ્ચે દ્વેષ વધારવાનું દેખાતું હોવાથી એકરાષ્ટ્રીયત્વના ઉપાસકોને આ નવા ઉપક્રમનું સ્વરૂપ અનિષ્ટ લાગ્યું, અને તેથી મહારાષ્ટ્રમાં સામાજિક પ્રશ્નની પાછળથી જે રાજકીય પક્ષ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે વિશેષ વધવા લાગ્યો. ગણપતિ ઉત્સવના અગ્રેસરોની વિરૂદ્ધપક્ષના અગ્રેસરોનું જુંઠું બોલવું તેમની નાલાશી કરવી, એ આ ઉત્સવનું એક દુષ્ટ અંગ બન્યું. દરેક ભાદરવા માસમાં નવ દશ દિવસ રાજકીય અને સામાજિક આગેવાનો ઉપર યથેચ્છ જીભ ચલાવવી અને તેમ કરી પ્રતિપક્ષના સંબંધમાં સામાન્ય જનસમાજના મનમાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાની મોશમ ચાલુ થવા માંડી! આરંભમાં આથી કેટલાક તરૂણ માણસોનું મન ભમવા લાગ્યું, અને કેટલાક કવેળા દેશ-ભક્તિના કામમાં પડી નકામા થઈ પડયા! આ સઘળા સબબોથી રાવસાહેબ રાનડેને ખોટું લાગતું અને ગોપાળરાવને પણ આનો અટકાવ કેવી રીતે કરવો તેની ચિંતા થતી.

પુનાની રાષ્ટ્રીય સભા.

શારદાસદન, સંમતિવયનો કાયદો, સામાજિક પરિષદ્ અને રાષ્ટ્રસભાનું સાહચર્ય વગેરે અનેક પ્રશ્નોને લીધે મહારાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થએલા પક્ષ ૧૮૯૫ ની સાલ પછી વધારે જોસથી વધી પડયા. તે સાલમાં રાષ્ટ્રીય સભાની બેઠક પુનામાં થવાની હતી. જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી મહિનાથી તેની તૈયારીની શરૂઆત થઇ. રાવસાહેબ રાનડે આ વર્ષે મુંબઈ હતા; પણ તેમની મોટી ઇચ્છા એવી હતી કે, પહેલાંની સઘળી બેઠકો કરતાં પુનાની બેઠક શ્રેષ્ઠ થવી જોઇએ. તેટલા માટે તેટલો વખત પક્ષભેદ બાજુએ મૂકી સર્વે પક્ષના લોકોએ સાથે મળી એ કાર્ય એકત્રપણે કરવા માથે લેવું, અને મહારાષ્ટ્રના આ બુદ્ધિબળના આદિપીઠનો મહિમા વધારવો. આટલા સારૂ તેમણે બન્ને પક્ષના અગ્રેસરોને કહી તેમને એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ કર્યો.

મુખ્ય તકરાર રાષ્ટ્રસભાના મંડપમાં સામાજીક પરિષદ્ ભરવી કે નહીં તે બાબતની હતી. આજ વીસ વર્ષે ફરીને આ તકરાર અને તેથી જામેલા રણસંગ્રામ તરફ જોઇએ તો મોટા બુદ્ધિશાળી પુરૂષો પણ હઠે ચઢે, તો પોતાની બુદ્ધિનો અને વખતનો કેવો દુરૂપયોગ કરે છે અને પોતાની પછી થનારી સંતતિને કેવા અનિષ્ટ વલણે ચડાવે છે, એ નવાઈ જેવું લાગ્યા વગર રહેશે નહીં. ખરી રીતે સામાજીક પરિષદ્ રાષ્ટ્રીય સભાના મંડપમાં ભરવા દેવી કે નહિ, એ પ્રશ્ન તદ્દન અર્થ વગરનો—ક્ષુલ્લક છે. ખરેખર રીતે આ સગવડનો પ્રશ્ન છે. રાજકીય પ્રશ્નનો વિચાર કરવા સારૂ અનાયાસે સર્વ દેશનાં પ્રસિદ્ધ માણસો આ વખતે એકત્ર થયેલાં હોય છે. સામાજીક પ્રશ્નોનો વિચાર કરનાર માણસો જુદા હોય છે, એવું કાંઈ નથી. રાજકીય બાબતમાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર માણસો જ બહુધા સામાજીક પરિષદમાં હોય છે. રાજકીય હોય, કે સામાજીક હોય બન્ને પ્રશ્ન એક જ દેશના લોક વિશે અને એક જ નીશદે ઉન્નતિ વિશે વિચાર ચલાવે છે, અને એકમેક એકબીજાને મળેલા જ છે. એકનો

સાંગોપાંગ વિચાર બીજી બાબતના વિચાર પર આધાર રાખે છે. બન્ને દિશામાં પ્રયત્ન થવો જોઇએ; એક જ દિશાના પ્રયત્નથી સફળ થવાની આશા થોડી. આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે રાજકીય વિષયોનો અભ્યાસ કરનારા ઘણા લોકો સામાજીક બાબતોમાં પણ શ્રદ્ધા રાખનારા હોય છે. ૧૮૮૦ થી તે ૧૯૦૦ સુધી તો સાધારણ રીતે તે પ્રમાણે હતું. કેવળ સામાજીક વિષયોનો જ અભ્યાસ કરનારા અને તે જ વિષયો પર લાગણી ધરાવનારા લોક થોડા હતા. રાષ્ટ્રસભા સારૂ આ મંડળ એકત્ર થાય, એટલે તે જ દિવસોમાં અને તે જ મંડપમાં સામાજીક પરિષદનું કામ કરી લેવું સગવડ પડતું થતું. બેવડો ખર્ચ, બેવડી મહેનત, અને કામ કરનારા માણસની બે જગાએ વહેંચણી કરવા કરતાં રાષ્ટ્રસભાના મંડપમાં જ સામાજીક પરિષદ્દનું કામ કરવું એમાં ડહાપણ હતું. તેમજ રાષ્ટ્રસભાને જુદી દિશામાં કામ કરવાથી અમુક પ્રકારે ટેકો પણ મળતો. ' આ લોકો સરકારને ફક્ત આમ કરો તેમ કરો એમ ઉપદેશ કરે જાય છે; પણ પોતાના પગ નીચે આગ સળગે છે તે ઓલવતા નથી.' એ પ્રમાણે ઍંગ્લો-ઇન્ડીયન પત્રવાળા હમેશાં ટીકા કરતા, તેને અનાયાસે ઉત્તર મળે એવો પણ એમાં ઉદ્દેશ હતો. સરકાર પર જ્યાં અને જેમની તરફથી ટીકા થતી, ત્યાં અને તેમની તરફથી જ સામાજીક વિષયોની ચર્ચા થાય છે, એવું સિદ્ધ થતું; પણ આ બાબતમાં ' કાગનો વાઘ ' થઇ ગયો. તે એટલે સુધી કે પુનાની રાષ્ટ્રસભાની બેઠક નિર્વિઘ્નપણે પાર પડશે કે કેમ તેની સર્વેને ચિંતા થવા લાગી ! આ વખતે **ગોખલે** રાષ્ટ્રસભાના જોડીઆ સેક્રેટરી હતા. તેમને **પુના**માં આ ફાંટા પડવાથી ઘણો જ ત્રાસ થયો. સ્વાગત કમિટિની ઘટનાથી માંડીને રાષ્ટ્રસભાની બેઠકમાં આવવાના વિષયો પર્યંત દરેક નાની મોટી બાબતમાં આ ફાંટીઆ કામ કરનારા માણસને નડતા હતા. સમાધાન કરવાના ત્રણ ચાર વખત પ્રયત્ન થયા. **ટિળક** અને તેના સાથીઓનું કહેવું સાંભળી લેઇ સમાધાન કરવા સારૂ **મુંબઇ**ના ગૃહસ્થો **પુને** ત્રણ ચાર વખત ગયા. વાટાઘાટ વખતે સમાધાનની વાત કબુલ થાય, અને પાછું ફરીથી ફોકટ જાય, એમ છેવટ સુધી ચાલ્યું હતું. તેને લીધે **મહારાષ્ટ્ર**માં રાષ્ટ્રસભા સારૂ ફંડ એકઠું કરવું એ બહુ મહેનતનું થઇ પડયું. સ્વાગત કમિટિ, કાર્યવાહી કમિટિ, વગેરે કમિટિને હાથે જે જે કામ થાય તેની ખરી હકીકત પ્રસિદ્ધ થાય, ગેરસમજ ઉત્પન્ન કરનારી જે હકીકત બહાર પસરવાથી કામમાં આવનારી અડચણ ઓછી થાય, તેટલા સારૂ ' રાષ્ટ્રસભા સમાચાર ' એ નામનું એક સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્ર તે વખતે કાઢયું હતું.

વિરૂદ્ધ પક્ષની ખટપટ

સભાની શરૂઆતની તૈયારીનું ને વ્યવસ્થાનું ઘણુંખરૂં કામ તે વખતે **ગોખલે** ઉપર જ પડયું હતું. શ્રીયુત **કાશીનાથ પરશુરામ ગાડગીલ** તેમની મદદમાં હતા. વિરૂદ્ધ પક્ષની ખટપટોના જવાબો આપવામાં તેમની મદદ બહુ મળતી; તોપણ **ગોખલે**ને આ કામની જવાબદારી ને કાળજીથી બહુ ત્રાસ થયો. સ્વાગતકમિટિના સભાસદમાં પોતાના મત વધારે થાય તે સારૂ વિરૂદ્ધ પક્ષના સભાસદોએ ફી દસ રૂપીઆ ઠરાવી. પરંતુ તેટલી ફી ભરીને પણ સ્વાગત કમિટિમાં આવનારા તેટલા ગૃહસ્થો વિરૂદ્ધ પક્ષમાં નહોતા. તેથી ' શિષ્ટસંમત ' પદ્ધતિ છોડીને વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓએ દાંડાઇનાં ભડકામણાં કરવા માંડયાં. કોંગ્રેસના મંડપને

આગ લગાડી સળગાવી દેવાની ધમકી સભા વચ્ચે આપવાનુંએ વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓએ બાકી ન રાખ્યું ! પ્રતિપક્ષના દાવપેચનું કાંઈ માપ ન રહેવાથી કોંગ્રેસ માટે ખટપટ કરનારાઓને તે દિવસો બહુ કાળજીના ને ભીતિના થઈ પડયા. કોંગ્રેસ કેવી રીતે પાર પડશે એજ સૌના વિચારનો વિષય થઈ પડયો. આ ચિંતાથી રા. સા. રાનડે રજા લઇને ખાસ પુને જઇને રહ્યા. તેમણે સમગ્ર કોંગ્રેસ કમિટિઓના મત મંગાવ્યા તેમાં અર્ધ કરતાં ઘણા વધારે મત સામાજીક પરિષદ્ કોંગ્રેસના મંડપમાં જ ભરવાની તરફેણમાં છતાં પણ તે જુદા મંડપમાં ભરવાનો નિર્ણય થયાનું તેમણે જાહેર કર્યું; ને તેમ કરીને પ્રતિપક્ષનો વિરોધ નિઃસત્ત્વ કર્યો. તેમ છતાં રાષ્ટ્રસભાના કામમાં વિઘ્નો નાખવાનો માર્ગ બંધ પડયો નહિ. આ વખતે ગોખલેને ફંડની ગોઠવણ કરવી પડી, માણસોની તજવીજ કરવી પડી; વિવિધ સ્વભાવના, વિવિધ મિજાજના, વિવિધ તરંગના માણસોનો મેળ બેસારીને કામ કરવું પડતું, તેમ છતાં સભાનું કામ ફતેહમંદ રીતે પાર પડે છે કે કેમ, તે માટે રાત દિવસ ચિંતાતુર રહેવું પડયું. આના પરિણામે તેનું ઉત્તમ ફળ તેમને મળ્યું—કોંગ્રેસ ઉત્તમ પ્રકારે પાર પડી ને ગોખલેના શ્રમની સફળતા થઈ.

આ વર્ષે ગોખલેને અનેક માણસોની મદદ લઇને કામ પાર પાડવાનું જે શિક્ષણ મળ્યું, તેવું ડે. એ. સોસાઇટીમાં પણ મળ્યું નહોતું. વ્યક્તિપરત્વેના રાગદ્વેષ સામાયિક કાર્યમાં કેવી રીતે ગળી જવા પડે છે તેની ગોપાળરાવને હવે સારી રીતે સમજણ પડી. સહેજ પણ બાબત મરજી વિરૂદ્ધ થઈ કે એકદમ ગુસ્સે થઇ જતા. ગોપાળરાવને આ વર્ષે આત્મસંયમન કરવાના એટલા પ્રસંગ આવ્યા કે ત્યારથી ગુસ્સે થવાના અવગુણને નિર્મૂળ કરવાનો પ્રયત્ન બુદ્ધિપુરઃસર તેઓ કરવા લાગ્યા. ભવિષ્યમાં તેમના હાથે જે કાર્યો થવાનાં હતાં તે દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં આ પાઠની કિંમત ઘણી મોટી છે.

ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં ખોટ.

૧૮૯૫ ની સાલમાં ગોખલેની કસોટી થાય તેવી બીજી પણ પુષ્કળ બાબતો બની હતી. ૧૮૯૨ની સાલમાં ફર્ગ્યુસન કૉલેજના તે વખતસુધીના પ્રિન્સિપાલ વામન શીવરામ આપ્ટેનો દેહાંત થયો. તેથી કૉલેજના હાલહવાલ થયા ખરા, પણ ૧૮૯૫ની સાલમાં સોસાઇટીના બીજા બે કર્તા—મુખ્ય પુરૂષો ગુજરી ગયા તેથી ભારે ખોટ પડી. ઇંગ્રેજી કાવ્યવાઙ્મય શીખવવાના કામમાં યુરોપીઅન પ્રોફેસરોને પણ ટક્કર મારે—પાછા હઠાવે તેવા પ્રો કેળકર આ વર્ષે પહેલા ગુજરી ગયા—અને ગોખલેનું કૉલેજમાંનું કામ વધીને રાષ્ટ્રસભાના કામમાંની ગરદીમાં બીજો વધારો થયો. પ્રો. કેળકરને ગુજરી ગયાને મહિનો થયો ન થયો એટલામાં આપ્ટેની પછી પ્રિન્સિપાલનું કામ કરનાર આગરકર પણ મૃત્યુના મુખમાં સપડાઈ ગયા. આગરકરનો ને ગોખલેનો સ્નેહ અને ઋણાનુબંધ વિશેષ હતો. હમણાં હમણાં ગોખલે રાજકીય કામમાં વિશેષ ગુંથાવાને લીધે આગરકરનો અને તેમનો પહેલાં પ્રમાણે નિકટ સહવાસ થતો નહોતો. પરંતુ આગરકર તરફ તેમની પહેલાંના જેવી જ હજુ પણ પૂજ્યબુદ્ધિ હતી. આગરકરનું

જીવનકાર્યનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત હતું. સામાજીક અન્યાયના સંબંધમાં સમાજને જાગૃત કરી સમાજનો આધ્યાત્મિક અધિકાર વધારવાના કામમાં જ **આગરકરનો** શ્રમ થયાં કરતો. **ગોખલેના** કાર્યક્ષેત્રનો ઘેરાવો વિશાળ હતો. તેની વ્યાપકતા પણ મોટી હતી. તેમ છતાં પણ **આગર**-કરનું કામ જે સ્ફુર્તીથી અને જે એકનિષ્ટ ભક્તિથી થતું હતું, જે અભિમાન અને જે જોર તેમના અંતઃકરણમાં રમી રહ્યાં હતાં, અને જેનો સંચાર પોતાની કલમની મદદથી **મહારાષ્ટ્ર**ના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન કરતા હતા તે સ્ફુર્તિ, તે એકનિષ્ઠ ભક્તિ, તે અભિમાન અને તે જોરથી **ગોખલે**ને સપ્રેમ આશ્ચર્ય થતું; અને તેમની આગળ તે હજુ છોકરા–બાળક પ્રમાણે વર્તતા.

આગરકર પાસેથી જ **ગોખલે**ને વિશ્વપર વૃત્તિનું અને વિશ્વપર કર્મનું ઔષધ મળ્યું હતું. તેને લીધે પોતાના નવીન જન્મનું આદિસ્થાન ખોવાથી તે વખતે **ગોખલે**ને ભારે દુઃખ થયું હોય તો તેમાં શી નવાઈ? તેમને ક્ષણભર તો ભવિષ્ય શૂન્ય દીસવા લાગ્યું. તથાપિ માથે આવી પડે તે ભોગવ્યા વગર બીજો માર્ગ નહોતો. ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં અધ્યાપકની બે ખુરશીઓ એકદમ ખાલી પડવાથી કૉલેજમાં ઘણી ગેરવ્યવસ્થા થઈ. આ વખતે કૉલેજનું નવું મકાન તૈયાર થયાથી કૉલેજનું સ્થલાન્તર થયું હતું. તેથી ઘરમાં ને બહાર એમ ચારે દિશાએ **ગોપાળરાવ** કામથી–જવાબદારીના બોજાથી દબાઈ ગયા હતા. આ સઘળો ભાર તેમણે ઉપાડયો. કૉલેજમાં સમયપુરતી કામચલાઉ વ્યવસ્થા કરીને **કેળકર** અને **આગરકર**ની જગ્યાને માટે નવા માણસો મેળવવાની મહેનત શરૂ કરી.

હમણાં સોસાઇટીમાં ગોપાળરાવની પ્રતિષ્ટા ઘણી જ વધી હતી. ઘણુંખરૂં સર્વ કારભારનું કેન્દ્ર તે પોતે હતા. તેમણે **આગરકર**ના વિષય તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન શીખવવાને સારૂ એક યુવાન ગૃહસ્થ પહેલેથી જ શોધી કાઢયો હતો. **સેલ્બી** સાહેબના માનીતા શિષ્ય પ્રો. **ભાટે**એ ગોખલેને પહેલેથી જ પોતાની રસવંતી વાણીથી મોહિત કર્યા હતા. તે લાઇફ મેમ્બર થવાથી **આગરકર**નું કામ ચાલવા માંડયું. પણ પ્રો. કેળકરની જગાને માટે માણસ મેળવતાં **ગોખલે**ને ઘણા દિવસ લાગ્યા. અને આશરે એક વરસ પછી તેમણે **કરાંચી**ની કૉલેજમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પ્રો. **વૈજનાથ કાશીનાથ રાજવડે**ને ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં બોલાવી લીધા.

૧૮૯૭ની સાલ એ ગોખલેના સર્વ ભાવિ ઉત્કર્ષની અને કામગિરીની મુહૂર્તસાલ છે.

પુનામાં પ્લેગનો પ્રકોપ.

૧૮૯૬માં **હિંદુસ્તાન**ના દુર્દૈવે એક નવીન રોગે ધાડ આ દેશપર પાડી. પ્લેગનો પહેલો હુમલો **મુંબાઇ**માં થયો. બ્યુબૉનિક પ્લેગ અથવા ગાંઠીઆ તાવનો રોગ આ દેશમાં નવો હતો. સરકારને પણ તે તેટલો જ નવો હતો. આ નવા રોગને જલદીથી નિર્મૂળ કરવાની ઇચ્છાથી તે અહીંઆં ઘર કરી ન બેસે એવું તે વખતની સરકારને લાગે તે સાહજીક હતું. સરકારના વૈદ્યકીય સલાહકારોએ આ રોગનો પાછલો ઇતિહાસ તપાસ્યો, અને તે ઉપરથી આ રોગ નિર્મૂળ કરવા સારૂ તેઓએ સખ્ત ઉપાયો સરકારને સૂચવ્યા. આ ઝેર એક વખત અહીંઆં પ્રસરી ગયું તો લોકોની આપત્તિનો–દુઃખનો પાર રહેશે નહિ તેથી તુર્ત જ તે દૂર થાય તો સારૂં.

આ ભયંકર રોગના પ્રલયમાંથી ઝપાટાબંધ પ્રજાજનનું સંરક્ષણ કરવું એ આપણી સરકાર કર્તવ્ય છે એમ સમજી અને તેમ કરી લોકોના જીવ બચાવવા સારૂ જે જે યોગ્ય ઉપાય જણાય તે સખ્તાઇથી અમલમાં આણવા એ આવે વખતે આવશ્યક છે, એવું સરકારને લાગ્યું, અને સરકારે પ્લેગનો પ્રતિકાર કરવા સારૂ ઘણા જ સખત ઉપાય યોજ્યા. પ્લેગનો જ્યાં દરદી હોય તેને ત્યાંથી ખસેડી તદન અલાયદી જગાએ રાખવો; તેને સગાં વહાલાં અને બીજા લોકોથી દૂર રાખવો, જ્યાં પ્લેગનો પ્રવેશ થયો હોય તે જગા પાડીને બીજા ઉપાયોથી નિર્દોષ (disinfect) કરવી વગેરે ઉપાયોનો અમલ કરવાનો સરકારે આરંભ કર્યો.

આ તરફ લોકોને પણ આ રોગ નવો જ! તે રોગ મટાડવાના વિલાયતી ઉપાયો સંબંધી લોકોની ગેરમાહિતી હતી. સાધારણ રીતે પ્રજાજન અભણ—છેક નિરક્ષર હોવાથી આરોગ્યશાસ્ત્રના નિયમનું અજ્ઞાન અને અજ્ઞાની એક; બીજું હિંદુસ્તાનના લોકોની રહેણી કરણી જુદી અને પશ્ચિમના લોકોની રહેણી કરણી જુદી; લોકોની ધર્મસમજુતી જુદી ને સામાજિક રિવાજ પણ જુદા; આથી કરીને જે ઉપાય યુરોપમાં સહજ ચાલે તે ઉપાયોએ અંહીઆં પહેલા વર્ષમાં ખળભળાટ કરી મૂક્યો: હિંદુસ્તાનમાં ખણું ખરૂં સર્વત્ર અવિભક્ત કુટુંબની પદ્ધતિ જારી છે. કાંઈ પણ થયું કે કુટુંબનાં માણસો એક એકને તજી દેવું નહિ એવી અહીઆંના લોકોની સાહજીક વૃત્તિ છે. ઘરમાં એક માણસને કોઈ પણ તરેહનું દુઃખ થયું કે તેનું વિષ આપણને બાધકર્તા છે એમ ધારી માણસો દૂર નાસી જાય અને દુઃખી માણસને એમને એમ પડી રહેવા દે, એ હિંદુ હૃદયને રૂચિકર લાગે? ઘરમાં કોઈ પણ માંદું પડયું એટલે તેની સારી રીતે બરદાસ્ત કરવી એટલી જ વાત એક હિંદીને સૂઝે છે. રોગ ચેપી હોય ને તે બીજાને વળગે એ વિચાર તો તેને સૂઝતો જ નથી. બળીઆની યુરોપના લોકોને બહુ બીક લાગે છે—હીંદી લોક બળીઆ નીકળેલા માણસને ઘરમાં રાખી તેની ચાકરી કરે છે. એમ ન કરતાં રોગીને ઇસ્પિતાળમાં મોકલવો અને આપણી પોતાની તંદુરસ્તી સાચવી રાખવી એ વિચાર હિંદી મનને હજુ પણ અસ્વાભાવિક લાગે છે. માત્ર પોતાનો જીવ બચાવવાની એટલી કાળજી હિંદી માણસોને લાગતી નથી તેથી રોગીને છોડી જવું એ તેમના જીવપર આવે છે. વિશેષે કરીને માયાળુ માણસોથી તો તેમ થતું જ નથી. પોતાનો જીવ જાય તો ભલે, પણ રોગી માણસને તો દુઃખ થવા દેવું જ નહિ, તેની પથારી પાસે બેસી તેની સેવા ચાકરી કરવી, એવો આપણો સ્વભાવ જ. તે યુરોપીય વિચારવાળી સરકારને શરૂઆતમાં સમજાયું નહિ, અને તેણે સારા હેતુથી જ પણ પૂર્વની ભાવનાથી તદન ઉલટા ઉપાયો અમલમાં મૂક્યા. પ્લેગના રોગી માણસને ઘરમાંથી સખ્તાઇથી બહાર કાઢવાના, ને તેનાં સગાં વહાલાંને બહાર કાઢી બીજી જગાએ રાખવાના નિયમ કર્યા. અને લશ્કરી સિપાઇઓની મદદથી આ નિયમો અમલમાં મુકવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે પતિપત્નીનો, માછોકરાંનો, ભાઈ બ્હેનોનો, વિયોગ થવાથી લોકોની આંતરડી બહુ જ કળકળવા લાગી. લોકો આવા ત્રાસથી ગાંડા જેવા થઈ ગયા. રોગ નવો, ઉપાય નવો, તે અમલમાં મુકવાની રીત નવી, અમલમાં મુકનાર અધિકારી વર્ગ નવો—આમ બધું નવે નવું જ થવાથી લોકો ગભરાયા, અકળાયા ને કેટલાક બેભાન પણ થઈ ગયા!

આમાં સખ્તાઇની તપાસણીએ વધારો કર્યો. હિંદી માણસોને પોતાનું ઘર એક પવિત્ર સ્થાન લાગે છે, જેવું તેમાં પારકાનો સંપર્ક થાય એ તેનાથી બિલકુલ સહેવાતું નથી. વિશેષે કરીને દેવમંદિરવાળા ખંડમાં, જનાનખાનામાં, નહાવાની ઓરડીમાં, અને શયનગૃહમાં કોઈ પારકું ડોકીઉં પણ કરે તો તેમને તે પસંદ પડતું નથી. દેવમંદિરમાં ખાસ કરીને નાહ્યા ધોયા સિવાય પારકો અથવા પરજાતિ બહારથી આવીને તેવા જ પગે તે ઓરડામાં પગ મૂકે એટલે તે પવિત્ર સ્થાન ભ્રષ્ટ થાય, એવી અહીંઆના લોકોની સમજણ હોય છે. પોતાના ઘરની સ્ત્રીઓ તરફ બીજો માણસ આંખ વાળીને જુએ તોપણ તેથી તેઓ ચીડાય છે. પછી તેમની ઓરડીમાં પેસી, પ્લેગનો સંશય આવે દર્દીના શરીરે હાથ લગાડી જોયાથી તેમને પગથી તે માથા સુધી ઝાળ ચઢે તેમાં શી નવાઈ ?

ત્રીજી વાત આમ બની—પહેલાં જે સિપાઇઓ અથવા અધિકારીઓ આ ઉપાય અમલમાં મૂકતા તેમને સરકારે પસંદ કરીને મોકલેલા હતા; તોપણ તેઓ આવા કામ માટે છેક નવા હતા. લોકોના ઘરમાં પેસી ખુણા ખોચરા તપાસવાનો તેમને હુકમ મળવાથી તેમને જે જે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો, જે લાગ મળતો તે પ્રસંગ વખતે તથા તેવા લાગ વખતે તેઓ શું કરશે તેની પરીક્ષા તેમની પહેલાં થઈ નહોતી. તે આવ્યા તે શુદ્ધ હેતુથી; તેમણે યોજના કરી તે પણ શુદ્ધ હેતુથી; પરંતુ તે પણ માણસ જ હતા. મનને ભમાવી દે એવા પ્રસંગ, આંખો અંજાઈ જાય તેવી વસ્તુઓનો દેખાવ અને અનુકૂળ સંધિ—આવો વિલક્ષણ સંયોગ થાય તો એકાદો માણસ ફસાઈ જાય તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ આવા એકાદ અપવાદ રૂપ દાખલો પણ બને તો તેથી તે વખતના લોકોના મનની સ્થિતિ ઉપર ભયંકર પરિણામ થયા સિવાય ન રહે. આ પ્રમાણે લોકોનાં મન તે વખતે ક્યાંક ખેદ પામ્યાં, ક્યાંક શંકાગ્રસ્ત થયાં, ક્યાંક સંતાપ પામ્યાં, ક્યાંક જીવ ખોવા તૈયાર થયાં, ક્યાંક ગાંડાં થઈ ગયાં, ને ક્યાંક અંદરના અંદર બળીને વેર વાળવાનો આસુરી પ્રસંગ શોધવા લાગ્યાં !

વિલાયતનો પહેલો પ્રવાસ.

આવી સ્થિતિમાં ગોપાળરાવ આ દેશમાં નહોતા; આ વખતે તે ઇંગ્લાંડ હતા. હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાંડ આ બે દેશના સામાયિક ખર્ચની વહેંચણીના સંબંધમાં પુષ્કળ વખત વાંધા પડતો. હિંદુસ્તાનનો વહીવટજ આંધળો છે; બેસુમાર ખર્ચ થાય છે, એવી તકરાર વખતો વખત સાંભળવામાં આવતી. હિંદુસ્તાનમાં ગરીબાઇ વરસો વરસ વધતી જાય છે, એવો આક્રોશ થતો, અને લશ્કરી ખર્ચનો બોજો હિંદુસ્તાન ઉપર દુઃસહ છે, એવું વારંવાર બોલવામાં આવતું. તે ઉપરાંત કંપની સરકારના વખતમાં હિંદુસ્તાનના જેવી વખતો વખત ચોકસાઇ થતી તેવી તપાસણી સરકારે હિંદુસ્તાનનો વહીવટ પોતાને હસ્તક લીધો ત્યાર પછી થઇ નહોતી. આ સર્વ કારણોને લીધે હિંદુસ્તાન સરકારની સાંપત્તિક આવક જાવકની તપાસ સારૂ ૧૮૯૭ ની સાલમાં એક રૉયલ કમીશન નીમ્યું હતું. તેની આગળ સાક્ષી આપવા માટે મુંબાઇ તરફથી પ્રો. ગોખલેની નીમણુક થઇ. મી. વાચ્છા સરખા કસાયેલા આંકડાશાસ્ત્રીની સાથે પ્રો. ગોખલે વિલાયત જવાના હતા, તેથી તેમની ઉપર જવાબદારી ઘણી

મોટી નહોતી. તે હજુ નાના હતા, તથાપિ આખા હિંદુસ્તાનનો પક્ષ તેમને સંભાળવવાનો હતો. કમિશનમાં નીમાએલા ગૃહસ્થો હોંશિઆરમાં હોંશિઆર હતા. તેમની દષ્ટિ ગમે તેટલી નિષ્પક્ષપાત હોય તોપણ તે અંગ્રેજ જ; હિંદી દષ્ટિવાળા તો તેમાં દાદાભાઇ નવરોજી એક જ હતા. આવા કમિશન આગળ હિંદુસ્તાનના સર્વ સાંપત્તિક વહીવટ સંબંધમાં સાક્ષી આપવા માટે તૈયારી કેટલી કરવી જોઇએ, આંકડાનો અભ્યાસ અને માહિતી કેટલી જોઇએ, અને સર્વ બાબત તેમ જ ઝીણી ઝીણી હકીકત આંખ આગળ કેવી રમી રહેવી જોઇએ, આની કલ્પના આવું કામ જેની ઉપર પડે તેને જ હોઇ શકે. ગોખલે વેલ્બી કમીશન આગળ આપવાની સાક્ષી માટેની તૈયારી ત્રણ મહિનાથી એક સરખી કરતા હતા. તે કરતી વખતે તે અરસામાં તેમને પુનેથી મુંબાઇ, મુંબાઇથી સોલાપુર, સોલાપુરથી પુના અને પુનાથી મુંબાઇ એમ કેટલી વખત મુસાફરી કરવી પડી. આંકડાનો મેળ મેળવવા સારૂ અનેક ગ્રંથો ને પુસ્તકો જોવાં પડયાં અને બધી તરફ લક્ષ આપવા સારૂ કેટલો ઊહાપોહ કરવો પડયો! પરલોકવાસી રા. બ. ગણેશ વ્યંકટ જોશીએ ગોપાળરાવને આ બાબતમાં અત્યંત મદદ કરી વગેરે બાબત વિસ્તારથી કહેવાને અવકાશ હોત તો ઉછરતા મંડળને તેમાંથી શીખવાનું ઘણું મળત.

ગોપાળરાવની તૈયારી ઉત્તમ પ્રકારે થઇ હતી. રાવ સાહેબ રાનડેએ પોતાના મનની ખાત્રી કરી લીધી અને તેમણે મોટી ઉમેદ અને આનંદ સાથે તેમને રવાના કર્યા. રાવસાહેબ રાનડેએ વાવેલા બીનું વૃક્ષ થઇને તેને પહેલી વખત ફળ આવવાનો આ સમય હતો. ગોખલેની સાક્ષી ઉત્તમ પ્રકારની થશે એવી તેમને ખાત્રી લાગતી હતી. રાવ સાહેબનો આશીર્વાદ લેઇ ગોખલેએ હિંદુસ્તાન છોડી વિલાયત તરફ પ્રયાણ કર્યું.

હિંદુસ્તાનનો કિનારો દેખાતો બંધ થયા પછી વિસ્તીર્ણ દરિયો કાપતી તેમની આગબોટ ચાલતી તે વખતે તેમના મનમાં કેવા કેવા વિચારતરંગ ચાલતા હશે! સમુદ્રનાં મોજાં જેમ ઉછળીને નીચે પડતાં આગબોટ ઉંચી નીચી થાય તેમ તેમના મનમાં જાતના જાતના વિચારોનાં મોજાં ઉછાળા મારી રહ્યાં હશે! પળવાર આશાવંત વિચારોના—આગળના શુભ સ્વપ્નમાંથી ઉલ્લાસ થાય, આગળના ભયથી, 'કેમ થશે, શું થશે,' એવી શંકાઓથી મનમાં ક્ષોભ થાય, ફરી પોતાની તે માટેની તૈયારી અને શ્રમ યાદ આવતાં, ઉત્સાહથી કોઈ ઉમેદથી કોઈ કોઇવાર પ્રસન્ન ચિહ્નથી હૃદયમાં તનમનાટ થાય, એવું એવું તેમના મનમાં ચાલતું નહિં હોય? કોણ કહી શકે? આવા સુભાગ્યનો અનુભવ કોને હોય? પારકા દેશમાં, પારકી ભાષામાં, અને નવી પરિસ્થિતિમાં ફસાએલા મનુષ્યો આગળ પોતે જે બોલે તેની અચુક સાબીતી કરવાની હતી. મુંગા માણસોની હકીકત મુંગામાંના એકે બોલતામાંના કાબેલ બોલતા માણસો આગળ રજુ કરવાની હતી. આ વખતે મુંબઇગરાઓની, મુખ્યત્વે કરીને પુનાવાસીઓની નજર ગોપાળરાવ તરફ કેટલી આતુરતાથી લાગી રહી હશે!

છેવટે ગોખલેની એક વખત સાક્ષી થઇ. તેમની ઉલટ તપાસ પણ થઇ ગઇ, અને તે

'ભયંકર દિવ્ય 'માંથી ગોખલે વિજયવંત થઇ બહાર નીકળ્યા ! આખું ઈંગ્લંડ ચકિત થયું. હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોને નવો વીરપુરૂષ મળ્યાથી અભિમાન સહિત્ત આનંદ થયો, અને મુંબઇ ઇલાકામાં; મુંબઇમાં; પુનામાં કેટલો હર્ષ કેટલો આમંદ થયો તેનું શી રીતે વર્ણન થઇ શકે ? અમે તો નાચવા જ લાગ્યા ! ગોખલેને પોતાને જેટલી શાબાસી લાગી નહિ હોય, તેટલી અમને–પુનાવાસીઓને લાગી, અમે તેમના ગુરૂનું અંતઃકરણ આનંદથી ગદ્દગદિત થયું. "શાબાસ, ગોખલે શાબાસ !" એવું આખું મહારાષ્ટ્ર એક અવાજે ગર્જના કરવા લાગ્યું ! પણ હાય !

પ્લેગને પાછળ મુકીને ગોખલે વિલાયત ગયા; પણ તેણે ત્યાં જઈ તેમને સપડાવ્યા ! પાછળ કહ્યાં તે કારણોથી સરકારે સદ્દભાવથી યોજેલા ઉપાયોથી પુના અને મુંબઇના લોકો ત્રાસ પામી ગયા. પુનામાં તો લોકોના મનની સ્થિતિ એટલી બેતાલ થઇ કે, કેટલાક યુવાન માણસોનું મગજ ફરી ગયું દુઃખથી મગજ બહેર મારી ગયું , અને હ્રદયમાં સળગેલી આગ બહાર નીકળવાની રાહ જોઇ રહી ! અને પુનામાં પ્લેગની વ્યવસ્થા કરવાને નીમાયેલા અધિકારીના ખુનના રૂપમાં તે બહાર પડી ! ખૂન. જ્યુબિલિની રાત્રે જ થયું. તે રાત્રે એક ઠેકાણે આનંદોત્સવ શરૂ હતો તેજ વખતે બે બ્રિટિશ અમલદારનાં ખૂન થયાં અને જ્યાં ત્યાં હાહા કાર થઇ ગયો ! બધા લોકોનાં મોં પરથી નૂર ઉડી ગયું ! લોકો ત્રાસ પામ્યા હતા–દુર્દશા થઇ હતી–ખિન્ન ગયા હતા, તોપણ અધિકારીનાં ખૂન થયાની વાત સાંભળી તેઓ ભયભીત બન્યા. આ બધા હિંદી માણસો હતા એ લક્ષમાં રાખવા જેવી બાબત છે. તેમને ખૂન, મારામારી વગેરે હમેશાં અશુભ–ખરાબ જ લાગે છે.

બીજી તરફ સરકારી અધિકારી વર્ગ અને સરકાર પણ ક્રોધથી ભાન ભૂલી ગઇ. બ્રિટિશ અધિકારીઓનાં ખૂન ! એક ગોરાના જીવ બદલ દશ દેશીઓનાં માથાં ઉડાવવાં પડે તો હરકત નહિ પણ આ કૃત્યની બરાબર ખબર લેવી જ જોઇએ, એવું કેટલાક ગોરા લોકો બડબડવા લાગ્યા. અન્યથા હિંદુસ્તાનના મિત્ર કહેવાતા હતા તેમાંથી પણ કેટલાક ઉપર પ્રમાણે બેતાલપણે ભરડવા લાગ્યા એમ કહેવાય છે ! ઈંગ્લાંડમાં બ્રિટિશ રાજ્યની ઇમારત ડગમગવા લાગ્યાની અને મહારાષ્ટ્રમાં બંડ થશે કે શું, એવી પુષ્કળ માણસોને ધાસ્તી લાગી. જવાબદાર અધિકારીઓમાં પણ આ પ્રસંગે જેમનું મગજ ઠેકાણે રહ્યું હોય એવા થોડા હતા એવું કહેવાય છે. આ ખૂનને લીધે હિંદુસ્તાનની રાજકીય પ્રગતિ પચીસ વર્ષ અટકશે. ફક્ત અટકશે :એટલું જ નહિ, પણ પચીસ વર્ષ પાછી હઠશે. ઘડીઆળના કાંટા જેમ પાછા ફરે તેમ પાછી ફરશે, અને હિંદી લોકોના જે થોડા ઘણા રાજકીય હક્ક છે તે પણ દબાઇ જશે એવી હિંદુસ્તાનમાં પણ બીક લાગવા માંડી. ખાસ ઇંગ્લાંડમાં પણ તે વેળાએ ક્ષોભ પામલું વાતાવરણ જેણે જોયું હશે તેના મનમાં પણ ભયનું રૂપાન્તર થઇ ધાસ્તી લાગવા માંડી હશે.

પ્લેગપ્રકરણમાં ગોખલેની માફી.

ગોખલે તે વેળા ઇંગ્લાંડમાં હતા. પુનાના પ્લેગના બંદોબસ્તનું પૂર્વ સ્વરૂપ તેમણે જોયું ન જોયું, એટલામાં તેમને હિંદુસ્તાનનો કિનારો છોડવો પડયો હતો, તોપણ ખાસ પુનાના તે વખતે તે જાતેજ ત્યાં હતા. જેથી જે તે "આ શું થયું?" એમ તેમને પૂછવા લાગ્યા. તે શું જવાબ આપે? તેમને પ્રત્યક્ષ માહિતી શી હતી? તેમને આ સંબંધમાં માત્ર પુનાથી નવ ગૃહસ્થોના ખાનગી પત્રો મળ્યા હતા, અને સુધારકનો એક અંક મળ્યો હતો. ખાનગી પત્રોમાં, પુનામાં ભયંકર જૂલમ અને અત્યાચાર ચાલે છે, માલમિલકત અને સ્ત્રીઓની આબરૂ ભયમાં છે, શરીરે રોમાંચ થાય તેવી અને મોંઢેથી બોલતાં શરમ આવે તેવી અનન્વિત વર્તણુક પ્લેગના બંદોબસ્ત નિમિત્તે ઇંગ્રેજ સોલજરોના હાથે થાય છે: આવી આવી હૃદયદ્રાવક હકીકત તેમાં લખેલી હતી. આ પત્ર લખનારાઓમાં પ્રોફેસર, વકીલ, મરાઠી લેખક વગેરે જૂદા જૂદા આબરૂદાર ગૃહસ્થો હતા. તેમણે લખેલી હકીકતમાં ખોટાપણું નહીં હોય એવી ગોખલેની સમજ હતી; પરંતુ તે પત્ર ખાનગી હતા, અને સાર્વજનિક ઉપયોગ કરવાને વાસ્તે જેટલી ચોક્કસ માહિતી જોઇએ તેટલી તેમાં નહોતી. ત્યારે ગોખલેએ શું કરવું? જે તે તેમની પાસે પુનાની સ્થિતિની પૂછપરછ કરતા. બે બ્રિટીશ અમલદારનાં ખૂનને લીધે સંતાપીને સરકાર કોઈ પણ જાતના જૂલમી ઉપાયનું અવલમ્બન કરશે, એવો ભય હિંદુસ્તાનના હિતચિંતકોને ઉત્પન્ન થયો અને તેમના અને ગોખલેના વિચારથી એમ ઠર્યું કે, પત્રો જો કે ખાનગી છે, તોપણ તેમાંના મજકુરના આધારે પુનાની સ્થિતિ સંબંધે કાંઈક માહિતી ગોખલેએ વર્તમાનપત્રમાં પ્રગટ કરવી. તે પ્રમાણે તેમણે કર્યું, અને શો ચમત્કાર! ઘડીઆળના લોલકની માફક પ્રજાજનનો ક્ષોભ બંધ થઈ તે સોલજરો અને તેમને હુકમ કરનાર મુંબઇ સરકારની ઉપર ઉતરી પડયો! સ્ત્રીજાતિના સંબંધમાં અંગ્રેજનું અંતઃકરણ ઘણું કોમળ હોય છે. કેટલાક સોલજરો તરફથી સ્ત્રીઓપર જુલમ થાય છે એમ પોતાની ઉપરના ખાનગી પત્રોથી માલૂમ પડે છે એવું ગોખલેએ પ્રગટ કર્યું કે મુંબઇ સરકાર પર બ્રિટિશ લોકો નારાજ થયા, અને ઇંગ્લંડથી મુંબઇ સરકારપર આની એકદમ તપાસ કરવાના તાર આવ્યા. મુંબઇ સરકારે પાંચ પ્રશ્નવાળી પત્રિકા પુનાના આશરે પાંચસે ગૃહસ્થોને મોકલી, 'અત્યાચારનો પુરાવો કોઇની પાસે છે? છેવટે કાને સાંભળેલી માહિતી પણ કોઇને છે?' એવી તાબડતોબ તપાસ કરી અને તે સંબંધમાં કોઇની પાસેથી પુરાવો ન મળ્યાથી ગોખલેનું કૃત્ય, ફક્ત દુષ્ટપણાથી રચવામાં આવેલું-તદ્દન ખોટું છે, એવું તારના ઉત્તરમાં મુંબઇ સરકારે જણાવ્યું.

પણ આટલું થવામાં જે વખત લાગ્યો, તેટલામાં સંતાપનો પહેલો ઉભરો શાંત થયો હતો, પહેલાંનો ક્રોધ ઉતરી ગયો હતો, અને જે બનાવ બન્યો છે તેનો શાંત મનથી વિચાર કરવાનું ઇંગ્રેજ લોકોને શક્ય થયું હતું. હવે ગોખલેની સ્થિતિ કફોડી થઇ. 'જુઠાણું–જુઠું વિધાન' કરવાનો તેમનાપર આરોપ આવવાથી વેલ્બી કમિશન આગળ તેમણે આપેલી ઉત્તમ સાક્ષીપર પાણી ફર્યા જેવું થયું. તે ઘણા દિલગીર મનથી પાછા આવવા ત્યાંથી નીકળ્યા, તેઓ એડન આવ્યા, તેવામાં તેમના હાથમાં તેમના મિત્રોના કેટલાક પત્રો આવ્યા. 'મહેરબાની કરીને અમારાં નામ કહેશો નહિ.' એવી તેમાં ઘણીજ નમ્રતાથી વિનંતિ કરી હતી એમ કહેવાય છે. પરંતુ પોતે કરેલાં કૃત્યોની સર્વ જવાબદારી પોતેજ માથે લેવી, બીજા કોઇનું નામ દેવું નહિ, એમ ગોપાળરાવે પહેલેથી જ નક્કી કર્યું હતું.

ગોખેલેની આગબોટ બંદરમાં આવતાં જ પોલિસ કમિશનર તેમને મળ્યા. તેમણે તેમને ચોખ્ખું કહ્યું કે, "કિનારાપર પહોંચ્યા પછી તમારા વિધાન સંબંધમાં પુરાવા વગેરેની તપાસ કરીશું. ત્યાં સુધી તે સંબંધે કાંઇ બોલવાનું નથી."

ગોખલે ઉતરીને રાંનડેને ઘેર ગયા કે રાનડે બોલ્યા, "ગોપાળરાવ, વિલાયતમાં શું શું રાજકીય કામ કર્યાં?"

પોલિસ કમિશનર મળ્યાની હકીકત કહેતાંજ તેમની સાથે જે જે વાત થઈ તે તરત જ લખી રાખવાની કહી રાનડે કામે વળગ્યા. ગોખલેએ તેમ કર્યા પછી પુરાવો–બુરાવો મળી શકે છે કે કેમ તેની તપાસ કરી. પત્ર લખનારા કે નહિ લખનારામાંથી કોઈ પુરાવો આપવા તૈયાર નહોતા. પુષ્કળ મહેનત કરી જોઇ. છેવટે પોતાના કહેવાની તરફેણમાં ફકત સાક્ષી આપવા કોઇ તૈયાર છે કે કેમ તે તેમણે જોયું. પરંતુ કોઇ આગળ આવે નહિ. બધા ગર્ભગળ્યા જેવા થઈ ગયા હતા! હવે કરવું શું! બ્રિટિશ સિપાઇઓની આબરૂ પર અને દાનત પર સઘળા યૂરોપનાં રાજ્યમાં નાલેશી થાય એવો તેમણે જે આરોપ મુકયો હતો તે સાબીત કરવા જોઇતો પુરાવો મળતો નથી, તો પછી કરવું શું? પુરાવા વગરનું કલંક એમને એમ રહેવા દેવાથી અન્યાય–અનીતિનું પાપજ થાત. પુરાવાથી તે આરોપ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે,– પુરાવાથી તે આરોપ સિદ્ધ કરી શકાત, છેવટે ફક્ત સહેજસાજ પુરાવો પણ આગળ આવત તો પણ ઠીક હતું પરંતુ તેમાંનું કાંઇજ બનતું નહોતું! ગોખલે અસ્વસ્થ થયા. તેમના મનમાં ગભરાટ થયો. પુરાવો ન છતાં પોતે એક મોટા વર્ગની જગત્ આગળ બેઆબરૂ કરી એવું તેમના મનમાં ખૂંચવા લાગ્યું.

હવે આનો તોડ કેમ કાઢવો! એક રસ્તો હતો. સરળ પ્રામાણિકપણે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવી અને જેમને અન્યાય થયો છે તેમની માફી માગવી. આ જ સારો રસ્તો હતો. રાવ સાહેબ રાનડેએ આજ રસ્તો ગ્રહણ કરવાનું તેમને કહ્યું અને ગોખલેને પણ તે પસંદ પડયો.-અરેરે! આખા જગત્ આગળ કરેલું વિધાન માથું નીચુ કરી તે જ જગત્ આગળ પાછું ખેંચી લેવું અને પોતે ભૂલ કરી એવું જગત્ આગળ કબૂલ કરવું! આ કેટલી અપકીર્તિ! કેટલી નાલાસી! પણ સરલપણું પ્રિય હોય તો તે જ રસ્તે જવું એ જરૂરનું હતું. ગોપાળરાવનું મન તેમને તેમજ કહેવા લાગ્યું અને કેવળ સાર્વજનિક સરળપણાને અને લૌકિક ન્યાયબુદ્ધિને સર્વ માન આપવું, લોકો હસે તેની દરકાર ન રાખવી, એવું ગોખલેએ છેવટે નક્કી કર્યું; અને કોઇ પણ શરત વિના માફીનો પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો.

ગોપાળરાવના આ કૃત્યથી હિંદુસ્તાનમાંના એક વર્ગના લોક સખત ટીકા કરવા લાગ્યા. તેમના મનથી માફી માગવી એટલે બાયલાપણું! વસ્તુતઃ પોતાના શબ્દ પાછા ખેંચી લેવાથી થતી માનહાનિ ઉઘાડી દેખાતી હતી છતાં પણ સરલ અને ન્યાયાચરણ કરવું, અને જેમને અન્યાય કર્યો હોય તેમની ખુલ્લા દીલથી માફી માગવી એમાં ગોખલેનું પોતાનું અસાધારણ ધૈર્ય જ દેખાઇ આવ્યું! ધક્કો મારનારને ધક્કો મારવામાં જોઇતા ધૈર્યના કરતાં, જગતના ટેકાના બળથી ઇષ્ટ માર્ગે ચાલવામાં જોઇતા ધૈર્યના કરતાં, જગતથી ઉલટા પણ સરળ

માર્ગે જવામાં સોગણું વધારે ધૈર્ય જોઇએ છે! આમ કરનારા પુરૂષો શૂરમાં શૂર અને વીરમાંના વીર હોય છે! ગોખલેએ પોતે શૂર, અને હૃદયના સરળ અને આબરૂદાર ગૃહસ્થ હતા, એમ આ કૃત્યથી જગતને બતાવી આપ્યું, અને પ્રતિપક્ષની આબરૂને પોતાના હાથથી ધક્કો લાગવાનો સંભવ નથી એ સાબીત કરી આપ્યું. સાધારણ માણસોને અને કુટિલ નીતિને રસ્તે ચાલનારા માણસોને તેમનું આ કૃત્ય પસંદ પડયું નહિ. પણ તેના ગોખલેને દરકાર નહોતી. ઇંગ્લંડમાં સાર્વજનિક વ્યવહારની જે ઉચ્ચતમ પરંપરા છે, તેને સર્વ રીતે અનુરૂપ થાય તેવું આ વખતનું ગોખલેનું વર્તન હતું, અને લૌકિક ચળવળની શુદ્ધતાને જેઓ ચાહનારા છે, એવા ઘણા લોકો તરફથી આ વખતે તેમને અભિનંદન મળ્યું. આ દેશમાંથી તેમજ ઇંગ્લંડમાંથી ઘણા અગ્રેસર માણસોના તેમની પર પ્રશંસાપત્રો આવ્યા અને સમસ્ત સમજુ જગતની દૃષ્ટિથી તેમની કિંમત વધી. આ મનુષ્ય શુદ્ધ વર્તનના, સરલ અન્તઃકરણના અને પ્રતિપક્ષ સંબંધી ઉદાર ધોરણ ગ્રહણ કરનારા છે, એવી સરકારની અને ઉદાર મનના મનુષ્યોની ખાત્રી થઈ. કોઈ પણ હલકી દૃષ્ટિથી કામ કરનારને તે જ્યાં નીચે પડયા એમ લાગતું, તેમાં તે ખરેખર ચઢવા લાગ્યા! હું પડું છું તે ઉઠવા સારૂ અને અટકું છું તે ચઢવા સારૂ એ ગોખલેના આયુષ્યમાં સાબીત થવાનો હવે આરંભ થવા લાગ્યો. ટુંકી દૃષ્ટિવાળા અને કુટિલ વર્તનવાળા લોકોને તેમની આ માફી એટલે અધઃપાત લાગ્યો. પરંતુ તે જ તેમના તથા હિંદુસ્તાનના ઉત્કર્ષનો પાયો છે, એવું આગળ સિદ્ધ થયું. ગોખલેના સંબંધમાં સરકાર પક્ષનો જે આગળ પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો, તેનું મૂળ કારણ તેમની આ માફીજ હોય એમ લાગે છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ધારાસભાની કામગિરી.

અહીંથી ગોપાળરાવનું માનસિક શુદ્ધીકરણની શરૂઆત થઇ.

આપણા દેશબંધુઓમાંનાં ઘણાં લોકમાં સરળપણાની કિંમત કરવા જેટલી પણ કદર નથી, તે જાણી તેમના મનમાં ખેદ થતો. તેઓ હવેથી પોતાના માનસિક વિકાસનું મનની, વર્તનની અને ધોરણની વધારે બારીક તપાસ રાખવા લાગ્યા.

ત્રીજું પગથિયું. ૧૮૮૭ની સાલ પહેલાંના ગોખલેને સને ૧૮૯૭ની સાલ પછીના ગોખલે એ અંદરથી અને બહારથી એકજ હતા એમ કહી શકાશે નહિ. ૧૮૯૭ની સાલના સઘળા અનુભવથી તેમના અંતર્બાહ્ય વ્યક્તિત્વમાં ઘણો મોટો ફેર-

કાર થયો. તેમની સ્વદેશભક્તિ વધવા લાગી, દેશની ઉન્નતિની આસ્થા વધી, તે સાધવા સારૂ ઉદ્યોગ કરવાની હોંસ વધી, અને આજ પર્યંત સામાન્ય લોકોની ટીકાથી થોડી ઘણી તેમને જે ભીતિ લાગતી, તે તદન મટી ગઈ. આજે જે મને હસે છે, તેમની જ તરફથી મને ધન્યવાદ મળશે એવા દૃઢતા તેમના મનમાં હવે જોસથી આવવા લાગી. પોતે માફી માગી તેથી ઇંગ્લંડમાં બજાવેલા કામનું પોતાના દેશબંધુઓને વિસ્મરણ થાય તેનો તેમને ખેદ થતો—કદાચ વિષાદ પણ થતો. કૌટિલ્યની કિંમત થાય, વામમાર્ગીઓનું જોર જામે, સદ્યઃકાર્યનાશને જ કાર્યસિદ્ધિ સમજી તેની પ્રશંસા થાય, આની વચ્ચે વચ્ચે તેમને નવાઈ લાગતી. તોપણ પોતાના દેશને સરળ રસ્તે ચઢાવવો એ પોતાનું કામ છે, દેશની આબરૂ વધારવી અને બીજા રાજ્યોનાં મનમાં પોતાના દેશના લોક સંબંધી આદરભાવ ઉત્પન્ન કરવો એ આપણા લોકોના હાથમાં છે, આપણે પણ આપણાથી થાય તેટલું કામ તે પ્રીત્યર્થ કરવું જોઇએ. એવું ગોપાળરાવના મનમાં લાગવા માંડ્યું. અને ત્યારથી તેમના વિકાસના ત્રીજા પગથીઆનો આરંભ થયો. સાધારણ લોકોમાં તેમની થએલી અપકીર્તિ તેમણે શાંતપણે સહન કરી અને પોતે પોતાનો પરિશ્રમ શરૂ રાખ્યો.

મુંબઈની ધારાસભામાં.

૧૯૦૦–૧૯૦૧ એ બે વર્ષ ગોખલે મુંબઇની ધારાસભામાં ચુંટી કાઢેલા પ્રજાકીય સભાસદ હતા, અને તેમનું ત્યાંનું કામ સઘળાને ઘણું પસંદ પડયું હતું. તે પોતાની આગળ આવેલા કાગળ પત્રનો બારીક રીતે અભ્યાસ કરતા, બહારથી પણ શાન્તિથી જોઇતી માહિતી મેળવતા, અને સરકારના કામપર આધાર સાથે જોરથી ટીકા કરતા. વસુલાત અને દુષ્કાળ નિવારણ એ બે બાબતમાં તે વખતની સરકાર પ્રજાની હાલત સંબંધમાં વિશેષ પર્વા કરતી નહોતી, એવું દેખાય છે. એ કારણ કૌન્સિલમાં બે બાબત વિશેની પ્રજાકીય સભાસદોની ખૂબ ટીકા થતી. આ કૌન્સિલમાં જમા ખર્ચના અંદાજના ખરડાપર ગોખલેના પહેલા ભાષણમાં દુષ્કાળ નિવારણ પદ્ધતિપર અને વહીવટપર બહુ જોરની ટીકા થઇ હતી. આ ધારાસભામાં તેમનાં આશરે ૮ ભાષણ થયાં. તેમાં ઉત્તમ ભાષણ કહીએ તો તે Land Revenue Amendment Bill (લેન્ડ રેવન્યુ એમેન્ડમેન્ટ બીલ) ઉપરનું છે. સરકાર તરફથી આ બીલ રજુ કરતાં એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે, "આ બીલથી રૈયતની સ્થિતિ સુધરશે—શાહુકારની સત્તા કમી થશે." "આમાંથી એવું કાંઇ પણ થનાર નથી. સરકારની ત્રીજોરીમાં જમીનનું મહેસુલ ઝપાટાબંધ વસુલ કરવામાં માત્ર તેનો ઉપયોગ થશે, અને તેથી સર્વ જમીનની માલીક સરકાર એ તત્વ ફક્ત પરોક્ષપણે સ્થાપિત થશે. સરકાર તરફ મત ઘણા પ્રમાણમાં છે, પણ તેનો ઉપયોગ લોકપક્ષની પાયમાલી કરવામાં થવો ન જોઇએ." વગેરે મુદ્દા ગોખલેના ભાષણમાં હતા. મહેતાની સૂચના "બીલનો વિચાર થોડા દિવસ મોકુફ રાખવાની" હતી. તે સૂચનાને ગોખલેનો ટેકો હતો. તેમના ભાષણની છાપ બધા ઉપર ઘણી સારી રીતે પડી તથાપિ મહેતાની એટલે લોકપક્ષની સૂચના ઉડી ગઇ. ત્યારે લોકનિયુક્ત સભાસદો કૌન્સિલ છોડીને ચાલ્યા ગયા. તે બીલ પાસ થતાં હાજર રહી આપેલો મુંગો ટેકો—અનુમતિ—આપણે આપવો નહિ અને સરકાર તથા લોકપક્ષનો આ બીલની બાબતમાં કેટલો તીવ્ર મતભેદ છે તે બતાવવો, તેટલા સારૂ

ना. वाच्छा, दादाभाई नौरोजी, गोखले.
(हिंदुस्ताननां अमोलिक त्रण हीरा.)

The Manoranjan Press,
Bombay.

લોકનિયુક્ત પ્રતિનિધિઓએ ધારાસભામાંથી ઉઠી જવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. બીલ પસાર થયું, પરંતુ ગોખલેના ભાષણનું પરિણામ એટલું થયું કે તે ખરી રીતે પાસ થતાની સાથેજ નિષ્ફળ થયા જેવું લાગ્યું. એમ એક યૂરોપીઅન ગૃહસ્થે ઉદ્‌ગાર કાઢયાનું કહેવાય છે. એ ભાષણ થયાને બીજે દિવસે પ્રિન્સિપાલ સેલ્બી સાહેબનો અભિનંદનપત્ર તેમની ઉપર આવ્યો તેથી ગોપાળરાવને ઘણો સંતોષ થયો.

૧૮૯૭ ની સાલમાં ઇંગ્લાંડથી પાછા આવ્યા પછી ગોખલેના મનમાં ઇંગ્લાંડમાં રહીને હિંદુસ્તાન પ્રીત્યર્થે કામ કરવું, પછી ફવાય તો પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવું અને ત્યાં હિંદમાતાની ફરીઆદો રજુ કરવી, એવું પુષ્કળ વખત આવતું. "અહીં કરવાનું કામ પૂરૂં થયું કે? અહીં કરવાના કામનો હજુ ડુંગર પડેલો છે! પાયો ખોદાને માટીની ટોપલીઓ ઉંચકી જવાનું કામ હજુ કરવાનું છે. તે કોણ કરશે?." એવો રાનડે આનો ઉત્તર આપતા. "જંગલો કાપીને જમીન સાફ કરવાનું કામ પહેલું થવું જોઇએ. તે કરવાને રાત દિવસ કામ કરનાર માણસો જોઇએ. અમારા જેવા લોકો તેને ઉપયોગી નથી. અવકાશનો વખત દેશકાર્યમાં આપે શું વળવાનું? દેશકાર્ય એજ મુખ્ય વ્યવસાય મનમાં ધરનારા અને એકનિષ્ઠાથી તેજ એક કામ રાત્રિ દિવસ કરનારા માણસો હોવા જોઇએ. તેમને કરવાનું કામ હજુ જોઇએ તેટલું છે." "આવડો વિશાળ દેશ અજગર જેવો પડયો છે. તેને સાફ સફ કરી સજીવન કરવાની જરૂર છે."

"પાર્લામેન્ટનું કામ એટલે દેવળનો કળશ ચડાવવાનું કામ છે. પહેલાં પાયો પૂરો, પથ્થર બેસાડી ભીંતો ચણો, એટલે તે આપોઆપ થશે." આવા ઉદ્‌ગાર રાવસાહેબના મુખમાંથી ગોખલે પાસે વારંવાર નીકળતા, ને ગોખલેના મનમાં તે ઉતરતા. આનું પરિણામ એવું થયું કે ગોખલેને હવે બીજાં કામ કરતાં દેશની રાજકીય ઉન્નતિનું કામ વિશેષ મહત્ત્વનું લાગવા માંડયું કૉલેજના કામની મહત્તા ઘટી ગઇ. ખરૂં કહીએ તો ૧૮૯૫ પછીનાં તેમનાં કૉલેજનાં ભાષણો એટલે અધિકારી પુરૂષની અધિકારી વાણીનો સહજ સુંદર વિલાસ જ માત્ર થતો. તે સાંભળવાને વિદ્યાર્થીનાં મન આતુર રહેતાં હતાં. પરીક્ષાને વાસ્તે છોકરાઓ તૈયાર કરવાનાં કારખાનાંઓનું પોતાનાં વ્યાખ્યાન મનોહર અને ઉદાત્ત હોવાને લીધે રૂપાન્તર થયું અને તે શીખવતા હતા તે વર્ગમાં જ્ઞાનનો સત્ર ચાલુ હોય ત્યારે જાણે સરસ્વતીદેવી પોતેજ સેવા કરવા આવી છે. અને તે અહીંઆં આવીને જ્ઞાનના ધનની લૂંટ ચલાવી રહી છે એવું લાગતું. પણ ગોખલેનું લક્ષ હવે વિશાળ કાર્યક્ષેત્રમાં રોકાયું. તેમને નાના વર્ગમાં અકળામણ થવા લાગી. કામ કરવાની લાલસા મોટી થઇ, દૃષ્ટિનું ક્ષેત્ર વધ્યું, અને કૉલેજમાંથી છૂટા થઇ, સર્વથી ચઢીઆતું દેશકાર્ય કરવાનો વિચાર તેઓ કરવા લાગ્યા.

એટલામાં ગોપાળરાવના ગુરૂ રા. સા. રાનડે એકાએક દેહાંત થયા, અને તેમનું કામ આગળ ચલાવવાનું સર્વાંશે ગોખલેને માથે પડયું. રાનડે સ્વર્ગસ્થ થયા તે વખતે આખા હિંદુસ્તાનમાં અંધકાર વ્યાપ્યા સરખું લાગ્યું. દેશમાંના સર્વે આગેવાનોએ એકત્ર થઇ તેમનાથી જેટલો બને તેટલો તેમના કર્તૃત્વનો ઉપયોગ કરી દેશકાર્ય ઉપાડી લેવું,

અને પ્રત્યેકમાં જેટલા સારા ગુણો હોય તેટલા આગળ કરી સાર્થક થાય તેમ કરવું, પરિસ્થિતિનો પૂર્ણ વિચાર કરી લોકોનું પગલું બીજી બાજુએ પડવા ન દેવું, અને કદી પણ ફુટ પડવા દેવી નહિ, અંદર અંદર સમજીને કાર્ય પાર પાડવું, એવી તેમની વૃત્તિ હતી. તેને લીધે, અને અલૌકિક બુદ્ધિમત્તાને લીધે રાનડે સઘળા હિંદુસ્તાનના અગ્ર મનુષ્ય તરીકે લેખાતા હતા. તે દેવલોક પામ્યા એટલે સર્વ રૂપજ ફરી ગયા જેવું ગોખલેને થયું! સ્વયંપ્રકાશ ગયો અને સળગાવેલા દીવાના પ્રકાશથી કામ નભાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો! સૂર્ય અસ્ત પામ્યો ને માર્ગ દેખાતો બંધ થયો. આ અનર્થથી ગોખલે કેટલાક દિવસ સ્તંભિત થઈ ગયા; પરંતુ તેમના ગુરૂની વાણી તેમના કાનમાં ગણગણવા લાગી. "કામના ડુંગરા પડેલા છે. કોદાળી પાવડા લેઇ કામે લાગો." આ તેમના શબ્દથી ગોપાળરાવના જીવને ચેન પડતું નહોતું. "રાત દિવસ દેશકાર્યનો એકનો એકજ વ્યવસાય કરનારા માણસો જોઇએ," આ રાનડેનું વાક્ય ફરી ફરી સાંભરતું અને "મારે ગુરૂની ઇચ્છા પૂરી કરવી" એવો ગોખલેએ ઉત્તર આપ્યો. ફર્ગ્યુસન કૉલેજ છોડી સ્વતંત્રપણે દેશ માટે જીવન અર્પણ કરવાનું તેમણે નક્કી કર્યું, અને ૧૯૦૨ ની સાલમાં તેઓ કૉલેજમાંથી રજા લઇને બહાર પડયા.

વાઈસરૉયની ધારાસભામાં.

આ જ અરસામાં હિંદુસ્તાન સરકારની ધારાસભામાં સર ફિરોઝશાહ મહેતાએ પોતાની જગો ખાલી કરી, અને તે જગાએ મુંબઈ ઇલાકા તરફથી ગોખલેની નિમણુક થઇ. હિંદુસ્તાનના ધારાસભામાં વાદવિવાદની નવી દિશા મહેતાએ શરૂ કરી હતી અને ધારાસભામાં લોકનિયુક્ત સભાસદોના કામમાં તેમણે નવો જુસ્સો દાખલ કર્યો હતો—'નવો પવન' ભર્યો હતો. તે પછી ગોખલે ધારાસભામાં બિરાજ્યા. અને બજેટપરના પોતાના પહેલાજ ભાષણથી તેમણે મહેતાને પણ પાછળ મૂક્યા. સરકારી તિજોરીમાંની સિલક એટલે કર વાજબી કરતાં વધારે વસુલ થાય છે તેનો પુરાવો છે; રૈયતપર કરનો બોજો ડોક મરડાઇ જાય તેવો ભારે છે; અને હિંદુસ્તાનની આબાદી થાય છે એવું જે સરકારી અધિકારી વર્ગનું કહેવું છે તે સત્ય નથી. આ ત્રણ મુદ્દા ગોખલેએ પોતાના ભાષણમા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, અને તે નામદાર આગળ અધિકારી વર્ગના હમેશની રીતિ ફાવશે નહિ એમ સિદ્ધ થયું.

હવે પછી ગોખલે અને લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબ એ બંનેના બે હાથ ભેગા થવાની શરૂઆત થઈ, અને આ બન્ને પહેલવાનની દરસાલની કુસ્તી જોવાને લોક આતુર થવા લાગ્યા. જમાખર્ચના ખરડાપર ગોખલેનું ભાષણ એટલે જાણે દીવાળી દશેરાનો તહેવાર એવું લોકોને લાગવા માંડયું! સરકારી ખરડામાંની ખુંચખાંચ અચૂક રીતે બહાર કાઢવામાં, વહીવટનું ધોરણ લોકોને અનુકૂળ થાય તેવું કરવાનો માર્ગ સૂચવવામાં અને એકંદર રિયાસતના કલ્યાણસાધનનો ખરો માર્ગ દોરી બતાવવામાં ગોખલેના આ ભાષણની બરાબરી કરે એવાં બીજાં ભાષણ આપણામાં મળશે નહિ. લૉર્ડકર્ઝન જેવા કામકરા કાબેલ માણસને સુદ્ધાં તેમની ટીકાનો ઉત્તર આપવા વર્ષ વર્ષ લેવો પડતો; તેમ કરતાં પણ ગોખલેનું કહેવું સપ્રમાણ ઉડાવી દેવાનું બનતું નહોતું. તેમના આ વર્ષના ભાષણનું પરિણામ તે પછીના વર્ષના બજેટમાં ખાત્રીથી દેખાવા લાગ્યું.

બીજી બાબતોમાં પણ કર્ઝન સાહેબના એકતંત્રી–કંઇક અંશે સુલતાની-ધોરણમાં સબળ વિરોધ ગોખલેને કરવો પડ્યો યુનિવર્સિટીનો કાયદો, ઑફીશીઅલ સિક્રેટ્સ્ઍક્ટ, વગેરે પ્રશ્નોપર પ્રજાપક્ષની બાજુ રહી ગોખલેએ જબરી લડત ચલાવી. તેમની લડતનો તે વખતે ઉપયોગ થતો નહોતોજ; તેમ છતાં પણ તેમને પોતાનું કામ ઘણી હિંમતથી ડહાપણથી, નિયમિતપણે, અને તેવીજ ટેકથી કરવું પડ્યું અને તે હમેશાં કરતા હતા.

૧૮૯૭ થી ૧૯૦૪ સુધીનાં સાત વર્ષની કામગીરી.

૧૮૯૭ થી ૧૯૦૪ સુધી ગોખલે રાષ્ટ્રીય સભામાં બોલ્યા નહોતા. ૧૮૯૭ સાલમાં તેમને બોલવા દીધા નહોતા! ખરી રીતે જોતાં વેલ્બી કમિશન આગળ બજાવેલી કામગિરી બદલ રાષ્ટ્રીય સભામાં તેમનેઅભિનન્દન આપવું જોઇએ તે તો બાજૂએજ રહ્યું. તેમના જોડીદારનો પણ આભાર સરખો માન્યો નહિ.

પોતાના રાષ્ટ્રની પોતાના સંબંધમાં થયેલી ગેરસમજ બાબત ગોખલેને ઘણું લાગ્યું, અને એકનિષ્ઠાથી કામ કર્યા કરી એ ગેરસમજ દૂર કરૂં ત્યારેજ ફરીથી રાષ્ટ્રસભામાં બોલવું એવોજ જાણે તેમણે નિશ્ચય કર્યો! આ છ સાત વર્ષમાં તેમણે બહાર પુષ્કળ કામ કર્યું. એટલુંજ નહિ પણ રાષ્ટ્રસભાના અગ્રેસરોને રાષ્ટ્રસભા સંબંધમાં વખતો વખત સલાહ આપતા; પરંતુ રાષ્ટ્રસભામાં ભાષણ કર્યું નહોતું. તોપણ દેશનું કામ આ વર્ષમાં ગોપાળરાવે કેટલું એ કર્યું હતું. પુનાની મ્યુનિસિપાલિટીના અધ્યક્ષનું કામ તેમણે વચ્ચે કર્યું હતું. કર્ઝન સાહેબની કૌન્સિલમાં તેમના વહીવટના દોષ બતાવી મીઠા ઉપરનો કર કમી કરાવી, અને શિક્ષણ પાછળ ઉત્તરોત્તર વધારે ખર્ચ કરવા સરકારને ફરજ પાડી, તેમણે દેશનું અંતઃકરણ પોતાના જેવું કરી લીધું હતું. તેમાં પણ ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં અધ્યાપક હતા ત્યારે પોતાની મહેનતથી પોતાને સારૂ જે પોણોસો રૂપિયા તેમને દર મહિને મળતા, તે મેળવવાનું પણ હવે તેમણે છોડી દીધાથી, કૉલેજમાંથી મળતા ત્રીશ રૂપિયાના પેન્શન પરજ સંતોષ માની પોતાને વાસ્તે કાંઇ કમાવું નહિં, પોતાને વાસ્તે કંઈ પણ મહેનત કરવી નહિ, જે કમાણી થાય તે સ્વદેશ અર્થે વાપરવી, જે દુઃખ વેઠવું તે સ્વદેશનું કાર્ય કરવાને સારૂ વેઠવું એવું વ્રત તેમણે ધારણ કર્યાથી–એટલે તેમના પૂર્ણ નિઃસ્વાર્થપણાથી રાષ્ટ્રના હૃદયમાં તેમને હવે કાયમનું સ્થાન મળ્યું. ગોખલેની માનસિક ઉન્નતિ અપ્રતિહત ચાલતી હતી. ૧૮૮૭ ની સાલથી તેમનો સ્વાર્થત્યાગનો વિકાસ થતાં થતાં ૧૯૦૫ ની સાલમાં તેનું પૂર્ણ સંન્યાસનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. અને ગોખલે એક અર્થે સ્વદેશના કાર્ય માટે રાત્રિ દિવસ કામ કરનાર ' સંન્યાસી ' બન્યા.

૧૯૦૫ ની સાલમાં ગોપાળરાવની ઉપર કામનો બોજો પહેલાંનાં બધાં વર્ષોના કરતાં વધી પડયો હતો. વાચ્છાની સામે રાષ્ટ્રસભાના સન્માન્ય સેક્રેટરી તે હતાજ. વાઈસરોયની કૌન્સિલમાં ' વૅલિડેટીંગ ઍક્ટ ' જેવા કાયદાની સામે જેટલો બને તેટલો વિરોધ દર્શાવવાનું કામ તેમનેજ માથે પડયું હતું. હિંદી લોકોને ઉંચા હોદ્દા આપવાના કામમાં બ્રિટિશ સરકારની ઉદારતાની બરોબરી કદી કોઈ પણ જગાએ થઈ નથી, એવું બતાવવા સારૂ

પાછલા વર્ષમાં હિંદુસ્તાનની સરકારે એક ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, તેમાં ગણત્રીનું અને આંકડાનુ કુટિલપણું સાબીત કરવા સારૂ સરકારી રીપોર્ટોમાંથી અને આંકડાના કોઠાઓથી જરૂર જેટલા આંકડા શોધી કાઢ્યા હતા. બીજી તરફ રાનડેના સ્મારકને માટે ફંડ એકઠું કરવાનું હતું. ત્રીજી તરફ બ્રિટિશ કોન્ગ્રેસ કમિટિ અને તેણે ચલાવેલું વર્તમાનપત્ર 'ઈન્ડીઆ' ની નાડીઓ બંધ થવાનો વખત આવ્યો હતો, તેને સંજીવની ઓષધનો ઘુંટડો પાવા સારૂ હિંદુસ્તાનમાં તે પત્રના ગ્રાહક મેળવી આપવાનું કામ હાથ લીધું હતું. રાનડેના એક વખતના શબ્દ ઉપરથી ને 'ઇસુના સેવક' એ સંસ્થાનું વૃત્તાન્ત વાંચી જે વિચારનો ઉદ્ભવ તેમના ચિત્તમાં થયો હતો, તેને જીવન્ત સ્વરૂપ આપી તેમણે 'ભારત સેવક સમાજ' (સર્વન્ટ ઑફ ઇંડિયા સોસાઈટી) આ વર્ષના જૂન મહિનાની બારમી તારીખે સ્થાપન કર્યું હતું; તેનો ભાર પણ તેમના પરજ પડયો હતો. પહેલાંની રાષ્ટ્રીય સભાએ દરેક પ્રાંતમાંથી પ્રતિનિધિ વિલાયત મોકલવાનું ઠરાવ્યું હતું, તે પ્રમાણે મુંબઈ તરફથી તેમને ઇંગ્લાંડ જવાનું હતું. આ સઘળા કામની ભરતીમાં બનારસની સ્વાગત કમિટિએ "અમારે તો ગોખલેજ અધ્યક્ષસ્થાને જોઇએ" એવો તે વખતે આગ્રહ કર્યો, અને તેમને રાષ્ટ્રસભાના અધ્યક્ષસ્થાને ચુંટી કાઢયા.

કર્ઝન સાહેબની કારકીર્દિ.

૧૯૦૫ ની સાલમાં ગોખલેના ચરિત્રમાં તેમજ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં પણ ધમાલની હતી. આગળનાં પાંચ છ વર્ષ આખા હિંદુસ્તાનમાં જે ખળભળાટ અને ગભરાટ પસર્યો હતો, તેનો આરંભ આજ વર્ષે થયો. કર્ઝન સાહેબે જે બાર મહા કાર્યો હાથમાં લીધાં, તે સર્વેનું ધોરણ પાછળ હઠવાનું હતું. હિંદી માણસનો દરજ્જો જેવો છે તેવો જ રહે ને દેશનો વહીવટ ઠીકઠીક અને તેજસ્વી રીતે ચાલે, તેમાં ઢીલાપણુંજ કયાંય પણ રહે નહિ, હિંદુસ્તાન એટલે બ્રિટિશોને રાજ્યકલા શિખવવાની શાળા થાય એવું તેની કારકીર્દિનું ધોરણ હતું. અમુક હદના દરજ્જા સુધીજ હિંદી માણસોને નોકરી આપવી, તેનાથી આગળ તેમને વધારવા જોઇએ નહિ, તે ઉપરનો બધો પ્રદેશ બ્રિટિશોના હક્કનોજ રહેવો જોઇએ, એવું થશે તોજ બ્રિટિશ અમલ હિંદુસ્તાનમાં સ્થાયી રહેશે, એવો તેમનો દૃઢ સિદ્ધાંત. જ્ઞાતિ, ધર્મ, વર્ણ, મત, વગેરેનો ભેદભાવ ન રાખતાં સર્વપર સમાન દૃષ્ટિ રાખી ચાલવાનું આશ્વાસન આપનારૂ ૧૮૫૭ ની સાલનું રાણી સરકારનું જાહેરનામું એટલે અશક્ય બાબતોનો ત્રાંબાલેખ છે એવું કર્ઝન સાહેબ ઉઘાડું કહેતા. તેમનાં ભાષણ ડોલવાળાં અને ખોટા ઝમકવાળા થતાં, તેમાં હિંદી લોકોને ચિડવવા જેવા ઉલ્લેખ થતા, અને સરળપણાના કરતાં કાર્યસિદ્ધિ તરફ તેનું વધારે લક્ષ્ય હતું. તેણે બંગાલ ઇલાકાના ભાગલા પાડીને પોતાની કારકીર્દિને શિખર ચડાવ્યું! બંગાળીઓનો સ્વભાવજ ભાવનામય તેથી તે ચિડાયા, તેમનું મગજ ફરી ગયું એમ કહીએ તો શું? કર્ઝન સાહેબની કરણી એજ બ્રિટિશરાજ્ય પદ્ધતિનું નિશ્ચિત ધોરણ. એવું તેમના મનને લાગ્યું. સત્કારના આ કૃત્યના જવાબમાં સર્વ 'પરદેશી વસ્તુનો બહિષ્કાર' કર્યો. જે જે કંઇ વિદેશી, તે સર્વેનો બહિષ્કાર એમ ઠરાવ્યું. પરદેશીથી ચાલતી શાળા અને કૉલેજો સુદ્ધાં અપાંક્ત ગણવામાં આવી. કેટલાક યુવાનોના મનમાં આવ્યું કે બ્રિટિશ સરકારના હાથે અમારૂં કલ્યાણ કોઈ

स्व. गोखले.

भारतसेवकसमाजना संस्थापक.

भारतसेवकसमाजमंदिर, पुना.

The Manoranjan Press,
BOMBAY.

દિવસ થવાનું નથી, તે બોલવા ચાલવામાં વિદેશી, તે પણ માણસ છે, સ્વાર્થ અને પોતાનુંજ સુખ એ તેમનામાં પણ કેમ છૂટે ? પોતાનો ફાયદો ન થાય એવી બાબત તેઓ કેમ કરે ? હિંદી લોકોને ઉંચા હોદ્દા આપવા એટલે તેટલા બ્રિટિશ લોકોના ખુંચવા ! હિંદી લોકોને નિઃશસ્ત્ર કરી, ઢીલા કરી મૂકવા એજ તેમનો ઉદ્દેશ. તેમને અરજીઓ કરી શું મળવાનું છે ? 'બળીઆના બે ભાગ' એજ જગતનો ન્યાય ! ભિક્ષાંદેહિ કરવાથી કામ થવાનું નથી. 'ગરીબને આપો' એમ કહેવાથી કોઇ આપતું નથી. રેલ્વે, તારયંત્ર, ટપાલ વગેરે સગવડ તેમણે કરી, તે શું આપણે સારૂ ? બિલકુલ નહીં ! પોતાને વાસ્તે. સૈન્ય હોય તો જ્યારે જ્યાં જોઇએ ત્યારે ત્યાં લઇ જવાય માટે ! કુવા બંધ કરીને નળ કર્યા, તે શું અમસ્તા ? વખત આવે આખા શહેરને પાણી વાસ્તે તરફડીઆ મારતું કરવા સારૂ ! આવા આવા ગાંડા અને અસંબદ્ધ વિચારોનો ફેલાવો થયો. સરકારની સાથે અને સરકારી અધિકારીની સામે જુસ્સાથી બોલવું અને તેમના હાથે શિક્ષા ખમવી એમાં મોટું પરાક્રમ છે એવી સમજણ પસરવા લાગી ! મારામારી અને ખૂન કરો એવું કોઇએ પ્રત્યક્ષ શીખવ્યું નહિ, પણ એક વખત **નીતિને ખીલેથી છુટીને ઉછૃંખલતાનો સ્વાદ ચાખેલા વાછરડાની પેઠે પછીથી કબજામાં** થોડાજ રહે છે. કેટલાક યુવાન માણસો બેફાટ થયા અને વિદેશી સરકાર અને તેમના અધિકારી સાથે લઢાલઢી કરવી એજ દેશની સેવા છે એવું કેટલાકના મનમાં આવ્યું ! આખા દેશમાં આ વાવંટોળીઓ વાયો ! યુવાન માણસોનો વડિલો પરનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો; અન્યાયની દાદ મેળવવાની જુની રીત નિષ્ફળ લાગવા માંડી. શાંતતા, વ્યવસ્થા, બંદોબસ્ત, સુરક્ષિતતાની જરૂર જણાવા ન લાગી. દારિદ્રય, અસંતોષ, ડાંડાઇ, જેટલી થાય તેટલી સારી, એવું યુવાન માણસોને લાગવા માંડયું !

આખા હિંદુસ્તાનમાં યુવાન માણસોનાં મન આ પ્રમાણે વમળમાં પડેલાં હોવાથી રાજકીય હીલચાલ સીધી રીતે ચલાવવાનું મુશ્કેલ થઇ પડયું. સર બી. ફુલર–મી. ઇમર્સન જેવા પદ્ધતિવાળા અધિકારીઓને લીધે અડચણોમાં ઉમેરો થયો, અને ચોખ્ખા સ્વરાજ્ય સિવાય તરવાનો ઉપાય નથી એવા એકસરખી બૂમ પડવા લાગી. આવી સ્થિતિમાં સરકારે કેટલાક અગ્રેસરોને પકડી કેદ કરવા, 'સિડિશન'નો કાયદો વિશાળ કર્યો, સભાઓ ભરવામાં પ્રતિબંધ કર્યો, પોલિસના હક વધાર્યા. વગેરે કૃત્યથી પ્રજાજનનાં મન બેવડાં કલુષિત થયાં. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં ગોખલેને હિંદુસ્તાનનો પક્ષ ઇંગ્લાંડના લોકો આગળ રજુ કરવાનો હતો. આવી વિકટ સ્થિતિમાં રાષ્ટ્રસભાનું નામ તેમને કાયમ રાખવાનું હતું. એ સઘળું તેમણે કર્યું. આશરે પચાસ દિવસની અંદર ઇંગ્લાંડમાં તેમણે પીસ્તાળીસ સભામાં ભાષણો કર્યા, તેમાં બંગાળ સંબંધી સ્થિતિની હકીકત તેમને કહેવી પડતી હતી. પણ સામાન્ય રીતે બ્રિટિશ સરકારે શું કર્યું છે અને હાલ તુરત શું કરવાનું છે ? હિંદુસ્તાનને હમણાં શું જોઇએ છીએ ? તે આપવા માટે તેની કેટલી લાયકાત છે ? આ પ્રશ્નનો તેમને વિચાર કરવો પડયો. ગોપાળરાવને આ સંબંધમાં કેટલીએ તૈયારી કરવી પડી. દરેક સભામાં કોઇને કોઇ માણસ આ સંબંધમાં સવાલ કરતું. તેમને તેના મનનું સમાધાન કરવું પડતુ હતું. તેમનું ભાષણ હમેશાં મધુર, મધ્યમ અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી ભરેલું થતું. તેને લીધે તેના ભાષણનું ઇંગ્લાંડમાં

સારૂં પરિણામ આવ્યું. આ ભાષણો કરવામાં તેમને એટલો શ્રમ પડયો કે તેમનું ગળું દુખવા લાગ્યું અને આગબોટ પર જ શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી પડી.

તેવી સ્થિતિમાં ગોપાળરાવ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. અને રાષ્ટ્રસભાના અધ્યક્ષ થવા માટે બનારસ ગયા. રાષ્ટ્રસભાનું આ બેઠકનું કામ ઘણું વિકટ હતું, કર્ઝનશાહીને લીધે ઘણા અગ્રેસરોનું મન ગુંચવાયું હતું. તથાપિ જે કંઇ વિદેશી તે બધું ત્યાજ્ય એમ ઠરાવવું એ ગાંડપણ છે, એવું ડાહ્યા મગજવાળા પુરૂષોને લાગતું. ગોખલેનું આ વખતનું ભાષણ ઘણું દૃઢતાભર્યું હતું. તેમાં કર્ઝન અને ઔરંગઝેબ વચ્ચે મુકાબલો હતો. બંગાળાના ભાગલા કરવામાં ભૂલ થઇ છે, એવું બતાવ્યું હતું. બંગાળી લોકોએ બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવો એ વાજબી છે, એવું પ્રતિપાદન કર્યું, 'સ્વદેશી'ના વ્રતનું ઉદાત્તપણું સ્પષ્ટ કર્યું હતું, રાષ્ટ્ર સભાના ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યા હતા. અને રાષ્ટ્રસભાએ કયા રાજકીય સુધારાપર પોતાનું સઘળું બળ એકત્ર કરવાનું તે બતાવ્યું હતું. આ ભાષણમાં ગોખલેના ચાર ગુણ સ્પષ્ટપણે દેખાતા હતા. તેમનું નિડરપણું, સર્વ પક્ષને સંભાળવાની તેમની હાથોટી, પવન કઇ દિશામાં વાય છે તે પારખવાની તેમની શક્તિ, અને સ્વદેશના ઉત્કર્ષ સંબંધી કાળજી એ તેમના પ્રત્યેક વાક્યમાં ભરેલાં હતાં.

૧૯૦૬ ની સાલમાં લૉર્ડ મીંટોની કારકીર્દિમાં ગોપાળરાવનું પહેલું ભાષણ જમાખર્ચના ખરડાપર થયું. તેથી મિન્ટો સાહેબપર ઉત્તમ છાપ બેઠી. 'જમીન પરનો કર ઓછો કરો, અખતરા ખાતર કોઈ કોઈ ઠેકાણે ખેડૂતોને ઋણમુક્ત કરો, અને પછી જમીન વેચવાનો તેમનો હક્ક મર્યાદિત કરો, ઇજીપ્તમાં છે તેવી ખેડુતોની પેઢીઓ બેંકો ઉભી કરો, નહેરોમાં સુધારો કરો, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ચાલતી ખેતીને ઉત્તેજન આપો, ઉદ્યોગ ધંધાના શિક્ષણમાં વધારો કરો, પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજીઆત અને મફત કરો, આરોગ્ય વધારનારાં કામો હાથમાં લ્યો, આ બધી તેમની માગણીઓ હતી. પહેલાંની કારકીર્દિમાં બ્રિટિશની સત્તાના સ્વરૂપ વિશેની, આદર્શની અને સાધ્ય વિષયની કલ્પના યુવાન વર્ગના લોકોમાં ફરી ગઇ છે, અને ઈંગ્લંડે પ્રથમ કરેલાં મોટાં કાર્યો સંબન્ધી વિચારમાં તેમનું મન કબજે રાખવાની શક્તિ રહી નહિ. આ વખતે દાબી દેવાની નીતિથી કામ થવાનું નથી એ ઉઘાડું છે. રાજસત્તા માણસોથી પારકી હોય, પણ અન્તઃકરણમાં, વૃત્તિમાં તો તે સ્વદેશી હોવી જોઇએ. સરકારને હરેક બાબતમાં અમારા હિતાહિતની ફીકર વિશેષ છે, અને અમારી ઇચ્છા અમારા મત માટે સરકારને દરકાર છે એવું અમને લગાડે એવી સરકાર જોઇએ. એવું તેમણે તે વખતે કહ્યું હતું.

૧૯૦૬ ની સાલમાં ગોખલે ફરીથી ઇંગ્લંડ ગયા. આ વખતે તેમનો વિચાર પાર્લમેન્ટના વજનદાર મેમ્બરોને મળી અને રાજમંત્રીઓને છૂટા છૂટા ખાનગી રીતે મળી હવે હિંદુસ્તાનને શા સુધારા જોઇએ છીએ, તે તેમના મનપર બેસાડવાનું હતું પણ બંગાલમાં, સર બી. ફુલ્લર તથા તેના હાથ નીચેના અધિકારીઓના વહીવટથી બંગાળ વધારે ખળભળ્યું અને બંગાળના સંબંધમાં કેટલીક સભામાં ગોખલેને બોલવું પડયું. ખાસ કોર્લી

સાહેબ સાથે તેમને પુષ્કળ વખત મળવું થયું. સર બી. ફુલરને પાછા બોલાવ્યાથી ખળભળાટ કાંઇક ઓછો થયો.

૧૯૦૬ સાલની રાષ્ટ્રસભા મોટી મુશ્કેલીથી પાર પડી. ૧૯૦૭ સાલના ગ્રહણનો વેધ તેને અત્યારથી લાગ્યો હતો. 'નિર્ભેળ સ્વરાજ્ય' અથવા 'નિઃશેષ બહિષ્કાર' નો પક્ષ બંગાળમાં ઘણા જોરમાં હતો તેમણે રાષ્ટ્રસભા પાસે બહિષ્કારનો ઠરાવ પસાર કરાવી લીધો. તે ઉપર બોલનારા એક ગૃહસ્થે તેની વ્યાપ્તિ શાળા માણસો વગેરે સર્વને કર્યાથી ગોખલેને ઉઠીને તેમને કહેવું પડ્યું કે, જે ઠરાવ છે તે ફક્ત બ્રિટિશ માલ પૂરતોજ છે. ૧૯૦૫ ની સાલથી રાષ્ટ્ર સભામાં ફાંટા પડ્યા હતા, તે ફાંટા ભેગા કરવાનો પ્રયત્ન અશક્ય હતો. ગોખલેએ બનારસની બેઠકમાં ફક્ત ફાંટાનો દિવસ દૂર કર્યો—લંબાવ્યો. રાષ્ટ્રસભાની બોટ તે વખતેજ ખડક સાથે અથડાઇને ફુટી જવાની હતી, તે તેટલા પૂરતું તેમણે લાંબું કર્યું હતું. કલકત્તાની બેઠકમાં પક્ષભેદ વિશેષ સ્પષ્ટ થયો. નવા પક્ષનું જોર ત્યાં ઘણુંજ ચાલ્યું, અને એ કામ હમણાંજ હાથથી ગયું એમ પુષ્કળ માણસોને લાગ્યું. ગોખલેને ઘણીજ ચિંતા થવા લાગી. મતભેદના કરતાં માર્ગભેદજ ભયંકર થયો. દાદાભાઇ નવરોજી જેવા ગૃહસ્થની અધ્યક્ષસ્થાનની આજ્ઞા લોપવી, ભાષણો સાંભળવાં નહિ, સભામાં તોફાન મચાવવું, આવા માર્ગનું અવલંબન કરવાનું નવા પક્ષે કર્યું. સંખ્યાનું બળ ન હોય એટલે જીભના બળપરજ જોર રાખવું પડે છે. તેવું તેમણે કર્યું. જ્યાં સુધી મતભેદનો તોડ ધોરણ અને સભ્ય માર્ગે થતો ત્યાં સુધી તેમને બીવાનું નહોતું, પરંતુ તે બેતાલ થયું તો થઇ રહ્યું! રાષ્ટ્ર સભાનું આવી બન્યું! આ કારણથી રાષ્ટ્રસભાના એકનિષ્ઠ કાર્યવાહકોની ચિંતા અને ભીતિ સકારણ હતી એવું આવતે વર્ષે દેખાયું.

૧૯૦૭ ની સાલમાં ગોખલેએ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વ્યાખ્યાનમાલાનું કામ કર્યું. ૧૯૦૬ ની રાષ્ટ્રસભામાં જે જોયું તેથી તેમને ઘણું ખરાબ લાગ્યું. પણ કેવળ ચિંતાગ્રસ્ત થઇ બેસી રહ્યાથી શું થવાનું હતું? ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફરી યુવાન વર્ગને ઉદ્દેશીને હિંદુસ્તાનની રાજકીય પરિસ્થિતિ સંબંધમાં વ્યાખ્યાન આપવાં, અને યુવકોના વિચારોને ઇષ્ટ માર્ગે વાળવા, એવો તેમણે વિચાર કર્યો. હિંદુ મુસલમાન બન્નેએ તેમને ઘણીજ મહેનત આપી હતી. અને આ પ્રાન્તમાંજ તે વિશેષ પડી હતી.

પોતાના ભાષણોને સારૂ ગોખલે ફેબ્રુઆરી મહીનામાં નીકળ્યા. તેમના વ્યાખ્યાનનું એટલું પરિણામ આવ્યું કે તે જ્યાં ગયા ત્યા એકાદ રાજાને જેવું માન મળે તેવું તેમને માન મળ્યું, અને મુસલમાનના મનને પણ સંતોષ થયો એટલુંજ નહિ પણ તેમના પોતાના મનમાંનો અસંતોષ ઘણો કમી થયો.

સુરતની રાષ્ટ્રસભામાં તોફાન થયું અને હિંદુસ્તાનમાં જગાએ જગાએ હાંસી થઇ. રાષ્ટ્રસભા નામશેષજ થવાની—મરી જવાની; પણ કાર્યવાહકોએ સમયસૂચકતા વાપરી આવેલા પ્રસંગનો ઉકેલ કાઢયો. આ પ્રસંગે ગોપાળરાવને અતિશય ખરાબ લાગ્યું. આપણે ક્યાં છીએ ને શું કરીએ છીએ એ આપણને ક્યારે સમજાશે? દેશના યુવકોનો જુસ્સો, ઉત્સાહ

અને ઉચ્ચ વૃત્તિ એ સઘળાનો ખોટે રસ્તે ઉપયોગ થાય તો દેશનું ભવિષ્ય કેવું થાય? વગેરે વિચારથી તેમનું મન કાયર થયું. ભારે કષ્ટથી તેમણે અમાવાસ્યાના અંધકાર દૂર કરી મનને શાન્ત કર્યું, અને પાછા પોતાને કામે લાગ્યા. તથાપિ ત્યારથી રાષ્ટ્રસભાના સંબંધમાં તેમને કોઇ પણ દિવસ નિર્ભયતા લાગી નહિ. ટેવટ પર્યન્ત જાગૃત મનવાળા માબાપની પેઠે રાષ્ટ્રસભા સંબંધમાં તેઓ અતિશય જાગૃત રહેતા, અને પોતાના એકે પણ કૃત્યથી તેને નુકસાન ન પહોંચે, તે માટે કાળજી રાખવા લાગ્યા. ૧૯૦૮ ની સાલના બજેટપરના ભાષણમાં તેમણે ફરીથી સરકારને ઇસારો કર્યો કે રાજ્યકારોબારમાં સુધારો કરવાનો છે તે જલદીથી કરો; આ વખત અણીનો છે; વખતસર સુધારો જાહેર કરી લોકોનો અસંતોષ અને નિરાશા દૂર નહિ કરાય તો કેટલી અડચણ ઉત્પન્ન થશે, તે અત્રે કહેવું મુશ્કેલ છે. લૉર્ડ મિન્ટોનું હૃદય સહાનુભૂતિથી ભરેલું હતું, તો પણ તેમનામાં પોતાનું જોર જેટલું જોઇએ તેટલું નહોતું. તેટલા માટે જે કરવું તેમાં જે લાગે તે તરત કરી નાંખવું એવું તેમના હાથે થતું નહોતું. કર્ઝન સાહેબની ધમધમાટ અને ડહાપણનો ડોળ તેમનામાં નહોતો. તે કારણથી જે કરવું તે જોઈ વિચારને સંજોગો તપાસી કરવું એવું તેમના સંબંધમાં બનતું.

ગોખલેની માગણી પ્રમાણે ૧૯૦૮ ની સાલના પાછલા ભાગમાં સરકાર તરફથી સુધારો જાહેર થયો; પણ તે સુધારો જાહેર થતો હતો તે સુમારમાં હિંદુસ્તાનનું રાજકીય વાતાવરણ બદલાવા લાગ્યું. બિપિનચંદ્ર પાલ, અરવિંદ ઘોષ, વગેરેનાં ભાષણ અને લેખથી નવા પક્ષનો અને યુવાન વર્ગનો અસંતોષ બળવત્તર થયો. પંજાબમાં થએલી હકીકતથી લાલા લજપતરાય અને અજીતસિંહ બન્નેને પકડવામાં આવ્યા. મદ્રાસ તરફ એક ગામમાં તોફાન થયું મેમનસિંગમાં મુસલમાનના ધર્મના ઝનુનથી કાંઇ અનન્વિત બાબત થઇ, રાજકીય અગ્રેસરોમાં વધારે ફુટ ફેલાવવા લાગી અને આખા હિંદુસ્તાનમાં આકાશ એટલું કાળું લાગવા માંડ્યું, કે વીજળીનો ગોળો ક્યાં પડશે તેની કોને ખબર એવો ભય લાગવા માંડ્યો. અરાજકપંથવાળાનાં તત્ત્વ હિંદુસ્તાનમાં પ્રસર્યા, બોમ્બ આ દેશમાં આવ્યા અને તેથી ભયંકર સ્વરૂપ દેખાવા લાગ્યું.

૧૯૦૮ થી ૧૯૧૪ એ વર્ષોમાં ગોખલેના માથા પર કામનો બોજો ભરચક હતો. 'અધિકાર વિભાગણી' કરવાને તેમણે એક કમિશન માગ્યું હતું તે મળ્યું, અને તે આગળ તેમની સાક્ષી થઇ. જે સુધારો અમલમાં આવ્યો, તે ઘણુંખરૂં તેમની મહેનતનાજ પ્રતાપે તેમાં મુસલમાનો માટે કરેલી વ્યવસ્થા હાલ પૂરતી પણ માન્ય કરવા માટે હિંદુ અગ્રેસરોનાં મન તેમને મનાવવાં પડયાં, વધતી જતી મોંઘવારીની તપાસણી કરવા સારૂ એક કમિટિ નીમવાની આવશ્યકતા તેમણે સરકારને બતાવી આપી. આ સઘળામાં ગોખલેનું મોટું કામ મફત અને ફરજીઆત કેળવણી સારૂ આખા હિંદુસ્તાનમાં ચળવળ કરી તેના જોરપર હિંદુસ્તાન સરકારની કૌન્સિલમાં એક ઠરાવ લાવી સરકારનું શિક્ષણવિષયનું ધોરણ બદલવા જેવું છે, એ હતું. ગોખલેએ કૌન્સિલ આગળ ઠરાવ મૂક્યો, ત્યારે કરેલા ભાષણની તૈયારી ઘણી સચોટ કરી હતી તેમના ભાષણથી વિરૂદ્ધ પક્ષના માણસોની પણ ખાત્રી

થઈ કે તત્વતઃ માગણી બરોબર છે. ઠરાવ પાસ થયો નહિ, પણ શિક્ષણ પ્રસાર સારૂ મંજુર થવાની રકમ દર વર્ષે વધવા લાગી અને શિક્ષણ સંસ્થાઓને સરકારી વહેંચણી મોકળે હાથે થવા લાગી.

આ વખતે કેટલાક દુરાગ્રહી યુવાન વર્ગ તરફથી થતા અત્યાચાર અને તેથી દાબી દેનારા ધોરણના કાયદા થયા તેથી ગોખલેના મનને ઘણો સંતાપ થયો. તે કાયદાની વિરૂદ્ધ પડવાનું તેમને જરૂરનું હતું. પણ દેશમાં ચાલનારા અત્યાચારથી તેમના હાથ બંધાયા સરખા હતા. તેમ છતાં તેમણે પોતાનો ઉદ્યોગ ચાલુ રાખ્યો. રાજકીય ઘટનામાં તેમના પ્રયત્નને લીધે ઘડાએલા સુધારામાં કૌન્સિલમાં વધારો, બિનસરકારી સભાસદોનું પ્રાન્તિક કૌન્સિલોમાં આધિક્ય હોવાનું ઉદારપણું, કૌન્સિલમાં સ્વતંત્રપણે ઠરાવ લાવવાનો હક અને વિશેષમાં રાજવહીવટી મંડળમાં એક હિંદી સભાસદનો પ્રવેશ, એટલી બાબત વિશેષ મહત્વની છે. હિંદુસ્તાનની રાજઘટનાના ઇતિહાસમાં આ સુધારાને લીધે ગોખલેનું નામ કાયમ રહેશે એમાં તલ માત્ર શંકા નથી. બીજો ઇષ્ટ સુધારો તેમના પ્રયત્નથી થયો, તે કે સ્ટેટ સેક્રેટરીની કૌન્સિલમાં એક હીંદી સભાસદની નિમણુક.

સરકારી દફતરમાં દાખલ થનારો આ બાબતો કરતાં જેનો કોઇ પણ દફતરમાં ઉલ્લેખ થાય નહિ એવી ગોખલેએ પુષ્કળ બાબતો કરી છે. આ પૈકી વિશેષ મહત્વની મુસલમાન ભાઇઓના રાજકીય ધોરણની દિશા પોતાની કોમને માટે હતી તે બદલી રાષ્ટ્ર માટેની કરી તે છે. મુંબઇની સભામાં નામદાર આગાખાને સ્પષ્ટ કહ્યા પ્રમાણે '**મોસ્લેમ લીગ**'ના ઉદ્દેશ અને હેતુઓનો રાષ્ટ્રસભાના ઉદ્દેશ અને હેતુઓ સાથે મેળ બેઠો તેનું માન નામદાર ગોખલેને આપવું જોઇએ. પોતે હિંદુ **નથી મુસલમાન નથી** એમ એમણે જાહેર કર્યું: ગોખલેની વૃત્તિનું, તેમની શુદ્ધ સ્વદેશભક્તિનું અને નિઃસ્વાર્થ રાષ્ટ્રસેવાનું પરિણામ મુસલમાન ભાઇઓ પર ઘણું થયું, અને ગોખલે તેમના અગ્રેસર છે એવું લાગવા માંડયું. મોર્લે મિન્ટોની સુધારણા સારૂ ઇંગ્લંડમાં જો કાંઇ તેમના મનમાં બળતું હોય તો તે એ કે હિન્દુસ્તાનમાં કોમ કોમ વચ્ચેના વૈમનસ્યને લીધે રાષ્ટ્રીય કાર્યને થનારી અડચણ ! સર્વ હિન્દુસ્તાનના એક મતનો ટેકો એટલે કેટલું સામર્થ્ય ! પણ તેજ હિન્દુસ્તાનમાં રાજકીય બાબતમાં અનેક મત અને અનેક પંથ થવાથી રાષ્ટ્રકાર્ય લંગડું પડી જાય છે, ને કોઇને કાંઇજ મળતું નથી એ પગલે પગલે વગી તેમના અનુભવમાં આવવા લાગી. આથી હિંદુ–મુસલમાનમાંજ શું પણ રાષ્ટ્ર સભા સંબંધી ઉપસ્થિત થયેલા બે પક્ષોમાં પણ દેખાતી ફાટફૂટ દેખાવી ન જોઇએ, સર્વેએ એક વાવટા નીચે એક થવું, ને જે કાંઇ મેળવવાનું તે એકતાથી મેળવવું; એમ તેમને બહુ લાગતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાંની લડાઇ વિશેની તજવીજ કરવા ગોખલે ત્યાં ગયા હતા, ત્યારે પણ તેમને ત્યાં આ જ લાગ્યું હતું.

'પબ્લિક સર્વિસ કમિશન'માં કામ કરતાં હિંદી કમિશનર તરીકેની સત્તાથી બીજા કમિશનરો સાથે તેને કેટલું લઢવું પડયું, અને આખા હિન્દુસ્તાનની તરફેણમાં જે મત લાવવો જોઇએ તે વિરૂદ્ધ આ માંહે માંહેની લઢાઇને લીધે બીજા કમિશનરો પાસે આવનારા આક્ષેપોનું ખંડન કરવું તેને કેટલું કઠણ પડયું એની જેમને કલ્પના હશે તેમને ગોખલેને અંદર અંદરની

લઢાઈ દૂર કરવા સારૂ કેટલો પ્રયાસ કરવો પડતો હતો તે જૂદું કહેવાની જરૂર નથી. તેમને મૂળથીજ પક્ષભેદ પસંદ નહોતો; પણ હમણાં ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૪ સુધીમાં વર્ષોમાં પણ તેથી થનારી રાષ્ટ્રીય ગતિ બીજી કોઈ બાબતથી થતી નથી એવી તેમની ખાત્રી થતી ગઇ, અને તેને લીધે હિન્દુ મુસલમાનોની રાજકીય ચળવળની દિશા એક થવી જોઇએ એટલા સારૂ તેમની ખટપટ શરૂ હતી. તેજ પ્રમાણે રાષ્ટસભાના સંબંધમાં અંદર અંદર પડેલી તકરારો રાષ્ટ્રસભાના મુખ્ય ધોરણોને ધક્કો ન પહોંચાડતાં જેટલી જલદીથી બંધ થાય તેટલી જલદીથી બંધ કરવી એવી તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. અને પોતાની તરફથી તેવી ખટપટને હમેશાં ચાલુ રાખતા હતા. પણ ભાવીના મોઢા આગળ કોણ ડાહ્યું છે! ફાટ સાંધવા સારૂ જે ખટપટ કરી તેથી ઉલટી ફાટ વધવા લાગી અને તે ફુટફાટના ફટકારાથી તેમનો અંત હમણાંજ થવાનો, આના જેવો હિન્દુસ્તાનનો નાશ હજુ પૂરો થયો નહિ એવું કહેનારી બીજી કયી બાબત છે?

તેમની પૂર્ણ થએલી છેવટની કામગિરી એટલે દક્ષિણ આફ્રિકામાંની લઢાઇમાં છે. તેમનાપર સરકાર પક્ષનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી અને શક્ય અને અશક્યનો વિચાર તેમના આગળ હમેશાં રહ્યાથી તેમને ત્યાંની લઢાઇનો સમાધાનકારક નિકાલ લાવવાનો માર્ગ સહેલાઇથી કરતાં આવડયો. ત્યાંના ગોરા વસનારાઓની દૃષ્ટિ તથા હિંદી રહેવાશીઓની દૃષ્ટિ એ બંન્નેની એકતા કરી સમાધાનની દિશા તેમણે નિશ્ચિન્તપણે બતાવી દીધી. તેમની આ કાર્યપદ્ધતિ સરકાર અને લોક બન્નેએ કબૂલ કરી છે.

૧૯૧૪ ના ઑકટોબરની શરૂઆતમાં ઇંગ્લંડમાં દાક્તરોએ ગોપાળરાવની નવી પ્રકૃતિ સંબંધમાં ભીતિ દર્શાવી હતી. એટલુંજ નહિ. ઘણું તો તમે હવે છ મહિના કાઢશો, આવું પણ તેમણે તેમને કહ્યું હતું, આશરે પંદર વર્ષ પહેલાં આગબોટની કૅબિનના બારણાનો તેમના હૃદયને જે ધક્કો લાગ્યો એજ તેમના મૃત્યુની પ્રથમ સૂચના હતી! ત્યારથી તેમના હૃદયનું દુઃખ કોઇ દિવસ ઓછું તો કોઈ દિવસ વધારે થતાં થતાં આખરે તે ઘણું વધી ગયું. તે દરમ્યાન તેમને મધુમેહ વધ્યો, અને શરીર આ કારણોથી અંદરથી ગળાતું જતાં તેમની ઉત્કટ સ્વદેશભક્તિથી તેમનાથી સ્વસ્થ બેસી ન રહેવાથી મીણબત્તી બે તરફથી બળવા માંડે તે પ્રમાણે તેમની અવસ્થા થવા માંડી. તેમ છતાં પણ ગોપાળરાવનું આશાવંતપણું જબરૂં! કમિશનનું કામ પણ પોતે પૂરૂં કરવું, અને લઢાઇ પછી બધા દેશોએ મળીને શરૂ કરવાની પ્રગતિની દિશા ઠરાવવી એવું તે પોતાના મનમાં કહેતા હતા. પણ ઉપયોગ શું! આ લોકનું સુખ જોયું. હવે ત્યાં જઇને કહેવું એ પ્રમાણે બોલતાં ગોપાળરાવ તા ૧૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫ ને રોજ રાતના દશ ને વીસ મિનિટે પોતાને દેહ ત્યાગ કર્યો.

૧૮૮૬ ની સાલમાં ગોખલેનો સાર્વજનિક ચળવળના પ્રદેશમાં પ્રવેશ થયો ત્યારથી તેમનો તે દિશાનો એકસરખો વિકાસ થવા લાગ્યો. ૧૮૮૬ ની સાલ પહેલાં તેમણે વકીલ થવું, પૈસા કમાવા અને પોતાનું અને પોતાના ઘરનું લૌકિક દૃષ્ટિએ નામ કાઢવું એટલુંજ લાગતું હતું. આ ઉપરથી એમ માલમ પડશે કે તે સાલ પહેલાં ગોખલે કેવળ પોતાનાજ સ્વાર્થ પૂરતોજ વિચાર કરનારા હતા, તે બદલાઇ અને સર્વ રીતે પોતાના સ્વાર્થ સંબંધમાં બે ફીકર થયા અને દેશનાજ સંસારમાં ઘડાએલા સંન્યાસી થયા. ૧૮૮૬ સાલમાં ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કુલમાં ફક્ત શિક્ષક એટલે કામ કરનાર ગોખલે ૧૯૧૫ સાલમાં અંગ્રેજ

શહેનશાહના હુકમથી બ્રિટિશ ઇન્ડીઆમાં સર્વ સરકારી ખાતાના કારભારની તપાસ કરી તેમાં હિંદી પ્રજાજન સંબંધમાં થનારા અન્યાય અને દેખાતી વિષમતા દૂર કરવાનું કામ કરતા હતા. ૧૮૮૬ ની સાલમાં અંગ્રેજી ભાષાપર મહેનત લેનાર ગોખલે વીશમા શતકના પહેલા દસકામાં પોતાના ભાષણોની શ્રેષ્ઠતાથી, માધુર્યથી, ઔચિત્યથી અને અર્થસૌભાગ્યથી જન્મથી અંગ્રેજી બોલનારને પણ ચકિત અને આનંદિત કરતા હતા. ૧૮૮૭ ની સાલમાં રાનડેના હાથથી સાર્વજનિક પ્રશ્નોના અભ્યાસનો પાઠ લેનાર ગોખલે ૧૯૦૫ ની સાલથી સાર્વજનિક કામની શાળા ચલાવીને સુમારે ચોવીશ યુવકોને સ્વદેશકાર્ય સારૂ તૈયાર કરતા હતા. ૧૮૮૬ સાલમાં શિક્ષકનું કામ ફક્ત નિર્વાહને સારૂ કરનાર ગોખલે ૧૯૧૦ સાલમાં શિક્ષણ સિવાય રાષ્ટ્રને તરવાનો ઉપાય નથી એમ સમજી સર્વત્ર મફત અને ફરજીઆત કેળવણીને સારૂ પ્રયાસ કરતા હતા. ૧૮૮૬ સાલમાં ટિલક આગરકર તરફ આદર તથા પૂજ્ય ભાવથી જોનારા ગોખલે ૧૯૦૮ સાલથી પુના-મુંબઇમાં તો શું પણ હિન્દુસ્તાનમાં આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં, આદર અને પૂજાનું સ્થાન થયા. ૧૮૮૭ સાલમાં રાજકીય ચળવળનો પહેલો પાઠ શિખનાર ગોખલે પછીથી બ્રિટિશ બાદશાહતમાં મુખ્ય અને મોટા મુત્સદ્દીઓમાં અને રાજકારભાર કરનાર પુરૂષોમાં જઈ ને બેઠા. તેમણે આ વિકાસ જોયો, દર વર્ષે પાછલા વર્ષ કરતાં સારૂં કરવા ગયા. તેમની સાર્વજનિક કામની પાયરી, દાનત, આસ્થા અને કર્તવ્યપરાયણના અખંડ વધતી ગઇ તે જોયું એટલે નામ-દાર ગોખલેનું ચરિત્ર સામાન્ય બુદ્ધિના યુવક વર્ગને સ્ફૂર્તિ આપનાર થવું જોઇએ.

ગોપાળરાવના સ્વભાવની, ભાવનાઓની આવીજ રીતે ઉન્નતિ થતી ગઇ. તેમનું હૃદય મૂળથી કોમળ હતું. તે આગળપર એટલું કોમળ થયું કે કૂતરાં બિલાડાંની દુર્દશા પણ તેમનાથી જોઈ શકાતી નહોતી. ગોપાળરાવ ટપામાં બેસીને જતા હતા, તેવામાં ભાડાની ગાડી કૂતરાપર આવી ગઇ અને કૂતરૂં બરાડા પાડવા લાગ્યું: "ભાઇ, જલદી જા, આ કૂતરાને ઇસ્પિતાલમાં પહોચાડી વ્યવસ્થા કરી આવ." આ પ્રમાણે કહી પોતે પોતાને ત્યાં તે વખતે રહેતા તાત્યા વૈદને દોડાવ્યો ત્યારે તેમને ચેન પડયું. આ કોમલતા વધતાં વધતાં આખા ભારત વર્ષની સ્થિતિથી તે વિહવલ થવા લાગી, અને તે થોડા પણ કમી થઇ એટલે મહેનત કર્યા સિવાય તેમને એક દિવસ પણ ચેન પડતું નહીં. તેમની દેશ-સેવામાં પહેલાં કેવળ મહત્વાકાંક્ષાથી શરૂઆત થઈ, પણ તે આગળપર ધીમે ધીમે શુદ્ધ થતાં થતાં ૧૯૦૫ પછી નિર્મળ, એકનિષ્ઠથઇ અને તેમની સ્વદેશ ભક્તિ પવિત્ર અને એકરસ થઈ.

સામાજીક બાબતમાં ગોપાળરાવ બહુ પડયા નહોતા. એટલુંજ નહીં પણ ૧૮૮૭ સાલમાં પહેલી સ્ત્રી જીવતાં બીજી સ્ત્રી કરી હતી; પણ ત્યારથી સામાજીક બાબતમાં તેમની આન્તરબાહ્ય કેટલી ઉન્નતિ થઇ; બ્રાહ્મણ કુલનું તેમનું અભિમાન હતું તે જઇને "હું હિન્દુ નથી, મુસલમાન નથી, પણ શુદ્ધ હિન્દી છું" એવું તે સ્પષ્ટ કહેવા લાગ્યા. સામાજીક બાબતમાં ને બીજા કરતાં ઘણા આગળ વધેલા હતા. નિકૃષ્ટ જાતિ સંબંધમાં તેમનું મન કેટલું બળતું હતું, તેનો પુરાવો તેમના એક ભાષણમાં છે અને નિકૃષ્ટ વર્ગની ઉન્નતિ સારૂ ચાલેલી ખટપટના અહેવાલમાં બધે મળશે.

સ્ત્રીવર્ગની ઉન્નતિના બધા પ્રયત્નોમાં ગોપાળરાવની મદદ હતી. પ્રો. કર્વેના આશ્રમને તથા મહિલાવિદ્યાલયને તેમની કેટલી મદદ હતી, તે તે સંસ્થાના ૧૯૧૪ ના અહેવાલમાં પ્રો.

કર્વેએ નિવેદન કર્યું છે. તેમની મોટી પુત્રી કાશીબાઈ તથા ન્હાની પુત્રી ગોદૂબાઇ હજુ અવિવાહિત છે, કુમારી કાશીબાઇ બી. એ. ના વર્ગમાં છે. કુમારી ગોદૂબાઇનું શરીર નબળુ રહે છે, તેમ ન હોત તો તેમનું શિક્ષણ આગળ વધ્યું. હોત. આ બાબતથી ગોપાળરાવ સ્ત્રી-શિક્ષણના કેટલા હિમાયતી હતા તેનો પુરાવો મળે છે. સુશિક્ષિત સ્ત્રીને તેઓના તરફથી કેટલું માન મળતું તે સૌભાગ્યવતી સરોજીની નાયડુ જેવાંએ લખ્યું છે. તે સામાજીક સભામાં અને હિલચાલમાં આગળ ભાગ લેતા નહિ એ વાત તેમના કોમલ અને મોટા મનની સાક્ષી પૂરે છે. દરેકે દરેકના કામમાં હાથ આપવો એવો તેમનો મત હતો અને તે પ્રમાણે રાજકીય કાર્યોમાં તેમણે અત્મસર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું; અને બીજું એક પત્ની જીવતાં છતાં બીજી કરવાના સંસર્ગથી સામાજીક સુધારાના પવિત્ર અને શુદ્ધ કાર્યની હાનિ થવાને માટે કાંઇ તક ન આપવી એવું તેમને લાગતું. આ બાબતમાં તેમની કેટલી ઉન્નતિ થઇ હતી! પહેલી સ્ત્રી પંગુ અને નાપસંદ હતી તેથી ૧૮૮૭ સાલમાં બીજું લગ્ન કરવા તૈયાર થનાર ગોખલેની ૧૯૦૦ સાલમાં બીજી પત્ની દેહાન્ત થઇ. તે વખતે તે સુમારે તેઓ ચોત્રીસ વર્ષના છતાં પછી અવિવાહિત રહેવાનો નિશ્ચય કરે છે, અને ૧૮૮૬ ની સાલમાં કરેલી ભૂલ બદલ પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે પોતાનેજ અપાંક્ત ઠરાવી સામાજીક બાબતમાં અજ્ઞાતવાસ ભોગવે છે અને વિવાહ લાયક ઉમ્મર છતાં ત્યારપછી મરણ પર્યન્ત અવિવાહિત રહી પહેલાની ભૂલનો બદલો આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ કેટલી આધ્યાત્મિક મોટાઇ અને ઉન્નતિ!

ગોપાળરાવના નિરપેક્ષતા પણ તેજ પ્રમાણે વધવા લાગી. ૧૮૮૬ ની સાલમાં તે પોતાની બાબા માટે પોતાના ઘણાખરા પૈસા કોલ્હાપુર મોકલીશ, એમ વિચાર કરતા હતા, તેમ છતાં ૧૯૦૫ ની સાલથી જે કાંઇ મળે તે બધું 'સર્વન્ટસ ઑાવ ઇન્ડીઆ સોસાયટી' ને અર્પણ કરે છે. પબ્લિક સર્વિસ કમિશનનું કામ કરવાને અને રાષ્ટ્રસભામાં પક્ષનું સંમેલન કરવાનો પ્રયત્ન કરીને બીજા પક્ષના ઘા વેઠીને છેવટે તેમણે પ્રાણત્યાગ કર્યો. નિષ્ઠુર દૈવે તેમને આરંભથી તે છેવટ પર્યન્ત ત્યાગ કરવા સારૂજ જાણે જન્મ આપ્યો હોય! મરણબિછાના પર પણ તેમને પોતાનું છેવટનું અને પસંદ પડેલું કામ અધુરૂં મૂકીને જઉંછું એમ લાગ્યું! નૈતિક દૃષ્ટિથી જે મનોવિકારનું તેમના સ્વભાવમાં નાનપણથી પ્રાબલ્ય હતું તે ઓછું કરતાં કરતાં છેવટે તેને તેમણે કેટલું કાબુમાં આણ્યું હતું! જરા પણ મન વિરૂદ્ધ વાત થઇ કે સંતાપ પામનારા અને વાઘ પ્રમાણે તરાપ મારનાર ગોખલે, નોકર સુદ્ધાંને મોઢેથી બોલતાં ઓશીઆળા થતા, અને વિચાર કરી 'સદ્‌ગુરૂ' 'સદ્‌ગુરૂ' એમ બોલતા એક થાંભલે માથું ટેકવી ઉભા રહેવા લાગ્યા. સ્વભાવમાં ચીડિયાપણું, સંતાપ તેમણે એટલાં ઓછાં કર્યા હતાં કે ખાનગી સહવાસમાં જે ગોખલેની સામે એક ઘડી પણ શાંતપણાથી રહેવાય નહીં, તેજ તે ગોખલેની સામે તેજસ્વી અને માની યુવક વર્ગ દિવસના દિવસ આનંદથી વખત પસાર કરવા લાગ્યા, આત્મસંમેલનની આટલી જબરી તપશ્ચર્યા તેમના ગુરૂ સિવાય બીજે કયે ઠેકાણે જોવામાં આવશે?

આ પ્રમાણે ગોખલેનું ચરિત્ર એ પરિશ્રમથી, સત્સંગથી, સારા પ્રસંગની મદદથી અને આધ્યાત્મિક શુદ્ધતાથી માણસની પાયરી કેવી ચઢતી જાય છે તેનું સચોટ ઉદાહરણ છે. અંતઃકરણની ઉદ્દામ વૃત્તિને દાબી દઇને અને બંધનોના વળ શાન્તપણાથી સહન કરવાથી આત્માની મુક્તિ સાધ્ય થાય છે, એ ગોખલેએ યુવકવર્ગ આગળ પોતાનાજ જીવનથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

અન્યાય થાય, હક્કની નુકસાની ને અધિકારની ખુમારી જણાય એટલે યુવાન વર્ગનું લોહી ઉકળે છે, પોતાની ઉમંગોને સ્થાન ન મળે એટલે જુવાનીઆનો ઉત્સાહ બેફામ થાય છે, જે પોતાનું હોવું જોઇએ તે બીજાને મળે છે એમ જુએ એટલે તેજસ્વી યુવાનોનો ત્વેષ બેહદ વધી જાય છે. પોતાને જોઇએ તેટલું ઉંચે ચઢવાનું મળતું નથી તેથી જીવન્ત ચૈતન્યનો પ્રવાહ ખોટે માર્ગે વળી જાય છે. એ સઘળું ગોખલે સમજતા હતા. યુવાનોના મનનું ઉતાવળાપણું અને અસંતોષ તેમને સારી પેઠે માલૂમ હતાં. તેમના પોતાના હૃદયની ધડપડ પણ એક વખતે તેવીજ હતી. પરંતુ તે ઉકળતું લોહી, તે બેહદ ઉત્સાહ, તે બેહદ ત્વેષ, તે ખોટે માર્ગે વહેનારો ચૈતન્યનો પ્રવાહઃ એ બધાંને અંકુશમાં લાવી લગામ નાંખવી જોઇએ, નહિ તો રાષ્ટ્રનું ગાડું ક્યાં જઈ અથડાશે તેનો નિયમ નહિ! ત્વેષથી દ્વેષ વધે છે, અને સંતાપથી અન્યાય થાય છે. દ્વેષ અને અન્યાય એ બેના યોગથી રાષ્ટ્રકાર્ય સાધવું અશક્ય છે. ન્યાય અને પ્રેમ એજ વ્યક્તિના અને રાષ્ટ્રના ઉદ્ધારના પાયા છે. જે છે તેને ઉલટાવી નાંખી ઉઘાડા પાડયા કરતાં અને મહાભૂતોના પ્રક્ષોભથી તેમને ચીડાવા દેવા કરતાં જે છે તેજ ધ્યાનમાં લઇ તેને સુધારવામાં સર્વ બળ, સર્વ ઉત્સાહ, સર્વ ત્વેષ રાખવાં જોઇએ. ટાંકણાના ઘા સહન કર્યા સિવાય દેવપણું કેમ આવે? હમણાં ધીરજ રાખવી જોઇએ. દમ રાખીને, ખબરદારીથી, પણ શાન્તિથી ઉદ્યોગ કરવો જોઇએ. ઉદ્યોગ ધૈર્ય આગળ કોઇ પણ જાતની અડચણ ઉભી રહી શકતી નથી. હિંદ માતાનું ઋણ આપણા સર્વના શિરપર છે. તેનું ભોક્તૃત્વ મોટું છે. પણ તે ભોક્તૃત્વનું, તે જબરા સંચિતનું, પોતાના પુણ્યસંચયથી, એકનિષ્ઠ સેવાથી, અનન્ય ભક્તિથી, ક્ષાલન કરી તેનું સૌભાગ્ય ઉજ્વલ કરવાનું તેમના સુપુત્રોના હાથમાં છે. એ કામ લાંબા વખતનું છે. હાલ તો ફક્ત તેનો પાયો પુરવાનો છે. ટોપલીઓ ઉંચકી જવાનું કામ આજ આપણે કરવાનું છે. મજુર પ્રમાણે મહેનત કરવાની છે, તે આપણા પૂર્વજોને સારૂ, આપણા દેશ સારૂ, અને આપણી સંતતિ સારૂ આપણે શાન્ત-દાન્ત વ્રતસ્થવૃત્તિથી અને આવતી કાલપર દૃષ્ટિ રાખીને કર્યાં જવું. આગળના આગળ! પરમેશ્વરે આપણને એક શાળામાં મુકયાં છે. બ્રિટિશ સરકારનો આપણો સંબંધ ઈશ્વરી યોજનાથી જોડાયો છે. આ શાળાની વ્યવસ્થા ન તોડતાં અહીંઆં આપણે તપશ્ચરણ કરવું જોઇએ. આપણે જે શિખવાનું છે તે આળસ તજી દઇને શિખવું અને કર્તવ્યાચરણથી ગુરૂને પ્રસન્ન કરી તેમનો પ્રસાદ અર્થાત્ આત્મોદ્ધારનો માર્ગ સાધ્ય કરી લેવો એ આપણું કામ છે. એ જો આપણે કરીએ નહિ, ઉતાવળથી અથવા મનોવિકારને વશ થઇ ને દ્વેષ અથવા મત્સરના ઃઆવરણથી શાળાની વ્યવસ્થા તોડીને પોતાનાજ પગ ભાગ્યા અને માથાં ફોડયાં તો આત્મઘાત થશે. તેવો આત્મઘાત કરશો નહિ. કાળ અનન્ત છે, ભાગ્ય મોટું છે અને આપણ ભારતીયોના હાથે જગતની ઉથલપાથલમાં અને મનુષ્યજાતિના વિકાસમાં મહત્વનો કાર્યભાગ બજાવાનો છે, તે ઉપાડવાની તૈયારી કરવા સારૂ નિરપેક્ષ-નિઃસંતાપ દેશસેવાનું વ્રત લો, અને પાછળનાનો માર્ગ શોધી કાઢી આગળ પગલાં ભરો! સેવા-સેવા-સ્વદેશની સેવા કરો! ગોખલેનો હિન્દુસ્તાનને સંદેશો આ જ છે. તે સંદેશો સાંભળો, તેમાં લખેલું વલણ અંગિકાર કરો, ઉચ્છૃંખલપણું તજી દો, આપણી વૃત્તિને નિયમમાં લાવો, અને તેમણે સ્થાપન કરેલા 'ભરતભૂમિના સેવક મંડળ'ને કાયા વાચા મને કરીને મદદ કરો. પ્રેમ અને ન્યાય એ બન્નેના આશ્રયથી એકત્ર થાઓ. એના જેવું ગોખલેનું બીજું સ્મારક શું થઇ શકશે?

બાળ મહાભારત.

"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા"ના ગ્રાહકોને માટે કિંમત અર્ધી એટલે ત્રણ આના.

વાસુદેવ ગોવિંદ આપટે બી. એ.ના મરાઠી પુસ્તક ઉપરથી લખનાર સ્વ. **નારાયણ હેમચંદ્ર.** ભાવનગરના **મહારાજા** શ્રી **ભાવસિંહજીની** આજ્ઞાથી "**બાળજ્ઞાન વર્ધક ગ્રન્થમાળા**" ના મણકારૂપે બાળોપયોગી નાનાં નાનાં પુસ્તકો લખવાની સ્વ. **નારાયણ હેમચંદ્રે** શરૂઆત કરી હતી તેમાંનો આ ત્રીજો મણકો છે. આ પુસ્તકમાં મહાભારતના **આદિપર્વથી સ્વર્ગારોહણ પર્વ સુધીના અઢારે** પર્વની હકીકત ટુંકામાં બાળકો આનંદથી રસપૂર્વક વાંચે તેવી રીતે આપી છે, ને છેવટે **કોની પાસેથી શું શીખવું** તેનું એક ખાસ બોધક પ્રકરણ આપેલું છે. આ પુસ્તક પોતાનાં બાળકોના તથા સ્ત્રીઓના માટે પોતાના ઘરમાં સર્વેએ રાખવા જેવું છે. સુપરરોયલ ૧૬ પેજી પૃ. ૯૬. **કિં. છ આના.**

બ્રિટીશ રાજ્યની બલિહારી.

કર્તા. સ્વ. ઉમીયાશંકર ખુશાલરાય જોશી. **કિંમત રૂ. એક.**

"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા"ના ગ્રાહકોને અર્ધી કિંમતે મળશે.

આ પુસ્તકમાં પ્રતાપી બ્રિટિશ **શહેનશાહતની** જાહોજલાલીનું બહુ અસરકારક રીતે કવિતામાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને ફુટનોટમાં તેની સમજ આપેલી છે. આ પુસ્તકના પાંચ ભાગ પાડેલા છે. પહેલા ભાગમાં **બ્રીટીશ રાજ્યની સ્થાપના;** બીજામાં **બ્રીટીશ રાજ્યના લાભ,** ત્રીજામાં **સુપ્રસિદ્ધ પુરૂષોનાં** કાર્યો અને જીવનચરિત્રો, **ચોથામાં સામાન્ય રાજ્યનીતિ બોધ** અને પાંચમામાં **જ્યુબીલી મહોત્સવો** વગેરે છે.

ઇનામ તથા લાયબ્રેરી બન્ને માટે મંજુર થયું છે. સંપૂર્ણ રાજ્યભક્તિ ઉત્પન્ન કરાવનારા આ પુસ્તકની એકેક નકલ દરેક લાઇબ્રેરીમાં તથા ઘરમાં રાખવાની ખાસ **જરૂર** છે. તેમજ ઇનામો વગેરેમાં બહોળે હાથે વહેંચવા સારૂ કેળવણી ખાતાએ ખરીદવી **જોઇએ.**

कथा-विनोद. ઐતિહાસિક, સાંસારિક, નૈતિક, વાર્તાઓનો સંગ્રહ. **કીંમત આઠ આના.**

चारुशीला. બોધક નવલકથા-પ્રથમ ભાગ. **કીંમત આઠ આના.**

कमळाकुमारी. (**નવલકથા**) હિંદુ ઘરસંસારની સ્થિતિનું ચિત્ર બતાવનારી સરળ ભાષામાં મોહક રીતે **કવિ ભવાનીશંકર નરસિંહરામની** ઉછળતી કલમે લખાયલી સંસાર સુધારાની નવલકથા. **કીંમત એક રૂપીઓ.**

विनोदवाटिका; भाग १–२ (वार्ता.)

નાની નાની રસિક ને બોધદાયક વાતોનો સંગ્રહ. **કીંમત દશ અને આઠ આના.** (બન્ને ભાગ સાથે **માત્ર દશ** આનામાં મળે છે.) પુંઠું પાકું ને મજબૂત છે.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા.
ઠે. પીરમશાહ રોડ; **અમદાવાદ.**